

Masterscriptie

Steeds sterkere steden of slechts stenen stapelen?

De maatschappelijke effecten van stedelijke vernieuwing

Steeds sterkere steden of slechts stenen stapelen?
De maatschappelijke effecten van stedelijke vernieuwing

Erasmus Universiteit Rotterdam
Faculteit der Sociale Wetenschappen
Master Bestuurskunde/ Public Administration
Beleid & Politiek

Auteur: Michiel Ehrismann
Studentnummer: 337284
Eerste lezer: Henk Klaassen
Tweede lezer: Lasse Gerrits
Afstudeerorganisatie: Gemeente Rotterdam- cluster Stadsontwikkeling
Stagebegeleiders: Wiebe van der Ploeg, Jan Sakko
Datum: Augustus 2011

Voorwoord

Aan het einde van mijn middelbare schooltijd kreeg ik van mijn mentor een oud gedicht van K.P. Kavafis. Dit gedicht over Ithaka benadrukte hoe de reis ergens naartoe even mooi is als het reisdoel zelf. Aan het einde van mijn studententijd begrijp ik waar het gedicht over ging. Twee jaar geleden rondde ik de master Communicatie- en Informatiewetenschappen af, maar wat mij betreft was ik toen nog niet waar ik wilde zijn. Er volgden nog een schakeljaar, een master Bestuurskunde en een stage bij het cluster Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam. Uiteindelijk was mijn hele studententijd een tijd waar ik van genoten heb, waarin ik veel geleerd heb en waarin ik mezelf verder heb kunnen ontwikkelen dan ik ooit gedacht had. Daarmee ben ik nu wel klaar voor de bestemming: de arbeidsmarkt.

Ik wil een aantal mensen hartelijk bedanken voor hun hulp bij het tot stand komen van deze scriptie. In de eerste plaats alle respondenten die hebben meegewerkt aan dit onderzoek. In dit onderzoek staan gemiddeldes, indexcijfers en abstracte begrippen. Maar achter die soms onpersoonlijke data liggen de ervaringen van echte mensen. In de diepste zin gaat deze scriptie over hen. De mensen die wonen in de buurten waar stedelijke vernieuwing plaatsvindt, maar ook de mensen die het achterliggende beleid ontwikkelen. Ik ben dus erg blij met de duidelijke en uitgebreide verhalen over stedelijke vernieuwing die de respondenten met me hebben gedeeld.

Daarnaast wil ik Jan Sakko en Wiebe van der Ploeg bedanken voor de begeleiding tijdens mijn prettige stage bij de afdeling Investeringsbeleid & Fondsen. In het begin hebben ze me met veel verstand van zaken op het juiste spoor gezet. Later hebben ze met goede feedback mijn scriptie steeds verder aangescherpt. Henk Klaassen wil ik bedanken voor zijn hulp als scriptiebegeleider vanuit de Erasmus Universiteit en Lasse Gerrits voor zijn optreden als tweede lezer.

Aan het slot wil ik dezelfde mensen bedanken als twee jaar geleden: mijn ouders en mijn broertje, die altijd trots op me zijn, wat ik ook doe.

Tilburg, augustus 2011

Inhoudsopgave

Voorwoord	III
Samenvatting	VII
1 Inleiding	1
1.1 Aanleiding	1
1.1.1. <i>Veranderingstheorie</i>	1
1.2 Probleemstelling	3
1.2.1 <i>Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie</i>	6
1.3 Leeswijzer	7
2. De organisatie van stedelijk vernieuwingsbeleid	8
2.1 De geschiedenis van stedelijke vernieuwing	8
2.1.1 <i>Het eerste overheidsbeleid</i>	8
2.1.2 <i>Stadsvernieuwing</i>	9
2.1.3 <i>Stedelijke vernieuwing en het Grotestedenbeleid</i>	10
2.1.4 <i>Extra aandacht voor wijken</i>	11
2.2. Huidige organisatie	13
3. Maatschappelijke effecten	14
3.1 Effecten afgebakend	14
3.1.1 <i>Operationeel niveau</i>	14
3.1.2 <i>Geografisch niveau</i>	14
3.1.3 <i>Procesniveau</i>	15
3.2 Het maatschappelijke afgebakend	15
3.2.1 <i>Onderzoek naar maatschappelijke effecten</i>	15
3.2.2 <i>Een model van maatschappelijke effecten</i>	17
3.2.3 <i>Op weg naar een nieuw model</i>	18
3.2.4 <i>Andere aspecten van het maatschappelijke</i>	19
3.3 Reflectie deelvraag 1	20
4. Eerder onderzoek naar stedelijke vernieuwing	22
4.1 Woningvoorraad	22
4.1.1 <i>Directe effecten</i>	22
4.1.2 <i>Indirecte effecten</i>	23
4.1.3 <i>Verkoop van huurwoningen</i>	24
4.2 Publieke ruimte	24
4.3 Voorzieningen	25
4.4 Bevolkingssamenstelling	26
4.4.1 <i>Initiëring door de overheid</i>	27
4.4.2 <i>Concentraties van kansarmen</i>	27
4.4.3 <i>Invloed van hogere sociaaleconomische groepen</i>	29
4.4.4 <i>Economische kracht</i>	29
4.4.5 <i>Effecten op sociale cohesie</i>	30
4.4.6 <i>Effecten op andere aspecten</i>	31
4.5 Sociale cohesie	32
4.6 Veiligheid	33
4.7 Imago	34
4.8 Waterbedeffecten	35
4.9 Reflectie deelvraag 2	36

5. Methode	39
5.1 Eenheden	39
5.2 Operationalisering	40
5.3 Dataverzameling en analyse	43
5.3.1 <i>Inhoudsanalyse</i>	43
5.3.2 <i>Secundaire analyse</i>	44
5.3.3 <i>Interviews</i>	45
5.4 Validiteit en betrouwbaarheid	46
5.4.1 <i>Aandachtspunten van een case study</i>	46
5.4.2 <i>Aandachtspunten ten aanzien van causaliteit</i>	46
6. Hordijkerveld	48
6.1 Het project 'Herstructurering Hordijkerveld'	49
6.1.1 <i>Doelstellingen</i>	50
6.1.2 <i>Projectverloop en realisatie: output</i>	51
6.1.3 <i>Reflectie deelvraag 3 voor Hordijkerveld</i>	52
6.2 De veranderingen in Hordijkerveld	52
6.2.1 <i>Woningvoorraad</i>	52
6.2.2 <i>Publieke ruimte</i>	54
6.2.3 <i>Voorzieningen</i>	56
6.2.4 <i>Bevolkingssamenstelling</i>	57
6.2.5 <i>Sociale cohesie</i>	58
6.2.6 <i>Veiligheid</i>	58
6.2.7 <i>Imago</i>	60
6.2.8 <i>Reflectie deelvraag 4 voor Hordijkerveld</i>	61
6.3 Vergelijking beoogde en gerealiseerde effecten	62
6.3.1 <i>Onvoorziene gebeurtenissen</i>	62
6.3.2 <i>Reflectie deelvraag 5 voor Hordijkerveld</i>	63
7. Herkingenbuurt	64
7.1 Het project 'Aanpak Herkingenbuurt'	65
7.1.1 <i>Doelstellingen</i>	66
7.1.2 <i>Projectverloop en realisatie: output</i>	67
7.1.3 <i>Reflectie deelvraag 3 voor de Herkingenbuurt</i>	68
7.2 De veranderingen in de Herkingenbuurt	68
7.2.1 <i>Woningvoorraad</i>	68
7.2.2 <i>Publieke ruimte</i>	69
7.2.3 <i>Voorzieningen</i>	70
7.2.4 <i>Bevolkingssamenstelling</i>	71
7.2.5 <i>Sociale cohesie</i>	73
7.2.6 <i>Veiligheid</i>	74
7.2.7 <i>Imago</i>	75
7.2.8 <i>Reflectie deelvraag 4 voor de Herkingenbuurt</i>	75
7.3 Vergelijking beoogde en gerealiseerde effecten	76
7.3.1 <i>Onvoorziene gebeurtenissen</i>	76
7.3.2 <i>Reflectie deelvraag 5 voor de Herkingenbuurt</i>	77

8. Conclusie	78
8.1 Antwoord op de deelvragen	78
8.1.1 <i>Theorie over effecten van stedelijke vernieuwing</i>	78
8.1.2 <i>De verandering van Hordijkerveld</i>	79
8.1.3 <i>De veranderingen van de Herkingenbuurt</i>	80
8.2 Conclusies van dit onderzoek	81
8.2.1 <i>Maatschappelijke effecten van stedelijke vernieuwingsprojecten</i>	81
8.2.2 <i>Discrepanties tussen beoogde en gerealiseerde effecten</i>	83
8.3 Discussie	84
8.3.1 <i>Theoretische implicaties</i>	84
8.3.2 <i>Volgend onderzoek</i>	84
8.3.3 <i>Praktische aanbevelingen</i>	85
Literatuur	88
Bijlagen:	95
Bijlage 1: Lijst geïnterviewde personen	95
Bijlage 2: Voorbeeld interviewhandleiding	96
Bijlage 3: Vragenlijst effecten	98

Samenvatting

Dit onderzoek bespreekt welke gevolgen individuele stedelijke vernieuwingsprojecten kunnen hebben in de buurt waar zij plaatsvinden. De Nederlandse overheid voert al decennialang bouwprojecten uit in de grote steden. De doelstellingen van dit beleid zijn in de loop der jaren geleidelijk veranderd, net als de naamgeving. Vandaag de dag wordt van 'stedelijke vernieuwing' gesproken en de projecten zijn vooral gericht op maatschappelijke effecten. Dit wil zeggen dat fysieke veranderingen uiteindelijk gevolgen moeten hebben voor de mensen die in de buurt wonen.

Veel projecten beogen wel maatschappelijke effecten, maar laten impliciet hoe hun output (het directe resultaat van de bouwprojecten) tot de gewenste outcome (de gevolgen voor de samenleving) moet leiden. De tussenliggende redenering, een zogenaamde 'veranderingstheorie', ontbreekt. Bestaand wetenschappelijk onderzoek geeft ook weinig ondersteuning voor het opstellen van een dergelijke theorie omdat het vaak abstract kwantitatief onderzoek betreft. Het ontbreken van een onderbouwde veranderingstheorie maakt het voor opdrachtgevers bij overheidsinstellingen en woningbouwcorporaties moeilijk in te schatten welke projecten uiteindelijk het meeste effect gaan hebben. In het huidige klimaat van bezuinigingen is een goede afweging echter wel van belang.

Dit onderzoek wil een bijdrage leveren aan de kennis over de maatschappelijke effecten die stedelijke vernieuwing kan bereiken. De eerste uitdaging is te bepalen wat maatschappelijke effecten precies zijn. Dit onderzoek ontwikkelt daartoe een nieuw model bestaande uit zeven aspecten van het maatschappelijke om zoveel mogelijk relevante effecten systematisch in kaart te brengen. Dit zijn de woningvoorraad, de publieke ruimte, de voorzieningen, de bevolkingssamenstelling, de sociale cohesie, de veiligheid en het imago. De eerste drie zijn fysieke aspecten die rechtstreeks door stedelijke vernieuwing worden beïnvloed. De vier laatstgenoemden zijn sociale aspecten die in principe alleen via verandering van de fysieke aspecten kunnen worden beïnvloed.

Een literatuuroverzicht geeft een eerste inzicht in de effecten die op de verschillende aspecten verwacht kunnen worden. Bestaand onderzoek suggereert dat de meest ingrijpende veranderingen via een andere bevolkingssamenstelling lopen. Dit kan gunstige gevolgen hebben voor de veiligheid, maar gemengde resultaten voor de sociale cohesie. Om het inzicht uit de literatuur verder uit te breiden zijn twee Rotterdamse stedelijke vernieuwingsprojecten nader onderzocht in case studies. Het gaat om de vernieuwing van Hordijkerveld in IJsselmonde en de Herkingenbuurt in Pendrecht. De dataverzameling is verricht met een gecombineerde methode van interviews, documentenanalyse en analyse van statistische gegevens.

Uit de case studies kwam naar voren dat stedelijke vernieuwingsprojecten voorzichtige doelen stellen. Er worden veel minder effecten beoogd dan er volgens de literatuur potentieel behaald kunnen worden. De literatuur stelt dat via een reeks van indirecte effecten uiteindelijk de veiligheid, het imago en de sociale cohesie kunnen worden beïnvloed. In de praktijk gaan veel opdrachtgevers niet zo ver. Hun doelstellingen beperken zich tot een fysieke verbetering en een andere bevolkingssamenstelling wat betreft inkomenssamenstelling. Deze voorzichtige doelstellingen zijn in beide cases gehaald. In Hordijkerveld lag de nadruk meer op de publieke ruimte, in de Herkingenbuurt meer op de woningvoorraad maar allebei de buurten zijn er fysiek sterk op vooruit gegaan. Bewoners waarderen deze verbetering, dus de fysieke opknopbeurt kan op zichzelf al als een gunstige ontwikkeling worden aangemerkt. Door de aanpassing van de woningvoorraad wonen er bijna automatisch ook meer mensen met een middeninkomen in de buurten. Mensen met lagere inkomens kunnen namelijk simpelweg de hypotheek of de huur niet betalen.

Er zijn meer effecten te onderscheiden, hoewel deze niet altijd officieel beoogd worden. Wanneer er genoeg kansarme mensen verdwijnen, nemen de misdaad en overlast in de buurt wat af. Door de betere publieke ruimte voelen mensen zich ook iets veiliger, al is het effect klein. Het imago profiteert eveneens van een aantrekkelijker buurt. Slim gebruik van de publieke ruimte kan ook bepaalde lokale problemen oplossen. De komst van een nieuwe groep naar de buurt brengt verder geen grote maatschappelijke effecten met zich mee. De nieuwkomers hebben weinig contact met de oorspronkelijke bewoners, die dus niet van hun aanwezigheid kunnen profiteren. Er verhuizen weliswaar minder mensen uit de buurt, maar de sociale cohesie is daar (nog) niet door verbeterd.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Al bijna veertig jaar geleden schreef mejuffrouw Verberk haar scriptie “*Stadsvernieuwing, een succes of een mislukking?*” Ze was weliswaar kritisch over de overheid maar optimistisch dat de problemen in achterstandswijken¹ spoedig zouden worden opgelost. Zo optimistisch zelfs, dat ze zich zorgen maakte of er nog wel ruimte voor verschillen zou overblijven (Verberk, 1973, p. 49). Om aan te geven hoe lang geleden dit is: voor haar scriptie gebruikte ze een typemachine. Toen ze klaar was met typen, verbeterde ze de taalfouten met een potlood. Haar scriptie moest worden uitgeprint en ingescand om in de database te komen.

Vandaag de dag voert de Nederlandse overheid nog steeds beleid in de grote steden. Helaas is Verberks optimisme onterecht gebleken. Stadsvernieuwing is ondertussen ‘stedelijke vernieuwing’ gaan heten en er zijn in de loop der tijd miljarden geïnvesteerd in stedelijke problematiek. Toch lijken de problemen allerminst opgelost. Achterstandswijken worden nog steeds geplaagd door criminaliteit, werkloosheid, lage inkomens, drugsproblematiek, weinig sociale samenhang maar veel segregatie en zelfs gezondheidsproblemen (De Bakker, Van Dijk & Verheij, 2008; Vogelaar, 2007; WRR, 2005). Voormalig minister Winsemius sloeg alarm omdat hij vreesde dat in de achterstandswijken “de vlam in de pan” dreigde te slaan (Ten Hoove, 2006). Hoe is het mogelijk dat veertig jaar na de scriptie van Verberk er nog steeds zulke problemen zijn? Kunnen stedelijke vernieuwingsprojecten dan niets bijdragen aan de toestand in buurten? En als dat wel kan: hoe dan?

Natuurlijk is er wel enig effect. Het is belangrijk om op te merken dat oude stadswijken gemakkelijk in een negatieve spiraal terecht kunnen komen. In een wijk onder druk zullen welgestelde bewoners verhuizen en kansarme bewoners voor hen in de plaats komen. Een concentratie van veel kansarme bewoners geeft overlast en criminaliteit. Hierdoor verlaten nog meer welvarende bewoners de wijk. De sociale cohesie, veiligheid en werkgelegenheid storten dan in waardoor iedereen die de kans heeft weg wil. Alleen de mensen zonder andere keuze blijven achter (Prak & Priemus, 1986). Zonder ingrijpen van buitenaf kan dit in de meest extreme vorm leiden tot gettovorming.

Dat laatste is echter in Nederland nooit echt gebeurd. Er zijn in Nederland geen echte voorbeelden te vinden van wijken die in een vrije val terecht kwamen omdat het bovengenoemde “ingrijpen van buitenaf” uitbleef (Leijdelmeijer & Schulenberg, 2010, p.1). Zowel de overheid als maatschappelijke organisaties hebben zich in een vroeg stadium beziggehouden met bedreigde wijken. De achterstandswijken hebben zeker problemen, maar ze zijn door dit ingrijpen nooit echt afgegleden tot getto’s. In ieder geval heeft het overheidsbeleid dus erger voorkomen. Maar het voorkomen van erger is een te mager resultaat van talloze projecten en miljarden aan investeringen. Stilstand is niet genoeg, vooruitgang is gevraagd.

1.1.1 Veranderingstheorie

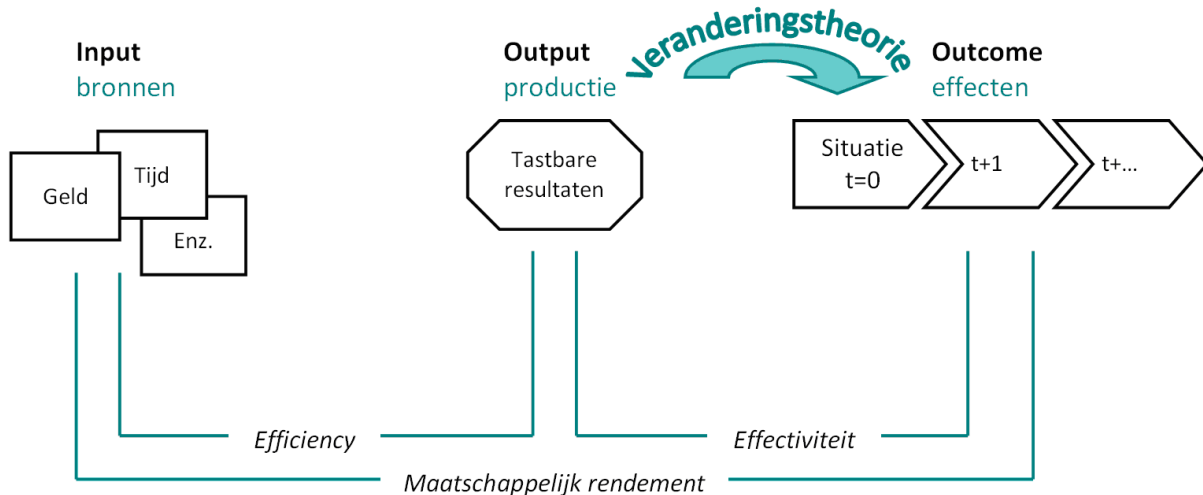
De Rijksoverheid heeft verschillende evaluaties verricht om te bezien of deze vooruitgang ook plaatsvindt. De resultaten zijn nog niet heel verhelderend. Het meest recente onderzoek komt van Wittebrood en Permentier (2011). Zij lieten zien dat stedelijke vernieuwing soms inderdaad gunstige effecten met zich meebrengt, maar dat er even goed ook regelmatig negatieve effecten optreden. Net als veel collega’s voerden zij een grotendeels kwantitatief onderzoek uit en konden zij dus niet verklaren hoe dat komt of wat er dan in de verschillende buurten precies gebeurd is.

Stedelijke vernieuwing brengt dus soms verandering met zich mee, maar wat ontbreekt is een theorie hoe die verandering precies verloopt en hoe die maatschappelijke effecten teweeg brengt. Dit heet een ‘veranderingstheorie’ (zie Deuten & De Kam, 2005). Een veranderingstheorie beschrijft hoe maatschappelijke effecten ontstaan in stedelijke vernieuwingsprojecten. Dergelijke

¹ ‘Achterstandswijken’ kennen veel alternatieve benamingen als ‘aandachtswijken’, ‘probleemwijken’ of ‘krachtwijken’. Veel van dergelijke termen zijn politiek gekleurd of definiëren een wijk op basis van het (overheids)beleid dat daar gevoerd wordt. Daarom wordt hier de naam ‘achterstandswijken’ gebruikt. Deze term is relatief neutraal en gaat niet a priori uit van overheidsbeleid.

projecten kennen verschillende elementen, aangeduid met de termen 'input', 'output' en 'outcome'. Veranderingstheorie beschrijft de relatie tussen output en outcome. Figuur 1.1 maakt nog eens schematisch wat deze termen inhoudelijk betekenen.

Figuur 1.1: Schematisch overzicht veranderingsprocessen (bewerking Deuten & De Kam, 2005, p. 17)

In een stedelijk vernieuwingsproject, bijvoorbeeld een nieuwbouwproject in een achterstandswijk, bestaat de input uit tijd, inspanningen en middelen (lees: geld). Het gebruiken van deze input heeft bepaalde gevolgen. De gevolgen van stedelijke vernieuwingsprojecten hebben hun weerslag op twee niveaus: 'output' en 'outcome'. Output betreft de productie, de uitgevoerde handelingen, en is een direct gevolg van de input. In het voorbeeld van het nieuwbouwproject vormen de nieuw opgeleverde huizen de output. Output is relatief gemakkelijk vast te stellen en uit te drukken in cijfers. Outcome daarentegen betreft de effecten die projecten hebben voor mensen en de maatschappij. Deze volgen niet zozeer rechtstreeks uit de input, maar zijn eerder een gevolg van de output. Soms kan het indirecte gevolgen betreffen. Een voorbeeld van outcome is dat bewoners het prettiger vinden om in hun buurt te wonen. Een veranderingstheorie beschrijft hoe output leidt tot outcome. De nieuwe woningen kunnen bijvoorbeeld zo mooi zijn dat de buurt aantrekkelijker wordt.

Na decennia van beleid is er veel onderzoek naar stedelijke vernieuwing verricht, maar goede veranderingstheorie blijft schaars. Dat hangt samen met de wijze waarop eerder onderzoek is verricht. Onderzoek naar output is per definitie niet bruikbaar om een veranderingstheorie op te stellen. Onderzoek naar outcome is dat in principe wel, maar dan is er wel een rijke methode van informatie verzamelen vereist. Eerdere evaluaties bestaan echter veelal uit kwantitatieve analyses gericht op heel Nederland (Marlet & Van Woerkens, 2006, 2010; Schulenberg, Leidmeijer & Rombouts, 2010). Dat levert een gemiddelde op dat alleen laat zien of het beleid als geheel zin heeft, maar de mechanismen die daar in individuele projecten aan hebben bijgedragen goeddeels buiten beeld laat. De onderzoekers rest dan niets anders dan de maatschappelijke effecten op een rijtje zetten en de achterliggende mechanismen impliciet laten. De veranderingstheorie wordt dan simpelweg niet opgeschreven. Hierdoor blijft het onduidelijk *waarom* bepaalde projecten het al dan niet goed doen. Wat maakte het verschil? Welke output heeft bepaalde outcome bereikt?

Kwalitatief onderzoek kan deze vragen beantwoorden, maar dat vraagt wel om goede afbakening. Het overheidsbeleid in grote Nederlandse steden is zeer uitgebreid en divers. Op de meest uiteenlopende beleidsterreinen worden projecten opgezet om de situatie in (achterstands)wijken te verbeteren. Het is niet goed mogelijk om met kwalitatief onderzoek een beeld van al deze verschillende terreinen te schetsen. Dat gaat ook niet gebeuren. Dit onderzoek richt zich zoals gezegd op stedelijke vernieuwing. Dit is het oudste en financieel omvangrijkste onderdeel van het overheidsbeleid in steden. Stedelijke vernieuwing is beleid dat de fysieke ruimtelijke omgeving beïnvloedt, doorgaans met bouwprojecten in enige vorm. De meest betrokken bestuurslaag bij stedelijke vernieuwing wordt gevormd door de gemeenten. Zij selecteren en

begeleiden de projecten, al komt de financiering vaak indirect van het Rijk. Naast de overheid spelen ook woningbouwcorporaties een grote rol bij het plannen en uitvoeren van individuele projecten. Stedelijke vernieuwing is daarmee nog steeds een zeer breed terrein met projecten die uiteenlopen van het slopen en nieuw bouwen van woningen of voorzieningen tot het aanleggen van singels, pleinen of parken.

Stedelijke vernieuwingsprojecten zijn te herkennen aan de hand van de geldbron waarmee ze gefinancierd worden. De Rijksoverheid spreekt van 'stedelijke vernieuwing' als het gaat om fysieke projecten in de grote(re) steden waaraan zij ten minste een deel van de kosten voor haar rekening neemt. Het grootste deel van de stedelijke vernieuwing vanuit het Rijk wordt gefinancierd vanuit één bepaalde geldbron: het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing, afgekort ISV. Dit onderzoek richt zich specifiek op ISV-projecten.

ISV-projecten zijn een goed voorbeeld van de onduidelijkheid die bestaat rondom de effecten van het beleid. Hun effecten staan zelfs zo sterk ter discussie dat er scenario's bestaan waarin fysiek beleid in het geheel opgegeven zou kunnen worden (Van der Wouden, Hamers & Verwest, 2006). Mooiere woningen aan verstrekken aan dezelfde bewoners zou namelijk weinig tot geen maatschappelijk effect hebben. Dat gaat waarschijnlijk te ver. Bolt en Van Kempen (2003) laten in een review van het wetenschappelijk onderzoek zien dat fysieke projecten wel degelijk in het sociale domein doorwerken. Echter, het blijft onduidelijk hoe deze doorwerking precies verloopt, met name als het individuele projecten betreft.

Meer kennis is dus nodig, en wel dringend. De Rijksoverheid heeft namelijk grote bezuinigingen aangekondigd op het fysiek beleid in steden. Volgens de huidige planning houdt ISV vanaf 2015 geheel op te bestaan. Stedelijke vernieuwing zal daarmee niet verdwijnen, maar het is onduidelijk wat er voor ISV in de plaats komt. Gemeenten financieren een deel van hun fysiek beleid uit eigen middelen, maar ook die staan door bezuinigingen sterk onder druk (Allers, 2009). De bovengenoemde problemen in achterstandswijken blijven urgent en vragen om een aanpak. Dat betekent dat gemeenten onder druk staan om dezelfde maatschappelijke effecten te bereiken maar dan met minder geld. Dat dwingt gemeenten tot het maken van keuzes welke projecten ze wel en niet uitvoeren. Hiervoor is een goed afwegingskader vereist. Meer inzicht in de doorwerking van stedelijke vernieuwing op de maatschappij opdrachtgevers helpen in hun afweging zodat ze alleen de meest effectieve projecten doorzetten.

Toch is enige bescheidenheid ook op zijn plaats. Er wordt al lang fysiek beleid gevoerd en er is al veel over dit onderwerp geschreven. In de loop der tijd is er meer inzicht gekomen, maar ook veel onduidelijk gebleven. De effecten van projecten staan nooit op voorhand vast en blijven altijd enigszins onzeker. Het is dus niet mogelijk een heilige graal te leveren zoals een alomvattend kader van succesfactoren waarmee *ex ante* kan worden voorspeld of een project maatschappelijke effecten zal bieden. Voortschrijdend inzicht valt echter zeker te behalen. Zoals gezegd speelde eerder onderzoek naar stedelijke vernieuwing zich namelijk af op een tamelijk abstract niveau. Een meer diepgaand, kwalitatief onderzoek naar individuele projecten kan de behaalde kennis zeker verdiepen en zo bijdragen aan een uitgewerkte, expliciete veranderingstheorie.

1.2 Probleemstelling

Dit onderzoek wil een bijdrage leveren aan de kennis over stedelijke vernieuwing, met name aan de veranderingstheorie achter exemplarische stedelijke vernieuwingsprojecten. Veranderingstheorie beschrijft hoe maatschappelijke effecten ontstaan. Deze maatschappelijke effecten zijn belangrijk omdat ze het uiteindelijke doel vormen van stedelijke vernieuwing. Het onderwerp van dit onderzoek is de wijze waarop projecten deze effecten bewerkstelligen.

Projecten worden gestart om outcome te realiseren die zich afspeelt in domeinen als veiligheid, economie of sociale samenhang². Bij de start van projecten bestaat er uiteraard al een idee welke maatschappelijke effecten ongeveer bereikt kunnen worden. Dat betekent dat ieder project een bepaalde veranderingstheorie kent. De veranderingstheorie beschrijft de

² In latere hoofdstukken wordt de vraag uitgewerkt welke domeinen precies allemaal een rol spelen.

maatschappelijke doelstelling van een project, ook al is deze zelden expliciet uitgewerkt en niet vaak wetenschappelijk onderbouwd. Overigens kunnen er naast maatschappelijke doelen ook andere doelen zijn, bijvoorbeeld financiële. De maatschappelijke doelstelling hoeft zelfs niet de enige reden te zijn om aan een project te beginnen; Bekkers (2007) laat zien dat politieke, institutionele en culturele factoren ook meewegen. Het blijft echter interessant om vast te stellen hoe de *beoogde* maatschappelijke effecten zoals die ooit bedoeld waren verschillen van de *gerealiseerde* effecten zoals die in de praktijk optreden. Een dergelijke vergelijking kan helpen om de veranderingstheorie van toekomstige projecten aan te scherpen zodat er minder discrepantie tussen doelstelling en realisatie komt.

Doelstelling:

Het doel van dit onderzoek is te verklaren hoe individuele stedelijke vernieuwingsprojecten in het kader van ISV maatschappelijke effecten bewerkstelligen en inzicht te verkrijgen waarom de gerealiseerde effecten al dan niet afwijken van de beoogde effecten van stedelijke vernieuwing.

Daarmee heeft dit onderzoek bovenal een verklarend doel. Het onderzoek gaat verder dan de vraag of projecten de maatschappij beïnvloeden maar richt zich ook op de vraag *waarom* en *hoe* projecten dat doen. Het plakken van een oordeel als ‘succesvol’ of ‘niet succesvol’ alleen is al vaker gedaan en biedt op zichzelf niet genoeg aanknopingspunten voor verbeteringen in de toekomst. Het gaat meer om de onderliggende factoren en zelfs de causaliteit achter de maatschappelijke veranderingen. Wat heeft daaraan bijgedragen en wat niet? Verder richt dit onderzoek zich zowel op effecten die een positieve bijdrage aan de maatschappij hebben geleverd als op effecten die een negatieve bijdrage hebben geleverd.

De doelstelling is algemeen geformuleerd en maakt geen onderscheid tussen verschillende typen stedelijke vernieuwingsprojecten op verschillende locaties. Dit onderzoek wil namelijk, waar mogelijk, zo breed mogelijk toepasbare kennis verwerven. In de praktijk richt dit onderzoek zich echter op specifieke cases: enkele exemplarische stedelijke vernieuwingsprojecten in Rotterdam. Daardoor is de generaliseerbaarheid van dit onderzoek in veel opzichten beperkt tot die projecten. De focus op individuele projecten maakt het mogelijk gedetailleerde kennis op te doen, maar deze kennis kan niet zonder voorbehoud op andere gevallen worden toegepast. Het is geen doel van dit onderzoek om een algemeen geldende veranderingstheorie voor *alle* stedelijke vernieuwing te ontwerpen.

De keuze om de stedelijke vernieuwingsprojecten binnen Rotterdam te zoeken, is te verklaren uit de grote rol die stedelijke vernieuwing in Rotterdam heeft. De stad heeft van alle steden het hoogste percentage inwoners dat in een probleemgebied woont. Ruim 35% van alle Rotterdammers woont in een dergelijke omgeving. Ter illustratie: dat percentage is net zo veel als dat van de nummers twee en drie (Heerlen en Den Haag) bij elkaar (Marlet & Van Woerkens, 2008: p. 6). Om de situatie te verbeteren zijn er al decennia lang steeds veel stedelijke vernieuwingsprojecten uitgevoerd. Die uitgebreide en lange traditie van fysieke aanpak maakt Rotterdam een goed voorbeeld waar veel kennis aanwezig is. Uitermark, Duyvendak en Kleinhans (2007, p. 126) beschrijven Rotterdam als het ‘brandpunt’ van stedelijke vernieuwing.

Centrale vraagstelling:

Hoe veroorzaakten stedelijke vernieuwingsprojecten maatschappelijke effecten en hoe kunnen eventuele verschillen tussen de beoogde en gerealiseerde maatschappelijke effecten van deze projecten worden verklaard?

Ook voor de centrale vraagstelling gelden de bovengenoemde beperkingen ten aanzien van de generaliseerbaarheid naar andere projecten, met name buiten Rotterdam. Voor het beantwoorden van de hoofdvraag zal zowel gebruik worden gemaakt van bestaande kennis als van nieuw verworven empirische kennis. In het theoretisch kader van dit onderzoek komt de bestaande kennis aan bod. De

bestaande wetenschappelijke literatuur en eerder uitgevoerde evaluatiestudies van stedelijke vernieuwing worden geanalyseerd. De bestaande kennis over dit onderwerp is nu gefragmenteerd. Wanneer het eerdere onderzoek systematisch wordt verzameld en geanalyseerd, kan dat al nieuwe of meer samenhangende inzichten geven. In dit eerste gedeelte zullen de volgende twee deelvragen worden gesteld:

1. Welke maatschappelijke effecten zijn relevant in het kader van stedelijke vernieuwing en hoe kunnen deze systematisch worden onderkend?
2. Wat is er uit de bestaande literatuur bekend over de veranderingen die stedelijke vernieuwing in een buurt kan bewerkstelligen?

Deelvraag 1 behandelt een van de meest cruciale begrippen uit de hoofdvraag, namelijk 'maatschappelijke effecten'. Deze deelvraag geeft een model om projecten systematisch te beoordelen op de mate waarin de samenleving profijt van ze heeft gehad. Daarmee is deelvraag 1 ondersteunend voor de rest van het onderzoek. De vraag wat 'maatschappelijke effecten' precies zijn, hangt zo sterk samen met de vraag hoe deze valt te meten of vast te stellen, dat beide vragen in één en dezelfde deelvraag zullen worden beantwoord.

Deelvraag 2 behandelt bestaand onderzoek. Zoals gezegd is er al veel onderzoek naar stedelijke vernieuwing gedaan, zowel evaluatiestudies als wetenschappelijke literatuur. Deze twee groepen onderzoek verschillen van elkaar in focus, dus een gecombineerd beeld kan nieuwe inzichten geven. Zo veel bestaande kennis is te belangrijk om te negeren en kan uitstekend als kader dienen voor de rest van het onderzoek.

De verzamelde kennis uit het theoretisch kader wordt aangevuld met nieuwe empirische data. Deze wordt verkregen met case studies van twee stedelijke vernieuwingsprojecten die exemplarisch zijn voor een groter aantal projecten in hun soort: de vernieuwing in Hordijkerveld en in de Herkingenbuurt. Deze twee voorbeeldprojecten uit de Rotterdamse praktijk worden diepgaand geanalyseerd. Hierbij worden per project steeds de volgende drie deelvragen gesteld:

3. Welke output is er in het kader van het stedelijk vernieuwingsproject gerealiseerd en welke doelstelling werd met het project beoogd te behalen?
4. Welke maatschappelijke effecten zijn er in de praktijk bereikt en hoe kan het optreden van deze effecten worden verklaard?
5. Bestaan er verschillen tussen de beoogde maatschappelijke effecten en de daadwerkelijk gerealiseerde maatschappelijke effecten en hoe kunnen deze verschillen worden verklaard?

Met behulp van deze drie deelvragen kan de bestaande kennis stapsgewijs worden uitgebouwd met behulp van nieuwe empirische kennis. Deelvraag 3 beschrijft het project. Er wordt beschreven wat het project uiteindelijk heeft gerealiseerd, dit is de output van het project. De output is een eerste vereiste om een goede veranderingstheorie te kunnen opstellen. Ook komt kort aan bod welke middelen er zijn aangewend (input) en hoe het project verlopen is. Ten slotte wordt ook de oorspronkelijk beoogde doelstelling in deze deelvraag besproken, dit is later van belang voor deelvraag 5.

Deelvraag 4 beslaat een analyse waarin een veranderingstheorie wordt opgesteld. Allereerst wordt duidelijk welke effecten in de praktijk zijn opgetreden, dit is de outcome van een project. Daarmee zijn dus zowel de output als de outcome van een project bekend en dus kan er een veranderingstheorie worden opgesteld. Deze veranderingstheorie verklaart hoe de effecten zijn bewerkstelligd en waarom deze effecten zijn opgetreden.

Deelvraag 5 tot slot brengt in kaart of er discrepanties bestaan tussen de maatschappelijke effecten die vooraf werden beoogd en de maatschappelijke effecten die daadwerkelijk zijn opgetreden. Wanneer dergelijke discrepanties bestaan, wordt onderzocht wat hier een verklaring

voor kan zijn. Deze deelvraag is dus bruikbaar voor praktische aanbevelingen. Figuur 1.2 geeft een schematisch overzicht van hoe de beoogde en gerealiseerde effecten van elkaar kunnen verschillen.

Figuur 1.2: Van beoogde effecten naar gerealiseerde effecten

Bestuurskundige theorie (bijvoorbeeld Baumgartner & Jones, 1972) wijst uit dat deze figuur een enigszins versimpelde weergave van beleidsprocessen is. In de praktijk loopt de ontwikkeling van beleid niet lineair door een aantal afzonderlijke fasen en bovendien werken beleidsmakers niet altijd vanuit vastomlijnde doelen. De belangrijkste oorzaken hiervoor zijn de 'bounded rationality' van beleidsmakers (Jones, 2003) en de grote complexiteit van de omgeving (Teisman, Van Buuren & Gerrits, 2009). Het systeem van ISV-subsidie legt opdrachtgevers echter een zekere structuur op zodat er altijd beoogde doelen te onderscheiden zijn.

Daarnaast kunnen de beoogde effecten over tijd veranderen omdat stedelijke vernieuwingsprojecten jaren in beslag nemen. Hier wordt de aanvraag van een ISV-subsidie als meetmoment gebruikt. De 'beoogde maatschappelijke effecten' zijn in dit onderzoek dus in principe de effecten die werden beoogd op het tijdstip van de ISV-aanvraag. Dit past goed in de aanleiding van dit onderzoek, die voortkomt uit de uitdaging om verschillende projecten tegen elkaar af te wegen wanneer ze schaarse financiële middelen aanvragen. Maar het onderzoek houdt wel rekening met dussdanige verschuivingen in beoogde outcome dat de input en output gedurende het project verschoven zijn.

Tot slot wordt er hier rekening gehouden met de mogelijkheid dat verschillende opdrachtgevers een verschillend beeld hebben over de beoogde effecten. In het geval van stedelijke vernieuwingsprojecten is dat zeker niet uitgesloten, omdat er verschillende partijen samenwerken die hiërarchisch gelijk zijn (Koppenjan & Klein, 2004).

1.2.1 Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie

De essentie van het maatschappelijk probleem dat dit onderzoek wil aanpakken, is dat opdrachtgevers van stedelijke vernieuwing niet over voldoende kennis kunnen beschikken om optimaal te beoordelen hoe de projecten waar zij aan meewerken leiden tot maatschappelijke effecten. Voor gemeenten is het van belang dat de stedelijke vernieuwingsprojecten waarin zij investeren de buurt ook echt vooruit helpen. Door het ontbreken van goed onderbouwde veranderingstheorie is niet duidelijk wat ze van projecten kunnen verwachten.

Dat inzicht is echter wel nodig. Een overheid moet legitimiteit bezitten. De steeds mondigere burgers eisen een overheid die effectief werkt en de problemen in achterstandswijken kan terugdringen. Economische motieven maken dit onderzoek nog dringender. Gemeenten zijn gedwongen om steeds scherpere keuzes te maken tussen verschillende projecten omdat de financieringsmogelijkheden teruglopen. Dit onderzoek kan deze keuzes vergemakkelijken door bij te dragen aan het inzicht welke projecten de beste kans bieden om maatschappelijke effecten op te leveren en zo de problemen in achterstandswijken terug te dringen. Er bestaan al wel economische afwegingsmodellen waarmee tussen verschillende projecten kan worden gekozen, maar er zou een

goede onderbouwde veranderingstheorie aan die modellen ten grondslag moeten liggen. Daar ontbreekt het nu echter nog aan. Dit onderzoek kan de kwaliteit van de afweging vergroten.

Op theoretisch vlak kan dit onderzoek op een aantal punten belangrijke vooruitgang bieden. Er bestaat al een aanzienlijke literatuur over stedelijke vernieuwing, maar die bestaat voor het overgrote deel uit onderzoek naar ofwel output ofwel outcome. De relatie tussen die twee wordt meestal impliciet gelaten. Een verklaring hiervoor is dat het veelal gebruikte kwantitatief onderzoek op hoog abstractieniveau niet geschikt is om de onderliggende causaliteit in beeld te krijgen. Dit onderzoek vult de lacune tussen beide zuilen op met een analyse van individuele projecten. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen daarmee bijdragen aan verschillende wetenschappen die zich interesseren voor de effecten van stedelijke vernieuwing, zoals bestuurskunde, sociologie en stedenbouwkunde.

Naast de uitkomsten van dit onderzoek is ook het gebruikte model interessant vanuit wetenschappelijk perspectief. Het vaststellen van maatschappelijke effecten is methodisch lastig. De bestaande kaders zijn ontworpen met het oog op puur kwantitatieve analyse. Dit onderzoek ontwikkelt een nieuw model waarmee individuele projecten met een gecombineerd kwantitatief-kwalitatieve wijze van data verzamelen kunnen worden geanalyseerd.

In de laatste plaats raakt dit onderzoek aan het diepere vraagstuk van de maakbaarheid van de samenleving. Er is veel kritiek op de visie dat overheidsinstellingen, uiteindelijk en met genoeg middelen, de samenleving zo kunnen beïnvloeden dat die gevormd is zoals zij dat willen (bijvoorbeeld Schnabel, 2002). Ook stedelijke vernieuwing in achterstandswijken straalt wat van die visie uit. Dit onderzoek kan ophelderen of dat terecht is.

1.3 Leeswijzer

Dit onderzoek is als volgt opgebouwd. Hoofdstuk 2 schetst de context van dit onderzoek: een overzicht van het beleid dat overheidinstellingen in grote steden voeren. Hierbij komt zowel de huidige organisatie van het beleid aan bod als de geschiedenis van stedelijke vernieuwing.

In de twee daaropvolgende hoofdstukken wordt bestaande kennis van maatschappelijke effecten behandeld. Ten eerste gaat hoofdstuk 3 in op de vraag wat ‘maatschappelijke effecten’ zijn en hoe deze systematisch kunnen worden weergegeven. Dat geeft een antwoord op de eerste deelvraag. Dit leidt tot de conclusie dat er zeven aspecten van het maatschappelijke zijn te onderscheiden die in dit kader relevant zijn. In het volgende hoofdstuk wordt nagegaan wat de bestaande literatuur voor kennis aandraagt over de effecten die stedelijke vernieuwing op deze aspecten kan hebben. Daarmee kan de tweede deelvraag worden beantwoord.

Voor een goed antwoord op de centrale vraag dient er echter ook nieuwe kennis te worden verzameld. Daartoe worden twee Rotterdamse stedelijke vernieuwingsprojecten nader geanalyseerd in een case study. Hoofdstuk 5 bevat een verantwoording van de methode waarop deze case studies zijn uitgevoerd. De volgende twee hoofdstukken gaan vervolgens diepgaand in op de twee cases, respectievelijk Hordijkerveld en de Herkingenbuurt. De laatste drie deelvragen worden per project apart beantwoord. In zowel hoofdstuk 6 als hoofdstuk 7 worden eerst de verschillende eigenschappen van het project beschreven; de buurt, de doelstelling, het verloop en uiteindelijk de output. Daarmee kan de derde deelvraag worden beantwoord. Daarna wordt, als antwoord op de vierde deelvraag, een veranderingstheorie van het project opgesteld. Ten slotte worden discrepanties tussen de beoogde en gerealiseerde effecten beschreven en verklaard, waarmee de vijfde deelvraag wordt afgerond.

In hoofdstuk 8 ten slotte worden conclusies getrokken. Overeenkomsten tussen de verschillende cases en de kennis uit de literatuur kunnen worden gebruikt om uiteindelijk een antwoord te geven op de centrale vraagstelling.

2. Overheidsbeleid in de steden

In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst hoe de Nederlandse overheidsinstellingen fysiek beleid hebben gevoerd in de grote steden. Het gaat hierbij zowel om het huidige overheidsbeleid van de eenentwintigste eeuw als eerder beleid. Paragraaf 2.1 gaat in op de geschiedenis van stedelijke vernieuwing. Deze geschiedenis is om twee redenen interessant. Ten eerste maakt het beleid van de Rijksoverheid ten minste elke vijf jaar veranderingen door. Om tussen alle verandering de algemene lijn te blijven zien, is het vereist om verder terug te kijken. Ten tweede richt de huidige stedelijke vernieuwing zich in hoofdzaak op twee typen wijken: vooroorlogse wijken die gebouwd zijn in de periode 1910-1940 en vroeg-naoorlogse wijken uit de periode 1950-1970 (Schulenberg et al., 2010). Om de huidige problematiek van deze wijken te doorzien, is het nuttig om te begrijpen waarom de overheid begonnen is met stedenbeleid en onder welke omstandigheden deze wijken ooit gebouwd zijn. Na het doorlopen van de geschiedenis beschrijft paragraaf 2.2 hoe stedelijke vernieuwing in de huidige tijd is georganiseerd.

2.1 De geschiedenis van stedelijke vernieuwing

2.1.1 Het eerste overheidsbeleid

De stedelijke ontwikkeling in Nederland in de twintigste eeuw kent haar oorsprong in de periode van de industrialisatie. Door steeds meer machinearbeid nam het aantal arbeidsplaatsen op het platteland af terwijl dit aantal in de fabrieken rond de steden juist sterk toenam (Champion, 2001). Tegelijkertijd steeg het inwoneraantal vanwege een daling van het sterftcijfer. Deze twee ontwikkelingen samen stimuleerden een bevolkingstrek van het platteland naar de grote steden, met name in de Randstad. Rotterdam was de snelst groeiende stad. Ze groeide van 116.000 inwoners in 1870 uit naar 418.000 in 1910 (Van den Oord, 2008).

In die periode was er sprake van grootschalige nieuwbouw in de steden om zo de nieuwe stadsbevolking te kunnen huisvesten. Veel particulieren en speculanten begonnen in woningbouw te investeren. Huizen konden al worden gebouwd voordat ze verkocht of verhuurd waren. Deze zogenaamde 'speculatiewoningbouw' leverde door de goedkope bouwmaterialen die werden gebruikt veel kwalitatief matige huizen op (Raatgever, 2011). De hygiënische situatie in de steden dreigde daardoor zo slecht te worden dat de volksgezondheid in het geding raakte. Het risico op grootschalige uitbraak van cholera of pokken werd namelijk steeds groter (Werkman, 1963). Al in 1896 merkten Drucker, Greven en Kurseman (in: Soer, 2009) op dat de toestand onacceptabel was en dat de overheid een grotere rol zou moeten spelen op de woonmarkt. Naar aanleiding van hun rapport ging de overheid zich bezighouden met woningen en wijken, en is daar eigenlijk nooit meer mee opgehouden.

In het jaar 1901 werd in dit kader de Woningwet aangenomen. Vooral gemeenten kregen een belangrijke rol toebedeeld; ook dat is altijd zo gebleven. Gemeenten werden verplicht om bouwverordeningen op te stellen en vaardigden nu ook bouwvergunningen uit. Deze vergunningen werden verplicht voor alle woningbouw. Veel gemeenten gingen echter niet zo ver dat zo ook opdrachtgever werden en zelf bouwprojecten opzetten. Deze rol werd in driekwart van de gevallen (Ten Cate, 1998, p. 46) overgelaten aan woningbouwcorporaties; verenigingen van burgers die specifiek waren opgericht om de problemen met volkshuisvesting te verlichten. De woningbouwcorporaties, zogenaamde "toegelaten instellingen" konden op basis van de nieuwe wet voorschotten of bijdragen van de Rijksoverheid krijgen, mits ze voldeden aan de eisen dat ze uitsluitend werkzaam waren op het terrein van de volkshuisvesting en op non-profit basis opereerden (Uitermark et al., 2007).

De gevolgen van de Woningwet verschilden van stad tot stad en binnen deze steden vaak nog per wijk (Raatgever, 2011). De vooroorlogse wijken kregen allemaal hun eigen karakter, maar er waren op landelijk niveau ook overeenkomsten. Het ging om laagbouw, veelal eengezinswoningen, met winkels tussen de woonhuizen in en met een dicht stratenpatroon zonder veel openbare buitenruimte (Van den Oord, 2008).

De Tweede Wereldoorlog vergrootte de stedelijke problemen aanzienlijk. Enerzijds kwam door de Duitse bezetting de woningbouw vijf jaar nagenoeg stil te liggen (Raatgever, 2011) zodat er een achterstand ontstond in het opknappen van verouderde stadswijken. Anderzijds bracht de oorlog veel verwoestingen mee: naar schatting werd één vijfde van de Nederlandse woningen al dan niet onherstelbaar beschadigd (Kromhout, 2007). In Rotterdam lag de schade door het bombardement nog veel hoger dan dit landelijk gemiddelde. Na de oorlog dienden ongeveer 65.000 nieuwe woningen per jaar te worden bijgebouwd om de achterstanden weg te werken. Maar dit streefaantal werd pas na vijf jaar gehaald. Ondertussen groeide de bevolking, met name door een hoger geboortecijfer dat pas na 1960 weer tot het vooroorlogse niveau terugzakte (CBS, 2010). Ook liep het bovenstaande proces van urbanisatie nog altijd door (Van den Oord, 2008). In de periode van de wederopbouw werden het Rijk en plaatselijke overheden dus voor grote uitdagingen gesteld. De combinatie van een bouwachterstand, bevolkingsgroei en urbanisatie zorgden voor een hoge woningnood in de Nederlandse steden.

Om deze woningnood weer weg te werken, werden hele nieuwe stadswijken tegelijk bijgebouwd: de vroeg-naoorlogse wijken. Toen in 1950 de wederopbouw eenmaal goed op gang gekomen was, voltrok dit proces zich in een hoog tempo. Zo werden tussen 1946 en 1962 één miljoen sociale huurwoningen gebouwd en tussen 1946 en 1979 zelfs twee miljoen, voor het grootste gedeelte in steden (Van der Schaar & Hereijgers, 1991). De nadruk op de kwantitatieve eisen betekende echter wel dat de kwaliteit in veel opzichten terugliep. De naoorlogse wijken werden veel meer dan hun vooroorlogse tegenhangers gekenmerkt door hoogbouw en strokenverkaveling. Ondanks dat het minder dichte stratenpatroon meer ruimte voor openbaar groen gaf, waren de wijken eentonig en de woningen klein bemeten (Raatgever, 2011). Zowel de vooroorlogse als vroeg-naoorlogse stadswijken werden steeds negatiever gezien door potentiële bewoners.

2.1.2 Stadsvernieuwing

Vanaf 1980 begon het probleem van de woningnood af te nemen. Toen woningen de inzet van de felle strijd van krakers werden, was de woningnood in de steden feitelijk al over het hoogtepunt heen (Van den Oord, 2008). Daar lag een complex geheel van processen aan ten grondslag. Enkele processen leken juist bij te dragen aan meer woningnood. Het geboortecijfer was weliswaar vanaf 1960 gedaald, maar dit werd ruimschoots goedgemaakt door een steeds hoger immigratiesaldo (CBS, 2010). Daarnaast nam vanaf 1960 het aantal personen per huishouden gestaag af vanwege de individualisering die sindsdien gaande is (Sanderse, Verweij & De Beer, 2010). De reden dat de woningnood in de steden toch kon teruglopen was het proces van suburbanisatie, waarbij stadsbewoners naar randgemeenten van grote steden verhuisden. Daar stonden grotere huizen in mooiere wijken. Het ging hier vooral om midden- en hogere inkomens terwijl de lagere inkomens achterbleven, zodat er van 'selectieve migratie' kan worden gesproken (Champion, 2001). De Rijksoverheid stimuleerde dit proces door middel van het groeikernenbeleid, dat het de randgemeenten mogelijk maakte om veel nieuwbouw te initiëren.

In eerste instantie zagen vooral de vooroorlogse stadswijken hun oorspronkelijke bewoners vertrekken. Deze wijken waren in de eerste helft van de twintigste eeuw snel en goedkoop gebouwd. Vijftig jaar later kampten deze wijken met bouwtechnische achterstand, soms zelfs verkrotting. De woningen voldeden niet meer aan de eisen van de steeds meer welvarende bewoners. In de periode van haastige wederopbouw en woningbouw was ook er aan deze wijken weinig aandacht besteed (Den Breejen et al., 2006: p. 6). Nu de woningnood afnam, kon de overheid zich echter steeds meer met het opknappen van de bestaande oude stadswijken bezig houden. Dit proces ging 'stadsvernieuwing' heten. Stadsvernieuwing richtte zich bijna uitsluitend op de fysieke kant van de oude wijken met boven alles de woningvoorraad. Het doel was niet om de oude wijken ingrijpend te veranderen, maar om ze bouwtechnisch te moderniseren terwijl het karakter van de wijk behouden bleef en de wijkbewoners daar konden blijven wonen. Deze aanpak werd 'Bouwen voor de buurt' genoemd. Het hele project werd gezien als een eindige inhaaloperatie van verwaarlozing en achterstallig onderhoud (Ministerie van VROM, 1997: p. 3). Het nadeel van Bouwen voor de buurt

was echter dat er hierdoor weinig nieuwe woningen voor hogere inkomens bij kwamen en dus de wijken niet substantieel veranderden (Raatgever, 2011).

De periode van stadsvernieuwing duurde van 1980 tot het jaar 1997. In die tijd was er een aanzienlijke kwaliteitsslag in de bestaande voorraad en zo werd de verkrotting goeddeels opgelost (Den Breejen et al., 2006). Dit had echter weinig invloed op het proces van selectieve migratie. Nog steeds trokken midden- en hoge inkomens weg uit de oude stadswijken. Hun plaats werd veelal ingenomen door mensen met een laag inkomen en opleidingsniveau, waaronder veel allochtonen. In vrijwel alle grote Nederlandse steden begonnen wijken te ontstaan die sociaaleconomisch sterk achterop waren geraakt ten opzichte van de rest van de stad. Naast de vooroorlogse wijken hadden ook vroeg-naoorlogse wijken hiermee te kampen. Behalve sociaaleconomische achterstanden kampten de wijken ook met problemen in de fysieke staat van de woningen, veiligheid, werkloosheid en sociale samenhang. De concentratie van etnische minderheden werd steeds meer als probleem gezien. Deze problemen kwamen allemaal samen in dezelfde gebieden, waaraan de term 'probleemcumulatiegebieden' (PCG's) werd verbonden (Raatgever, 2011, p. 15). Hier dreigde een negatieve spiraal. Hoe meer oorspronkelijke welgestelde bewoners verhuisden en werden opgevolgd door kansarme bewoners, hoe meer de wijken met bovenstaande problemen te kampen kregen, hoe meer welvarende bewoners verhuisden. Overigens gleden niet alle oude wijken af tot PCG. Sommige wijken kregen door de stadsvernieuwingsoperatie juist nieuwe dynamiek en een nieuwe functie.

2.1.3 Stedelijke vernieuwing en het Grotestedenbeleid

In 1992 werd de stadsvernieuwing geëvalueerd in de Nota BELSTATO, een afkorting van BEleid voor STAdsvernieuwing in de TOekomst (Ministerie van VROM, 1992). Deze Nota betekende een eerste keerpunt op weg naar het veranderen van stadsvernieuwing. In deze evaluatie werden de bovenstaande problemen in de grote steden onderkend. Daarmee kon worden geconcludeerd dat stadsvernieuwing alleen niet genoeg was geweest. De PCG's, die steeds meer bekend stonden als de 'achterstandswijken', hadden een andere aanpak nodig. De fysieke projecten alleen konden de combinatie van problemen niet wegnemen. Die problemen lagen namelijk steeds minder op het fysieke vlak en steeds meer op sociaaleconomisch gebied. Voor die onderwerpen bestond ook beleid, maar dat was niet verbonden aan de stadsvernieuwing.

Om deze verkokering weg te nemen, introduceerde de landelijke overheid in 1994 het Grotestedenbeleid (GSB). Het GSB was een bundeling van verschillende subsidieregelingen van de ministeries om de steden te helpen hun leefbaarheid te verbeteren. Niet minder dan elf ministeries leverden een bijdrage; dat zijn alle ministeries behalve Buitenlandse Zaken en Defensie (die laatste overigens ondanks bepaalde oproepen om het leger in te zetten in achterstandswijken). De bijdrage van de landelijke overheid was vooral financieel want de gemeenten voerden het beleid uit. Dit is een vorm van decentralisering. Het Grotestedenbeleid werd uitgevoerd in tranches van steeds vijf jaar. Oorspronkelijk was het GSB alleen bedoeld voor de vier grootste steden maar al snel werd dit aantal uitgebreid naar 25 stedelijke gemeenten. Sindsdien is dit aantal nog verder toegenomen, zodat het GSB in 2011 direct betrekking heeft op 31 gemeenten. Het GSB was erop gericht de situatie in deze steden te verbeteren door een meer integrale aanpak, waarin alle beleidsinspanningen tegelijk en gecoördineerd zouden worden ingezet. Het beleid kende drie 'pijlers' (VROM-raad, 2006):

- Fysieke pijler: Betrekking op de bebouwde omgeving; zowel woningvoorraad als buitenruimte. De stedelijke vernieuwing vult deze pijler in.
- Economische pijler: Steun voor midden- en kleinbedrijf en stimulering van het vestigingsklimaat.
- Sociale pijler: Een breed domein met onder andere veiligheid, werkloosheidsbestrijding, welzijn en later ook integratie.

Halverwege de eerste periode (GSB I) kwam er een tweede belangrijke beleidsnota uit: de Nota Stedelijke Vernieuwing (Ministerie van VROM, 1997). Deze stippelde een nieuw beleid uit voor de stadsvernieuwing, die de fysieke pijler van het GSB vormde. Stadsvernieuwing ging nu 'stedelijke vernieuwing' heten. De verandering ging verder dan alleen tekstueel. Stadsvernieuwing was zoals

gezegd altijd beschouwd als een eindige inhaaloperatie maar stedelijke vernieuwing had als doel om met fysiek beleid de sociaaleconomische problemen in grote steden aan te pakken. Stedelijke vernieuwing moest opereren in samenwerking met economisch en sociaal beleid, zodat de steden weer aantrekkelijk zouden worden voor middeninkomens. Zoals de nota stelde: “Een overgang is nodig van beleid dat vooral aandacht besteedt aan de woningvoorraad naar beleid dat de aantrekkelijkheid van gebieden als plaats om te wonen, te werken, te ondernemen en te verblijven centraal stelt” (ibidem, p. 4). Het bereiken van middeninkomens werd gezien als een belangrijk doel. Hier werden al snel vraagtekens bij gezet omdat het bereiken van middeninkomens in plaats van als doel ook als middel is te zien. Enkele jaren later benadrukte de Nota Wonen dat “sociale differentiatie van wijken en buurten dan ook niet als doel op zich” moet worden gezien (Ministerie van VROM, 2000, p. 165), maar Bolt en Torrance (2005) stelden dat latere regeringen snel de neiging kregen om dit toch te doen. Het ‘mengen’ van verschillende economische, sociale en etnische groepen werd ook wel ‘differentiatie’ genoemd. Het ging hier nog steeds om de fysieke pijler. Vaak werd zogenaamde herstructurering toegepast, waarbij hele straten met oude woningen gesloopt werden om te worden vervangen door nieuwe huizen in een hogere prijsklasse.

De financiering voor dit nieuwe beleid werd in 1998 vastgelegd in de Wet Stedelijke Vernieuwing. Deze wet vormde de basis voor het *Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing*, afgekort ISV. Dit was een geldstroom van €2.1 miljard vanuit de Rijksoverheid naar gemeenten toe (Den Breejen et al., 2006, p. 6). ISV trad in werking vanaf de tweede tranche van het Grotestedenbeleid (GSB II, 1999-2004) en bleef daar altijd aan gekoppeld³. ISV bundelde ministeriële subsidieregelingen voor onder meer wonen en groen tot één stroom, en paste daardoor goed in de integrale visie die het GSB voorstond. De stadsvernieuwingsgelden gingen in het ISV op.

Het ISV bood veel beleidsruimte aan de gemeenten. Aan het begin van een ISV-periode konden zij zelf een voorstel indienen hoe ze van plan waren dat budget in de volgende vijf jaar te besteden. Dit voorstel heet een Meerjarig Ontwikkelings-programma (MOP). Wanneer het Rijk een MOP goedkeurde, waren de gemeenten vervolgens verantwoordelijk voor de uiteindelijke keuze en uitvoering van specifieke projecten. De uitvoering lieten de gemeenten op hun beurt vaak over aan corporaties (Raatgever, 2011). Het Rijk beperkte zich meer tot langetermijndoelen. Wel werden de ISV-periodes op landelijk niveau door het Rijk geëvalueerd.

In 2005 begon de derde tranche van het Grotestedenbeleid en ISV2. Het programma kreeg minder budget toegewezen, €1,3 miljard. Er werd echter benadrukt dat dit overheidsgeld gebruikt moest worden om andere maatschappelijke actoren te bewegen om ook te investeren in achterstandswijken. Zo kon het ISV dienen als ‘trigger money’ om een multiplier effect te creëren waarin iedere door de overheid geïnvesteerde euro uiteindelijk verveelvoudigd wordt door andere partijen. In de praktijk waren de andere maatschappelijke actoren in het fysieke beleid meestal corporaties. Om de bureaucratie terug te dringen, werd de verantwoording die gemeenten aan het Rijk moest afleggen sterk teruggebracht. Het GSB III kreeg vijf kerndoelstellingen, die samen goed de gedachte achter stedelijke vernieuwing weergeven (Ministerie van BZK, 2004, p. 7):

- Het verbeteren van de subjectieve en objectieve veiligheid
- Het verbeteren van de kwaliteit van de woonomgeving
- Het verbeteren van de sociale kwaliteit van de samenleving
- Het binden van midden- en hogere inkomens aan de stad
- Het vergroten van de economische kracht van de stad

2.1.4 Extra aandacht voor wijken

In 2003 constateerde de verantwoordelijke minister dat de stedelijke vernieuwing niet voorspoedig genoeg verliep (Kamp, 2003). Om het tempo te kunnen verhogen, werd er een extra programma gecreëerd dat het reguliere beleid moest aanvullen. Dit ‘Actieprogramma Herstructurering’ bestond naast het reguliere ISV programma en richtte zich specifiek op 56 wijken die extra prioriteit nodig

³ Hierdoor lopen ISV programma’s wat betreft nummering steeds één periode achter op het GSB; ISV2 is onderdeel van GSB III

hadden. Met de komst van een nieuw kabinet enkele jaren later werd het beleid omgevormd tot het 'Actieplan Krachtwijken', dat zich richtte op 40 wijken (Vogelaar, 2007, p. 3).

Hiermee ging de Rijksoverheid zich steeds meer focussen op wijkniveau, waar eerder de focus meer op het niveau van de stad had gelegen. Hier werd voor gekozen omdat het wijkniveau als het aangewezen niveau werd gezien voor samenwerkingscontracten met andere lokale partijen, zoals woningbouwcorporaties (Kamp, 2003, p. 2). In de geselecteerde 'prioriteitswijken' werd een integraal programma opgesteld met zowel fysieke, sociale als economische projecten. Wat betreft de fysieke projecten lag het zwaartepunt op extra herstructurering. Dat betekent feitelijk dat de projecten in het kader van de actieplannen vaak hetzelfde zijn als reguliere ISV-projecten. Literatuur over de actieplannen biedt dus ook veel informatie over ISV-projecten en omgekeerd. De ontwikkeling van het beleid vertoont wel verschillen.

Het Rijk kon financieel niet veel bijdragen aan de beide actieplannen want de financiële middelen op dit terrein gingen al grotendeels op aan het reguliere ISV budget. Daarom werd er een nieuw systeem ontwikkeld dat grotendeels via de woningbouwcorporaties liep. De corporaties die in de achterstandswijken actief waren, kregen de taak de herstructureringsprojecten uit te voeren. Het onrendabele gedeelte van deze projecten werd gefinancierd door een bijdrage van alle andere corporaties in Nederland. De corporaties in andere, meer welvarende, delen van het land moesten dus mee gaan betalen aan de projecten van corporaties die in achterstandswijken actief waren. Het Rijk legde dit dwingend op en de regeling werd bekend als de 'Vogelaarheffing'. Uiteindelijk werd het Actieplan Krachtwijken voor €2,5 miljard gefinancierd door corporaties en voor €300 miljoen door het Rijk (Lubbe & De Boer, 2010).

Het reguliere Grotestedenbeleid liep ondertussen ook door, maar de nieuwe regering slankte het programma wel aanzienlijk af. In GSB IV (officieel het Stedenbeleid genaamd) hield de economische pijler op te bestaan. Deze pijler bleef toch al achter (VROM-raad, 2006, p. 82). Ook de sociale pijler en de fysieke pijler (ISV) kregen minder budget. In 2010 begon ISV3 met een budget van €1,2 miljard, te besteden over vijf jaar. Wel veranderde de organisatie van de ISV-gelden in de hoop om met meer decentralisatie de uitvoering efficiënter te maken. Het ISV werd niet langer als Brede Doeluitkering uitgekeerd maar als decentralisatie-uitkering van het gemeentefonds. Dit gaf nog meer beleidsvrijheid aan de gemeenten. De exacte invulling van het hedendaagse ISV wordt uitgewerkt in paragraaf 2.2. Zie Figuur 2.1 voor een schematisch overzicht van het stedelijk beleid.

Figuur 2.1: Tijdslijn stedelijk beleid.

2.2 Huidige organisatie

Het fysieke beleid in steden komt dus voort uit een complex samenspel van overheidsinstellingen op verschillende bestuurslagen met partners uit het maatschappelijk middenveld en de private sector. Deze partners, vooral de woningbouwcorporaties, leveren een groot deel van de financiering. Maar zij willen hun investeringen uiteindelijk ook weer terugverdienen, iets wat door de sociaaleconomische toestand in de probleemwijken bij veel projecten niet mogelijk is. Sommige projecten, zoals de aanleg van openbare ruimte, zijn zelfs helemaal niet terug te verdienen. Daarom neemt de overheid die (delen van) projecten voor haar rekening, die anders niet terugverdiend kunnen worden.

‘De overheid’ is een ruim begrip dat een groot aantal verschillende instanties omvat. Tussen deze instanties bestaat er een duidelijke taakverdeling. De financiering komt vooral van hogere bestuurslagen. In sommige gevallen is dat zelfs de Europese Unie, maar dit betreft projecten met een iets ander doel (Ministerie van EZ, 2007) die in dit onderzoek verder buiten beschouwing worden gelaten. Het grootste deel van de financiering komt van het Rijk. De Rijksoverheid voert het Grotestedenbeleid⁴. De uitvoering van het GSB is sterk gedecentraliseerd en ligt bij de provincies en gemeenten. Om de uitvoering te kunnen bekostigen, stort de Rijksoverheid financiële middelen in het provinciefonds en het gemeentefonds. De provincies krijgen een relatief klein bedrag dat zij verder verdelen onder de kleinere gemeenten (IPO, 2010). Het grootste gedeelte van de middelen gaat echter direct naar 31 geselecteerde grote gemeenten en binnen die groep gaat het grootste gedeelte naar de G4 Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) is één van de geldstromen die aan de gemeenten worden gestort en is uitdrukkelijk bestemd voor fysiek beleid.

Hoewel het Rijk voor de financiering zorgt, heeft ze zeer beperkte zeggenschap over de uitvoering van het beleid. Het Rijk heeft alleen afspraken op hoofdlijnen gemaakt door conventanten of Meerjarig Ontwikkelingsprogramma’s met de gemeenten af te sluiten. Dit zijn documenten van beperkte omvang waarin de gemeenten beschrijven hoe ze willen gaan bijdragen aan de huidige landelijke doelstellingen van het Grotestedenbeleid. De gemeenten zijn verplicht aan deze doelstellingen bij te dragen maar die doelen zijn zo algemeen geformuleerd dat ze de gemeentelijke keuzevrijheid nauwelijks beperken. De werkelijke beleidsvorming ligt dus bij de gemeenten. Zij gebruiken het ISV-budget om bepaalde fysieke projecten binnen de stad (deels) mee te financieren.

Deze fysieke projecten worden soms opgestart door de gemeente zelf, maar vaker betreft het projecten die corporaties of private partijen willen uitvoeren en waarvan de gemeente verwacht dat zij gewenste maatschappelijke effecten bewerkstelligen. Het ISV werkt dan als ‘subsidiepot’ voor andere maatschappelijke actoren. Deze actoren zijn nog minder gebonden aan regelgeving vanuit het Rijk. Toch lijkt het erop dat vooral woningbouwcorporaties grofweg dezelfde doelen nastreven als overheidsinstellingen. Zo vonden De Kam en Needham (2003) dat 60% van de corporaties een gedifferentieerde bevolkingssamenstelling nastreeft. Niet alle private initiatieven mogen echter subsidie ontvangen, vanwege Europese regelgeving over staatssteun. Een veel voorkomende constructie is dan ook dat de gemeente projecten uitvoert in de openbare ruimte om zo de woningbouwcorporaties te stimuleren om sloop en nieuwbouwprojecten uit te voeren in dezelfde buurt. Dit is een voorbeeld waar het ISV-budget fungeert als ‘trigger money’.

Uiteindelijk selecteert de gemeente een aantal projecten die in aanmerking komen om, vaak voor een deel, met ISV-budget te worden gefinancierd. De gemeente Rotterdam bijvoorbeeld onderscheidde voor ISV3 ongeveer 75 projecten; het exacte aantal is afhankelijk van de vraag wat als individueel project wordt gezien en wat als deel van een groter geheel. De meeste geselecteerde projecten zijn over het algemeen gesitueerd in achterstandswijken, al is dat in het kader van ISV niet verplicht. De bestuurders van de gemeente zijn politiek verantwoordelijk voor de samenstelling van dit zogenaamde ‘projectmenu’ en hierover leggen zij verantwoording af aan de gemeenteraad.

⁴ Officieel wordt het Grotestedenbeleid sinds 2010 het ‘Stedenbeleid’ genoemd. Dit is echter een voortzetting van het Grotestedenbeleid; de naamswijziging komt voort uit de in paragraaf 2.1.4 beschreven inhoudelijke wijzigingen maar is ook een politieke geste naar middelgrote steden. Voor de overzichtelijkheid wordt hier de oude benaming aangehouden.

3. Maatschappelijke effecten

Voordat in een veranderingstheorie de maatschappelijke effecten kunnen worden beschreven, is het van belang om eerst duidelijk te krijgen wat 'maatschappelijke effecten' precies zijn. Dat is niet eenvoudig vast te stellen. Het woord 'effecten' kan, als het gaat om stedelijke vernieuwing, van allerlei processen inhouden. Niet alle effecten zijn even relevant voor de maatschappij of in het kader van dit onderzoek. Daarom worden in paragraaf 3.1 eerst de effecten afgebakend die in dit onderzoek aan bod komen. Deze afbakeningen vinden plaats op drie niveaus: operationeel niveau (programma of project), geografisch niveau (steden, wijken of buurten) en proces niveau (output of outcome).

Het woord 'maatschappelijk' is ook een breed begrip en daarnaast inhoudelijk vrij onduidelijk. In paragraaf 3.2 wordt beschreven in welke domeinen maatschappelijke effecten kunnen neerslaan. Vaak worden deze samengevoegd onder de noemer 'leefbaarheid', of vergelijkbare Engelstalige begrippen. Eerdere onderzoekers hebben al modellen ontwikkeld om dat begrip in kaart te brengen, maar deze modellen kunnen in dit onderzoek niet rechtstreeks worden toegepast. Aan het einde van de paragraaf wordt eerst besproken in hoeverre een bestaand model aanpassingen nodig heeft en daarna wat er aan dit bestaande model kan worden toegevoegd.

Op basis van deze inzichten wordt in paragraaf 3.3 een conceptueel model opgesteld waarmee maatschappelijke effecten binnen het juiste niveau vastgesteld kunnen worden. Daarmee vormt die paragraaf een reflectie op de eerste deelvraag.

3.1 Effecten afgebakend

3.1.1 Operationeel niveau

Zoals gezegd is het niet mogelijk om alle effecten van alle vormen van stedelijke vernieuwing te analyseren. Een eerste belangrijke afbakening is dan ook welke vorm van stedelijke vernieuwing wordt onderzocht. Stedelijke vernieuwing bestaat uit een aantal programma's. Programma's bestaan op hun beurt uit meerdere projecten. Projecten zijn de fysieke operaties. Vaak bevatten programma's naast fysieke projecten overigens ook nog flankerend sociaal beleid.

Dit onderzoek richt zich op de werking van individuele projecten. Van deze projecten wordt getracht een veranderingstheorie op te stellen die zo veel mogelijk geïsoleerd is van ander beleid of autonome ontwikkelingen. De focus ligt op projecten omdat zij de basiseenheid van stedelijke vernieuwing vormen. Van daaruit kan immers later de werking van een programma met meerdere projecten worden afgeleid, hoewel dat naar alle waarschijnlijkheid geen simpele optelsom is. Het is een interessant vraagstuk wat de ideale samenstelling van een programma is met een bepaalde mix van verschillende typen projecten, maar dat valt buiten het bereik van dit onderzoek.

3.1.2 Geografisch niveau

De focus op individuele projecten maakt het niveau van een buurt het meest directe schaalniveau. Individuele projecten beïnvloeden namelijk in de regel alleen hun eigen buurt, een gebied van enkele honderden woningen (Leidelmeijer & Van Kamp, 2003; Ministerie van VROM, 2009a; WRR, 2005). Dat is het niveau waarop verreweg de meeste maatschappelijke effecten kunnen neerslaan.

Het is echter niet gemakkelijk om een buurt te definiëren. Zelfs de WRR (2005, p. 20) komt niet verder dan een definitie uit het woordenboek. De moeilijkheid ontstaat doordat een buurt een subjectief gegeven is dat bestaat in de perceptie van bewoners. Vaak zijn buurten niet eens in officiële administratie afgebakend. Het is inderdaad nuttig om buurten te zien als een eenheid die vooral bestaat in de perceptie van bewoners. Dat wil echter niet zeggen dat ruimtelijke kenmerken volledig buiten beschouwing worden gelaten. In dit onderzoek worden buurten namelijk ook beschouwd als het schaalniveau tussen wijken en straten in (beide wel geografisch afgebakend door bijvoorbeeld het CBS). Daarom wordt een buurt hier gezien als een groep woningen binnen een wijk die de bewoners zelf zien als bij elkaar horend. Buurten zijn dus gebieden van enkele honderden woningen. Daarmee wordt onderkend dat buurten ontstaan in de perceptie van bewoners maar blijven groepen als de wereldwijde chatgemeenschap buiten beschouwing (2005).

3.1.3 Procesniveau

Zoals beschreven in hoofdstuk 1 kent het proces van stedelijke vernieuwing verschillende elementen. Bij het analyseren van effecten worden hier alleen de effecten op outcome niveau meegenomen. Dat wil zeggen dat de output van projecten niet als effect wordt beschouwd. Deze output, vaak het opleveren van een gebouw, wordt hier juist als uitgangspunt genomen.

De drie bovenstaande afbakeningen perken het begrip 'effecten' in. Toch gaat het hier nog steeds om een brede kijk want er blijven veel vlakken over die juist niet zijn ingekaderd. Er is geen afbakening in de termijn want hier worden zowel korte termijneffecten als lange termijneffecten (voor zo ver mogelijk) geanalyseerd. Zowel bedoelde als onbedoelde effecten worden geanalyseerd en er is aandacht voor zowel directe als indirecte effecten (effecten van andere effecten). Tot slot is het belangrijk om op te merken dat niet alle gevolgen van stedelijke vernieuwing als gunstig kunnen worden beschouwd. Dit onderzoek neemt zowel positieve als negatieve effecten mee.

3.2 Het maatschappelijke afgebakend

Projecten kunnen in principe op van allerlei onderwerpen effect opleveren. Het opstarten van stedelijke vernieuwingsprojecten levert bijvoorbeeld werkgelegenheid op binnen de bouwsector en de gemeente Rotterdam. Dat is echter irrelevant in de grotere context van het beleid waarin het ooit is geformuleerd. Wat wel relevant is, in de ogen van overheidsinstellingen en hun partners, kan worden afgeleid uit doelstellingen van stedelijke vernieuwing op macroniveau. Deze doelstellingen zijn beschreven in hoofdstuk 2. Hieruit bleek dat het meeste gewicht wordt toegekend aan effecten op maatschappelijk vlak (VROM-raad, 2006). Het gaat niet langer om opruimen van krotten of het creëren van meer woonruimte, het gaat erom dat de maatschappelijke situatie verbetert.

Dit maatschappelijk vlak heeft betrekking op de samenleving, oftewel een bevolking die een sociaal geheel vormt (McMillan & Chavis, 1986). Dat wil zeggen dat de samenleving bestaat uit mensen. Mensen hebben een mening over de omstandigheden waarin ze leven en stedelijke vernieuwing beoogt de situatie die aan deze mening ten grondslag ligt te veranderen. Onderzoek naar maatschappelijke effecten doet dus onderzoek naar de effecten voor mensen. De meest relevante mensen zijn hier in eerste instantie bewoners⁵ van de betrokken gebieden (meestal achterstandswijken). Er is veel onderzoek gedaan naar de vraag welke effecten een rol spelen voor deze bewoners. De situatie van een buurt in de perceptie van bewoners drukken veel onderzoekers uit in één overkoepelend begrip: *leefbaarheid*.

3.2.1 Onderzoek naar maatschappelijke effecten

Leefbaarheid is een begrip dat wordt gebruikt om alle verschillende maatschappelijke effecten samen te brengen onder één noemer. Daarmee is het een nuttig begrip. Het heeft zelf weliswaar verdere inkadering nodig maar het is een herkenbaar begrip dat behalve door onderzoekers ook veelvuldig wordt gebruikt door politici en burgers (Ministerie van VROM, 2004b). De internationale wetenschappelijke literatuur kent ook een aantal containerbegrippen om aspecten van het maatschappelijke samen te nemen. Er worden twee vertalingen gebruikt: het letterlijke 'liveability' (bijvoorbeeld Newman, 1999) en het gerelateerde 'quality of life' (bijvoorbeeld Michalos, 1997).

Niet alle wetenschappers zijn het echter eens over wat 'leefbaarheid' precies inhoudt of hoe het onderzocht kan worden. Dat betekent dat iedere visie slechts één van de vele mogelijke posities inneemt in verschillende inhoudelijke en methodologische discussies. Pacione (1990) onderscheidt een vijftal kerndiscussies over het wetenschappelijk onderzoek naar maatschappelijke effecten:

1. *Domeinen*: De vraag is welke domeinen, oftewel dimensies, relevant zijn voor leefbaarheid en welke niet. De wetenschappelijke discussie biedt geen uitkomst in een selectie van aspecten. De literatuur lijkt zelfs eerder te suggereren dat in beginsel *alle* attributen van de omgeving en *alle* kenmerken van mensen van invloed zijn op de mate waarin mens en omgeving bij elkaar passen

⁵ Naast bewoners van de direct betrokken gebieden zijn er ook wel effecten voor andere groepen mensen. Bewoners van omliggende gebieden merken de invloed van stedelijke vernieuwing ook, vooral door zogenaamde 'waterbedeffecten'. Paragraaf 4.8 gaat hier verder op in. De effecten op andere groepen zoals forenzen en bezoekers zijn veel kleiner.

(Mitchell, 2000). Het is echter niet werkbaar om alle aspecten van het menselijk bestaan in de analyse mee te nemen. In de context van stedelijke vernieuwing is het nuttig de leefomgeving alleen te zien als de natuurlijke omgeving, de sociale omgeving en de culturele en economische omgeving waarin mensen verkeren. Daarmee worden nog steeds de belangrijkste dagelijkse zorgen van de bevolking meegenomen in de analyse. Alleen zaken als psychologische en genetische factoren worden buiten de discussie gelaten. Zij spelen ook een rol bij leefbaarheid, maar dan op individueel niveau en dat is in deze context minder relevant.

2. *Causaliteitsprincipe*: Deze discussie beslaat een aantal vragen over wat oorzaken en wat gevolgen van leefbaarheid zijn. Een van die vragen is of maatschappelijke effecten normatief of evaluatief moeten worden benaderd. De normatieve benadering houdt in dat deskundigen bepalen welke aspecten 'goed' zijn voor een gebied (bijvoorbeeld inkomen of onderwijs) terwijl de evaluatieve benadering het oordeel van de bewoners zelf centraal zet. Dit is een problematisch vraagstuk. Leefbaarheid is van toepassing op ieder mens en kan door ieder mens worden vastgesteld. Daarom verdient de evaluatieve benadering gericht op alle bewoners in principe de voorkeur. In de praktijk is het voor veel onderzoekers echter niet mogelijk om een complete, laat staan eenduidige, visie van alle bewoners in een gebied te krijgen. Veel onderzoek werkt daarom toch met panels die namens de bevolking kunnen spreken, of 'voorspelt' als het ware aan de hand van objectieve indicatoren wat de bewoners in een gebied van de leefbaarheid zullen vinden.

Verder is er de vraag of leefbaarheid wel 'bottom-up' tot stand komt uit veel verschillende oordelen over allerlei deelaspecten van de omgeving. Vinden mensen de buurt leefbaar omdat de woningen mooi zijn en de sociale cohesie goed is, of vinden ze de woningen mooi en de cohesie goed omdat ze zich zo prettig voelen in de leefbare buurt? Dit onderzoek stelt zich tot doel om een veranderingstheorie op te stellen en wil dus een deel van de causaliteit blootleggen. Stedelijke vernieuwing werkt in principe bottom-up door deelaspecten van de leefbaarheid te beïnvloeden. Bij het opstellen van een veranderingstheorie zal de focus dan ook op bottom-up processen liggen. Dat betekent wel dat er constant aandacht vereist is of de causale relaties niet omgekeerd werken. In hoofdstuk 5 wordt dieper op vraagstukken rond causaliteit ingegaan.

3. *Schaalniveau*: Het niveau waarop de effecten relevant zijn. In paragraaf 3.1.2 is deze discussie al behandeld. Hier worden buurten aangehouden als het relevante schaalniveau waarop maatschappelijke effecten kunnen optreden.
4. *Contextafhankelijkheid*: Leefbaarheid speelt in de belevingswereld van mensen. Nu ontstaat deze belevingswereld doordat mensen hun eigen situatie vergelijken met de situatie van anderen. Dat zou tot de conclusie kunnen leiden dat leefbaarheid niet absoluut kan worden weergegeven en een puur relatief begrip is. Hier wordt dit relativistische standpunt echter niet onderschreven. Het blijkt namelijk dat het oordeel van bewoners in sterke mate wordt beïnvloed door feitelijke omgevingscondities (Van Iersel, Leidelmeijer, Van der Vlugt & Wouters, 2007; Ministerie van VROM, 2004a). Daarmee is leefbaarheid niet (alleen maar) contextafhankelijk maar iets dat in de werkelijkheid bestaat. Dat betekent dat het te meten is en dat er veranderingstheorieën kunnen worden opgesteld hoe leefbaarheid kan worden verkregen.
5. *Type gegevens*: De vraag of er objectieve of juist subjectieve⁶ gegevens moeten worden gebruikt. In de praktijk is dit een keuze tussen respectievelijk bestaande gegevens of direct contact met bewoners. Beide typen hebben voor- en nadelen; Koopmans (2006) geeft hiervan een overzicht. Voor een volledig beeld van de leefbaarheid dienen eigenlijk zowel objectieve als subjectieve gegevens gecombineerd te worden. Dat zal in dit onderzoek dan ook gedaan worden. De nadruk zal echter liggen op subjectieve gegevens, dat wil zeggen oordelen van mensen. Dat komt omdat registratiebestanden met objectieve gegevens op zichzelf geen verklaring bieden. De cijfers laten tenslotte geen causaliteit zien. Het oordeel van mensen kan wel een verklaring bevatten.

⁶ Er kan spraakverwarring ontstaan rond de begrippen 'objectief' en 'subjectief'. Met subjectieve gegevens worden hier zaken bedoeld die voortkomen uit de perceptie van mensen. Objectieve gegevens zijn telbare zaken die in de werkelijkheid geregistreerd worden. De termen bevatten geen waardeoordeel over de kwaliteit van gegevens. Objectieve gegevens kunnen bijvoorbeeld zeer manipulatief gekozen zijn en subjectieve gegevens kunnen een zeer zorgvuldig beeld geven.

Uit deze vijf kerndiscussies blijkt dat het onvermijdelijk is keuzes te maken als het gaat om het vaststellen van maatschappelijke effecten. Het doel van dit onderzoek, een veranderingstheorie opstellen, is in alle opzichten bepalend voor de keuzes die dit onderzoek maakt. De meeste van deze keuzes worden hier in dit hoofdstuk toegelicht; maar hoofdstuk 5 zal verder op de methodologische keuzes ingaan.

Zoals blijkt uit het bovenstaande hangen veel maatschappelijke effecten af van het oordeel van bewoners. Deze effecten zijn individueel bepaald en kunnen voor ieder persoon net iets anders uitpakken. Dat zou tot de conclusie kunnen leiden dat maatschappelijke effecten niet verder te specificeren zijn en zelfs dat daarom stedelijke vernieuwing geen zin heeft tenzij die voor ieder individu in een buurt maatwerk levert. Die conclusie is echter niet nodig, omdat zoals gezegd blijkt dat het oordeel van bewoners niet willekeurig is, maar in sterke mate wordt beïnvloed door een bepaald aantal feitelijke omgevingscondities. Met andere woorden: de subjectieve meningen worden bepaald door situaties die in de werkelijkheid bestaan. Persoonlijke voorkeuren vallen gemiddeld gezien weg op een grote bevolking. Leefbaarheid bestaat daardoor behalve op het niveau van individuen ook op het niveau van gemeenschappen (Newman, 1999, p. 222). Er is dus wel degelijk een intersubjectief oordeel te geven over de vraag op welke domeinen maatschappelijke effecten bereikt kunnen worden. De uitdaging is om een model te gebruiken waarmee deze maatschappelijke effecten systematisch in kaart kunnen worden gebracht.

3.2.2 Een model van maatschappelijke effecten

Dergelijke modellen bestaan al. Het beste voorstel komt van Leidelmeijer, Marlet, Van Iersel, Van Woerkens en Van der Reijden (2008). Zij schetsen in hun rapport 'de Leefbaarometer' zes dimensies van leefbaarheid in buurten. Hun keuze kan rekenen op uitgebreide ondersteuning. Voortbouwend op twee eerdere monitors die probeerden leefbaarheid systematisch te beschrijven (Marlet & Van Woerkens, 2007; Van Iersel, Leidelmeijer & Schijf, 2006) en een uitgebreide studie van de wetenschappelijke literatuur (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003) stellen ze een beeld samen van de 'dimensies' die positief of negatief bijdragen aan het oordeel van bewoners over de leefbaarheid in hun omgeving. Hun onderbouwing maakt voor een groot deel gebruik van Nederlands onderzoek; dat is een voordeel omdat de waardering van maatschappelijke effecten deels cultureel bepaald is. Hierdoor is hun model voor dit onderzoek het meeste geschikte uitgangspunt. Zij definiëren leefbaarheid als "de mate waarin de leefomgeving aansluit bij de voorwaarden en behoeften die er door de mens aan worden gesteld" (Leidelmeijer et al, 2008, p. 14). Op basis daarvan categoriseren ze maatschappelijke effecten in de volgende zes dimensies:

- Woningvoorraad
- Publieke ruimte
- Voorzieningen
- Bevolkingssamenstelling
- Leeftijdsopbouw en sociale samenhang bevolking
- Veiligheid

Deze verdeling in zes dimensies geeft een aardig overzicht van wat leefbaarheid inhoudt. Het is echter niet meer dan een aanzet tot een volledig beeld. Bij de verdeling van Leidelmeijer et al. (2008) dienen namelijk belangrijke kanttekeningen te worden geplaatst.

Ten eerste betreft de bovenstaande verdeling een landelijk gemiddelde van wat mensen over het algemeen als maatschappelijke effecten zien. Het blijft mogelijk dat de meningen hierover per buurt verschillen. Een voorbeeld is werkloosheid (onderdeel van de bevolkingssamenstelling). Gemiddeld in Nederland wordt dit als een probleem gezien. Als stedelijke vernieuwing de werkloosheid in een gebied doet dalen, is dat een positief maatschappelijk effect. Maar in klassieke volksbuurten met vooral Nederlandse autochtonen is dat niet het geval en wordt werkloosheid veel meer geaccepteerd (Leidelmeijer, Van Iersel & Giesbers, 2009, p. 33). Geen enkele indeling kan dit probleem geheel ondervangen, maar het blijft in de rest van dit onderzoek van belang om te controleren voor plaatselijke omstandigheden.

Ten tweede maakt de verdeling van Leidelmeijer en zijn collega's alleen maar gebruik van objectieve registratiegegevens. Dat komt omdat hun indeling bedoeld was om bij te dragen aan een index voor een leefbaarheidmonitor, de *Leefbaarometer*. Die index bevat 49 indicatoren die bijdragen aan de leefbaarheid in een gebied. Het feit dat zij zich beperkten tot objectieve gegevens stelde hen in staat om in heel Nederland op verbluffend kleine schaalniveaus de leefbaarheid te beoordelen. Daarmee was de keuze voor uitsluitend objectieve gegevens in hun geval te verdedigen. Het zou ondoenlijk zijn geweest om in iedere straat voldoende mensen te enquêteren om zo ook subjectieve gegevens te verkrijgen.

Echter, voor dit onderzoek is het een groot nadeel is dat subjectieve gegevens nu geheel en al buiten beschouwing blijven. Zo blijft een aanzienlijk deel van de maatschappelijke effecten onderbelicht. Een voorbeeld is de veiligheid. Veiligheid valt uiteen in objectieve veiligheid (het aantal misdaden in een gebied) en subjectieve veiligheid (veiligheidsgevoelens). De *Leefbaarometer* meet bijna uitsluitend de objectieve veiligheid. Maar die vertoont geen directe samenhang met de subjectieve veiligheid. Lang niet alle gevoelens van onveiligheid worden veroorzaakt door de objectieve veiligheidssituatie (Hale, 1995; Oppelaar & Wittebrood, 2006).

Dit alles heeft gevolgen voor de bruikbaarheid van de dimensies. Als aanzet zijn ze erg bruikbaar maar de precieze invulling van deze dimensies kan niet van Leidelmeijer et al. (2008) worden overgenomen.

3.2.3 Op weg naar een nieuw model

Omdat de bestaande literatuur geen perfect model aanbiedt, zal hier een nieuw model worden ontwikkeld. Een nieuw model hoeft niet van de grond af te worden opgebouwd. Het kan vertrekken vanuit de zes dimensies van Leidelmeijer en zijn collega's. De precieze invulling vereist echter een aanpassing zodat ook subjectieve factoren een rol spelen. Dat wil zeggen dat de 49 indicatoren hier niet of nauwelijks terug zullen komen; hoofdstuk 5 beschrijft welke indicatoren wel worden gebruikt.

Door het combineren van hun model met inzichten uit ander onderzoek naar maatschappelijke effecten (Van Bergeijk et al., 2008; Bolt & Van Kempen, 2003; Leidelmeijer & Van Kamp, 2003; Pacione, 1990; Smith, Nelischer & Perkins, 1997; Wittebrood & Permentier, 2011) is het mogelijk om de dimensies van beter in te vullen. Voor het doel van dit onderzoek zijn de dimensies daarom, waar nodig, aangepast of verder toegelicht. Aangezien ze daarmee los komen te staan van de *Leefbaarometer* wordt er vanaf hier niet langer van dimensies maar van *aspecten* gesproken. Deze aspecten dragen bij aan de maatschappelijke effecten van stedelijke vernieuwing. Hier wordt, met behulp van kennis uit bovenstaande bronnen, de volgende invulling van de aspecten aangehouden:

- **Woningvoorraad:** De eigenschappen van de woningen in een gebied. Dit heeft met name betrekking op de economische prijsklasse van de woningen, het type woningen (flats, eengezinswoningen, etc.), het eigenaarschap van de woningen, hun architectonische aantrekkelijkheid en hun bouwtechnische onderhoudsstaat.
- **Publieke ruimte:** De eigenschappen van de publieke ruimte⁷ in een gebied. De kwaliteit van de publieke ruimte wordt bepaald door het aantal plaatsen dat specifiek als publieke ruimte bedoeld is (pleinen, water, groen, etc.), de bruikbaarheid en de architectonische aantrekkelijkheid van de publieke ruimte.
- **Voorzieningen:** De eigenschappen van de verschillende voorzieningen in een gebied, beperkt tot die voorzieningen die een uitstralingsgebied op wijk- of buurtniveau hebben. Het betreft hier zowel publieke als commerciële voorzieningen. Dit zijn voornamelijk winkels, semioverheidsinstellingen en gebouwen speciaal bedoeld voor gebruik door kinderen, jongeren, ouderen of etnische minderheden. Waar overlapping dreigt met de publieke ruimte, wordt aangehouden dat voorzieningen overdekt zijn en de publieke ruimte niet.

⁷ Naast 'publieke' ruimte komen ook de termen 'openbare ruimte' en 'buitenruimte' vaak voor. De inhoudelijke verschillen blijven hier buiten beschouwing. De publieke ruimte omvat daarmee alle ruimte in de buitenlucht die voor iedereen toegankelijk is.

- **Bevolkingssamenstelling:** De verdeling van verschillende (groepen) mensen die in een gebied wonen. De eigenschappen van de bevolkingssamenstelling worden bepaald aan de hand van de aanwezigheid van mensen met een middeninkomen, van niet-westerse allochtonen, van werklozen of uitkeringsgerechtigden. Tot slot wordt ook de verdeling in leeftijdsgroepen belicht. Het begrip ‘bevolkingssamenstelling’ kent hier dus nadrukkelijk meerdere deelaspecten, er wordt meer dan alleen de etnische verdeling mee bedoeld.
- **Sociale cohesie:** De sociale samenhang tussen bewoners (Veldboer, 2010). Dit heeft betrekking op de omgang tussen bewoners (groeten, van naam kennen, praatje maken, etc.) en op de stabiliteit van de buurt zoals die tot uitdrukking komt in de mutatiegraad.
- **Veiligheid:** De mate waarin onveiligheid en overlast een rol spelen in een buurt, zowel in feitelijke zin als in de perceptie van bewoners. Er wordt dus rekening gehouden met zowel de objectieve veiligheidssituatie als de subjectieve veiligheidsgevoelens. Het aspect houdt alleen rekening met onveiligheid of overlast veroorzaakt door mensen; fysieke veiligheid zoals de kans op verkeersongelukken blijft buiten beschouwing.

De bovenstaande verdeling verschilt op enkele punten van de leefbaarheid dimensies van Leidelmeijer et al. (2008). Op alle aspecten is meer aandacht voor de *perceptie* van bewoners en andere betrokkenen. Dat betekent dat er meer ruimte is voor kwalitatieve gegevens. Bij de eerste drie aspecten bijvoorbeeld is meer aandacht voor de aantrekkelijkheid en kwaliteit. De naam ‘sociale samenhang’ wordt vervangen door ‘sociale cohesie’, wat in de literatuur gangbaar is.

De oorspronkelijke zes dimensies zijn daarmee voldoende getransformeerd om een vrij volledig beeld van ieder aspect te krijgen waarbij zowel de objectieve situatie als de perceptie van bewoners goed wordt belicht. Het is echter ook interessant of er nog aspecten aan deze lijst kunnen worden toegevoegd. Het is mogelijk dat meer aspecten van het maatschappelijke een prominente rol spelen bij stedelijke vernieuwing; aspecten die door Leidelmeijer en zijn collega’s niet waren meegenomen omdat ze buiten hun definitie van ‘leefbaarheid’ vielen.

3.2.4 Andere aspecten van het maatschappelijke

Een goede kandidaat is het imago of de reputatie van een gebied. Dit valt strikt gezien niet onder de noemer van leefbaarheid maar kan wel van grote invloed zijn. Dit blijkt uit het feit dat het imago van een buurt doorwerkt in de grondprijzen, zelfs als is gecorrigeerd voor feitelijke condities die aan dat imago ten grondslag kunnen liggen (Rousseau, 2001). Het imago van een buurt kan per individu verschillen maar uit het bovenstaande onderzoek blijkt dat er ook een soort algemeen heersend imago van een buurt bestaat bij de bevolking. Tot die bevolking behoren zelfs de inwoners van de wijk in kwestie. Het imago bepaalt namelijk deels hoe prettig bewoners het vinden om in hun buurt te wonen (Van Eijk, 2010) en de mate waarop gebruik wordt gemaakt van voorzieningen (VROM-raad, 2006). Dat roept de vraag op of reputatie nu een oorzaak of een gevolg is van de toestand in de buurt. Een slecht imago kan een self-fulfilling prophecy zijn.

Dit alles geeft duidelijk aan dat imago een belangrijk aspect kan zijn voor het beschrijven en verklaren van maatschappelijk effecten. Een bruikbare definitie komt van Hortulanus (in Permentier, Van Ham & Bolt, 2007, p. 202):

“Reputation refers thus to the meaning and assessment assigned by residents and outsiders to the neighbourhood. Next, it refers (...) to the steady image the neighbourhood has among city residents and to the place it has in that way in the urban neighbourhood hierarchy.”

Deze definitie benoemt zowel de bewoners als buitenstaanders. Daarnaast maakt de definitie melding van een hiërarchie van buurten, een nuttige notie aangezien deze hiërarchie een ijkpunt kan vormen ten opzichte waarvan een imago kan verbeteren. De termen ‘reputatie’ en ‘imago’ worden in de literatuur veelal door elkaar heen gebruikt. Hier krijgt ‘imago’ de voorkeur omdat ‘reputatie’ meer op gedrag gebaseerd lijkt. Dit aspect zal naast de eerder genoemde zes aspecten worden gebruikt.

Een andere kandidaat is de economische situatie. In dit onderzoek worden economische effecten echter niet meegerekend. Daar zijn verschillende redenen voor. Ten eerste is de economie van achterstandswijken een aparte pijler binnen het Grotestedenbeleid waar apart beleid voor wordt ontwikkeld. Stedelijke vernieuwing is een andere pijler en lijkt daar weinig aan te kunnen bijdragen (Marlet & Van Woerkens, 2010). Ten tweede is het buurniveau geen geschikt niveau om economische ontwikkelingen zoals werkloosheid te analyseren. Uit onderzoek blijkt dat extra werkgelegenheid in een buurt nauwelijks effect heeft op de plaatselijke werkloosheid. “Extra werkgelegenheid in de wijk helpt een werkloze inwoner van die wijk bijna nooit aan een baan” (Marlet, 2010, p. 100). Daarmee is de belangrijkste mogelijke invloed van de economie op een buurt verdwenen. Hogere winsten voor de ondernemers dragen verder niet bij aan de maatschappij en omdat iedere euro maar één keer kan worden uitgegeven gaan die winsten in principe ten koste van andere ondernemers. Daarom wordt de economische winsten normaal gesproken niet meegenomen in de berekening van maatschappelijke effecten (zie Rosenberg, Thedinga en Wever, 2009). Uiteraard kan de aanwezigheid van winkels ook niet-economische maatschappelijke effecten hebben; deze worden meegenomen in het aspect voorzieningen.

Tot slot zijn er nog kleinere maatschappelijke effecten te onderscheiden. Deze kleinere aspecten zijn niet altijd en algemeen relevant. Hun effecten zijn beperkt tot bepaalde locaties of bepaalde groepen mensen. Ze zijn dan ook niet genoemd in belangrijke nota's (Ministerie van VROM, 1997; 2009a) en worden ook niet meegenomen in grote evaluatiestudies (Marlet & Van Woerkens, 2006; 2010). Een voorbeeld van dergelijke kleinere aspecten is het parkeerprobleem dat in sommige achterstandswijken speelt. Stedelijke vernieuwing kan daar zeker een bijdrage aan leveren maar het probleem speelt niet in alle wijken en ook niet voor alle bewoners (het speelt namelijk alleen voor autobezitters, ook al is dat een vrij grote groep). Er is dus niet genoeg reden om dit als apart aspect te zien. In case studies is het wel vereist om aandacht aan dit soort plaatselijke maatschappelijke effecten te besteden.

3.3 Reflectie deelvraag 1

Welke maatschappelijke effecten zijn relevant in het kader van stedelijke vernieuwing en hoe kunnen deze systematisch worden onderkend?

‘Maatschappelijke effecten’ zijn een breed begrip dat nadere inkadering behoeft. Alleen als duidelijk is welke maatschappelijke effecten relevant zijn in de context van stedelijke vernieuwing, kan worden voorkomen dat de gehele werkelijkheid het onderwerp van onderzoek wordt.

Ten eerste is nader bepaald welke vormen van effecten een rol spelen. De focus ligt hier op de invloed van individuele stedelijke vernieuwingsprojecten. Hun effecten spelen vooral op het niveau van buurten. Buurten zijn geografische groepen van enkele honderden woningen, maar de bewoners zelf bepalen waar de grenzen van die geografische eenheid liggen. Alleen de relatie tussen output en outcome is hier van belang, daarom wordt de output als gegeven beschouwd.

Dat laat de vraag over welke effecten als ‘maatschappelijk’ kunnen worden aangeduid. Het maatschappelijke gaat over mensen en hoe mensen de samenleving (in dit geval dus hun buurt) beleven. Een bruikbaar begrip om dit te beschrijven is ‘leefbaarheid’, dat kan worden gezien als een soort containerbegrip voor verschillende maatschappelijke effecten. In de literatuur bestaan er enkele modellen over de belangrijkste domeinen van leefbaarheid. Echter, geen enkel bestaand model is geheel bruikbaar. De indeling van Leidelmeijer et al. (2008) in zes dimensies komt het meest in de buurt en is het best onderbouwd. Maar die indeling is ontwikkeld voor een monitor en heeft aanpassing nodig voordat ze bruikbaar is voor een veranderingstheorie. Daarom gebruikt dit onderzoek een eigen indeling, die wel in veel opzichten voortbouwt op de inzichten van Leidelmeijer en zijn collega's.

Deze indeling bestaat uit zeven relevante aspecten van het maatschappelijke. De zes dimensies van leefbaarheid zijn allen relevant en dus allemaal overgenomen. Wel is de invulling van de dimensies veranderd met meer aandacht voor subjectieve beleving. Ze zijn aangevuld met het aspect ‘imago’ dat ook van groot belang is in deze context. Dit geeft een vrij compleet totaalbeeld.

Deze zeven vormen de bouwstenen van een veranderingstheorie van stedelijke vernieuwing. In het volgende hoofdstuk worden zij ieder in een eigen paragraaf behandeld. Voluit geschreven luiden zij:

- Verandering van de *woningvoorraad* in een buurt (§ 4.1)
- Verandering van de *publieke ruimte* in een buurt (§ 4.2)
- Verandering van de *voorzieningen* in een buurt (§ 4.3)
- Verandering van de *bevolkingssamenstelling* van een buurt (§ 4.4)
- Verandering van de *sociale cohesie* in een buurt (§ 4.5)
- Verandering van de *veiligheid* in een buurt (§ 4.6)
- Verandering van het *imago* van een buurt (§ 4.7)

Twee zaken zijn nu duidelijk. Ten eerste zijn dit zeven aspecten die zijn relevant voor de situatie van een buurt en ten tweede heeft stedelijke vernieuwing de potentie om ze te veranderen. Dit onderzoek analyseert of projecten daar in de praktijk ook echt in slagen en hoe dat dan de maatschappij beïnvloedt. Het volgende hoofdstuk beschrijft wat de literatuur over deze vragen zegt.

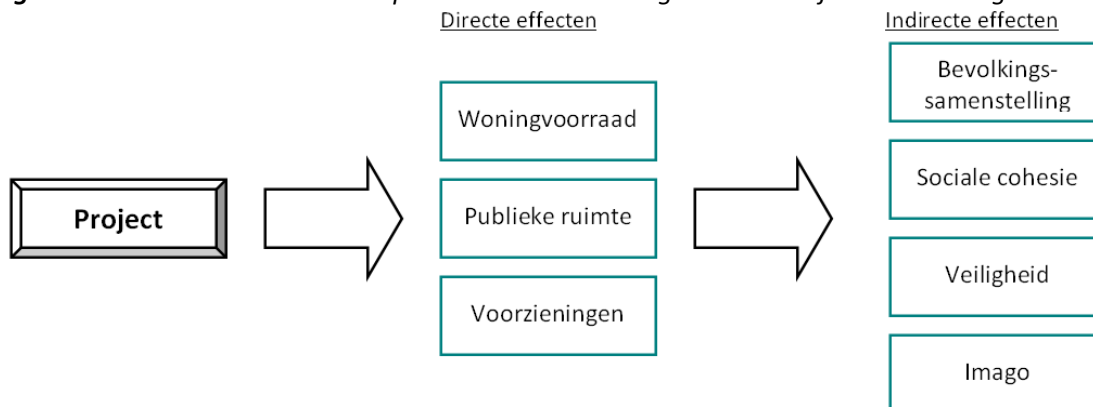
4. Eerder onderzoek naar stedelijke vernieuwing

In het vorige hoofdstuk zijn de verschillende aspecten van de maatschappij beschouwd waarop stedelijke vernieuwing effecten kan bewerkstelligen. Tot nu toe is alleen maar vastgesteld dat dit aspecten zijn die in potentie door stedelijke vernieuwing beïnvloed kunnen worden. In dit hoofdstuk komt de vraag aan bod of, en hoe, dat in de praktijk dan echt gebeurt. Alvorens dit te analyseren met nieuwe gegevens wordt eerst bezien welke kennis eerder onderzoek te bieden heeft.

Deze kennis is ruim voorhanden. Er is veel onderzoek beschikbaar en bovendien uit twee verschillende soorten bronnen. Ten eerste heeft de overheid stelselmatig evaluatiestudies laten verrichten naar de effecten van stedelijke vernieuwing. Er is veel van dergelijk onderzoek beschikbaar omdat het Grotestedenbeleid (met daarin ISV) en het Actieplan Krachtwijken apart geëvalueerd worden terwijl ze in grote lijnen dezelfde soort projecten betreffen. Evaluaties zijn in de regel uitgevoerd door private adviesbureaus in opdracht van overheidsinstellingen. Ten tweede is er vanuit verschillende hoeken van de wetenschap aandacht voor stedelijke vernieuwing. Beide vormen van onderzoek vullen elkaar goed aan. In het algemeen is wetenschappelijk onderzoek geschikt om te verklaren hoe stedelijke vernieuwing kan bijdragen. Evaluatiestudies zijn geschikt om te laten zien of projecten dat potentieel ook weten te realiseren.

In dit hoofdstuk wordt per aspect geanalyseerd wat stedelijke vernieuwing volgens de literatuur voor maatschappelijke effecten kan bewerkstelligen. Dit is de eerste stap op weg naar een veranderingstheorie. Steeds wordt indien nodig theoretische kennis over de afbakening van het effect aangehaald. In de eerste drie paragrafen komen achtereenvolgens de woningvoorraad, de publieke ruimte en de voorzieningen van achterstandswijken aan bod. Dit zijn de drie aspecten die rechtstreeks door stedelijke vernieuwing kunnen worden beïnvloed. In zekere zin vormt de output van stedelijke vernieuwing in hun geval ook direct de outcome. De daaropvolgende vier paragrafen bespreken respectievelijk de bevolkingssamenstelling, de sociale cohesie, de veiligheid en het imago. Zij kunnen alleen indirect, via de eerste drie aspecten, worden beïnvloed door stedelijke vernieuwing. Op basis van deze kennis kan al een eerste model worden opgesteld over verandering van de aspecten. Dit is te zien in figuur 4.1.

Figuur 4.1: Directe en indirecte aspecten van verandering door stedelijke vernieuwing

Naast onderzoek naar de relevante aspecten van de maatschappij, is er onderzoek gedaan naar het optreden van zogenaamde ‘waterbedeffecten’. Zij kunnen gunstige effecten teniet doen op hoger schaalniveau omdat het succes van één buurt nadelig uitpakt voor andere buurten. Paragraaf 4.8 gaat hier verder op in. Een samenvatting van alle kennis is te vinden in de reflectie op deelvraag 2.

4.1 Woningvoorraad

4.1.1 Directe maatschappelijke effecten

Leidelmeijer et al. (2008) schrijven dat de staat van de woningvoorraad zelf van toepassing is op de leefbaarheid in een gebied. Dit maatschappelijke effect kan aan verschillende factoren worden toegeschreven. Bewoners waarderen de nieuwe huizen die in achterstandswijken verschijnen

positiever. De nieuwe huizen zijn vaak architectonisch mooier dan eerdere huizen. 'Mooi' is een subjectief begrip, maar vaak heeft een duidelijke meerderheid van de bevolking dezelfde mening over de vraag of huizen mooier of minder mooi geworden zijn. Nu bestaat er in Nederland veel kritiek op de aantrekkelijkheid van nieuwbouw in grote projecten, bijvoorbeeld de VINEX-wijken. Meier (2009) laat echter zien dat stedelijke vernieuwing in achterstandswijken meestal wel degelijk huizen oplevert die de meeste bewoners mooier vinden dan de eerdere bebouwing. Er speelt uiteraard ook mee dat de huizen die gesloopt werden meestal in bouwtechnisch slechte staat verkeerden, dus de nieuwe huizen vormen al snel een verbetering. Dit alles maakt dat de buurt fysiek aantrekkelijker wordt.

Naast een esthetische verbetering speelt ook mee dat de nieuwe huizen bouwtechnisch van een betere kwaliteit zijn. Parkes, Kearns en Atkinson (2002) vonden in een beroemd onderzoek dat de kwaliteit van het eigen huis de belangrijkste factor is die bepaalt hoe mensen hun buurt waarderen. Wanneer stedelijke vernieuwing veel mensen in een buurt een betere woning geeft, mag men dus spreken van een belangrijk maatschappelijk effect dat voor hen de leefbaarheid vergroot.

Marlet en Van Woerkens (2010) deden onderzoek naar de effectiviteit van GSB III. Zij concludeerden dat nieuwbouw in het kader van ISV heeft geleid tot een betere woningvoorraad en dat die woningen hebben geleid tot een betere kwaliteit van de woonomgeving, één van de doelen van het Grotestedenbeleid. Ook een analyse van het Actieplan Krachtwijken concludeerde dat fysieke beleid de woningvoorraad kan verbeteren, maar de waardering van de woningen door bewoners lijkt niet echt te zijn toegenomen (Schulenberg et al., 2010).

4.1.2 Indirecte effecten

De staat van de woningvoorraad is dus van belang voor mensen, maar daarnaast kan het aanpassen van de woningvoorraad ook op indirecte wijze maatschappelijke effecten veroorzaken. Dit gebeurt wanneer het aspect woningvoorraad andere aspecten beïnvloedt. Het meest prominente effect is dat de woningvoorraad invloed heeft op de bevolkingssamenstelling. Dit is een erg belangrijke relatie; het meeste fysiek beleid dat maatschappelijke effecten wil bereiken is op deze relatie gebaseerd. De basis hiervoor werd gelegd in de Nota Stedelijke Vernieuwing:

“Voor een gezonde toekomst van de stad is een gedifferentieerde samenstelling van bevolking en woningvoorraad noodzakelijk. Waar in bepaalde wijken eenzijdigheid domineert of dreigt, kan door het vergroten van de gevarieerdheid van het woningbestand (bijvoorbeeld door op strategische plekken nieuw te bouwen, huurwoningen te verkopen en bestaande woningen en complexen aan te passen), (...) worden aangestuurd op kwaliteitsverhoging van woon- en werkmilieus in deze wijken.” (VROM, 1997, p. 21)

De redenering is in feite simpel: duurder woningen trekken meer midden- en hogere inkomens naar een gebied. Hierdoor verandert de bevolkingssamenstelling wat betreft inkomen. Andere kenmerken van de bevolking, zoals etniciteit of opleidingsniveau, zijn gecorreleerd aan inkomen en dus veranderen deze andere kenmerken mee (bijvoorbeeld minder allochtonen en meer hoger opgeleiden). Er is inderdaad erg veel bewijs voorhanden dat deze relatie tussen woningvoorraad en bevolkingssamenstelling ondersteunt (Schulenberg & Leidelmeijer, 2010; Veldboer, 2010) en aantoonde dat ISV ook effectief is op dit gebied (Marlet & Van Woerkens, 2010). Dat wil overigens niet automatisch zeggen dat deze veranderingen ook positieve maatschappelijke effecten hebben. Hier wordt alleen vastgesteld dat de woningvoorraad de bevolkingssamenstelling beïnvloedt. De voor- en nadelen daarvan worden besproken in paragraaf 4.4.

De woningvoorraad heeft verder een klein effect op de sociale cohesie omdat mensen minder snel verhuizen als ze in een aantrekkelijk huis wonen. Minder verhuizingen brengt de mutatiegraad omlaag waardoor de bevolking stabiel blijft. Het aantal buurtcontacten wordt echter niet rechtstreeks beïnvloed door de woningvoorraad (Kleinhans & Bolt, 2010). Wijken met veel vroeg-naoorlogse woningen kennen weliswaar minder hechte contacten tussen bewoners (Leidelmeijer & Schulenberg, 2010) maar dat wordt waarschijnlijk veroorzaakt door interveniërende

variabelen. De veiligheid lijkt nauwelijks door de woningvoorraad te worden beïnvloed. In flats wordt meer overlast ervaren, maar dat lijkt meer een bouwkundige factor die hoort bij het aspect woningvoorraad zelf. De invloed van de fysieke dimensies op imago, tot slot, ligt erg complex. Ingrepen in de fysieke aspecten lijken niet zozeer verbeteringen te sorteren via deze aspecten, maar meer door de ingrepen zelf. Paragraaf 4.7 gaat hier verder op in.

4.1.3 Verkoop van huurwoningen

Naast het bouwen of opknappen van woningen maakt ook de verkoop van (sociale) huurwoningen deel uit van de stedelijke vernieuwing. Dit vereist nauwelijks bouwprojecten maar wordt toch bij fysiek beleid gerekend. Hierdoor kunnen bewoners die eerst een woning huurden nu eigenaar worden van dezelfde woning. Er zijn drie mogelijke 'routes' waarop de verkoop van huurwoningen maatschappelijk effect zou kunnen hebben: beter onderhoud door kopers, sociale stijging van kopers en indirecte effecten.

De eerste route gaat uit van het belang dat mensen hebben. Kopers van woningen hebben er financieel belang bij om hun woning en zelfs de omgeving goed te onderhouden. Voor deze route is enige empirische steun te vinden (Mul, 2010; Schulenberg & Leidelmeijer, 2010). Zo gaan veel nieuwe kopers hun woning verbouwen. Het effect is niet erg groot maar de vrees dat nieuwe huiseigenaren in achterstandswijken het onderhoud niet kunnen betalen, lijkt niet terecht.

De tweede route gaat uit van sociale stijging. De veronderstelling is dat huiseigenaren toetreden tot hogere klassen en meer in contact komen met buurtbewoners omdat ze bijvoorbeeld participeren in Verenigingen van Eigenaren. De VROM-raad (2006) ziet grote mogelijkheden voor deze route. Echter, wetenschappelijk onderzoek naar deze redenering laat er weinig van heel (Elsinga, Blokland, Van Bortel & Klaufus, 2008; Wittebrood & Permentier, 2011). Mensen gaan zich niet in andere sociale kringen begeven wanneer ze eigenaar van hun woning worden en het contact binnen de buurt neemt ook niet toe.

De derde route is vergelijkbaar met de indirecte effecten van herstructurering. Huurwoningen zouden aantrekkelijker zijn voor meer welgestelde woningzoekenden en daarmee de bevolkingssamenstelling beïnvloeden. Elsinga et al. (2008) en Mul (2010) vonden inderdaad bewijs voor deze stelling. Men mag concluderen dat de zittende bewoners niet veranderen, maar dat op lange termijn wel nieuwe, andere bewoners worden aangetrokken.

De verkoop van huurwoningen brengt dus enkele maatschappelijke effecten met zich mee. Een nadeel is echter dat het woningbezit in een gebied niet langer is geconcentreerd bij één partij (meestal een corporatie) maar sterk versnipperd raakt. Dat maakt het veel moeilijker om in de toekomst opnieuw herstructureringsprojecten te organiseren.

4.2 Publieke ruimte

Ook de toestand van de publieke ruimte is van groot belang. Het gaat hier bijvoorbeeld om parken, pleinen en groenvoorzieningen in achterstandswijken. In Nederland is het standaard adagium van talloze instanties dat de publieke ruimte "schoon, heel en veilig" moet zijn. Die driesprong is hier echter beperkt bruikbaar. Stedelijke vernieuwing bouwt geheel nieuwe buitenruimte. In principe draagt het project zelf hooguit een paar weken bij aan 'schoon' en hooguit een paar maanden aan 'heel'. Daarna is het een kwestie van onderhoud. Veiligheid wordt in paragraaf 4.6 apart besproken.

Een betere driesprong in dit kader zou 'mooi, bruikbaar en gezond' kunnen zijn. Een architectonisch mooiere publieke ruimte maakt een buurt aantrekkelijk op dezelfde wijze als een mooie woningvoorraad dat doet. Kleinhans en Bolt (2010) onderstrepen dat een publieke ruimte met goede uistraling van groot belang is voor hoe prettig bewoners het vinden om in een buurt te leven. Op dit moment is de uitstraling van veel achterstandswijken ver onder het gemiddelde, zo vinden De Graaf en Duyvendak (2009). Daarnaast is goede buitenruimte bruikbaar en dus geschikt voor verblijf. Verschillende buurten hebben behoefte aan verschillende soorten buitenruimte. Gebieden waar veel kinderen wonen, hebben bijvoorbeeld behoefte aan meer speelplekken. Stedelijke vernieuwing kan zorgen dat de aansluiting tussen publieke ruimte en bewoners verbetert. Tenslotte kan de publieke ruimte effect hebben op de gezondheid van de bewoners. De VROM-raad (2009, p. 19) merkt op dat

een groene publieke ruimte uitnodigt tot meer beweging. Dit is een belangrijk punt omdat bewoners van achterstandswijken gemiddeld vrij ongezond leven (De Bakker, Van Dijk & Verheij, 2008).

Uit evaluatieonderzoek (Schulenberg et al., 2010) blijkt dat stedelijke vernieuwingsprojecten in de praktijk een duidelijke bijdrage aan de publieke ruimte leveren. Achterstandswijken hebben de laatste jaren dankzij ISV een meer geschikte publieke ruimte. Leidelmeijer en Schulenberg (2010) deden onderzoek naar specifieke onderdelen van de publieke ruimte en concludeerden dat vooral monumentenzorg, groenvoorzieningen en water bijdragen aan de leefbaarheid van een gebied. Pleinen lijken opmerkelijk genoeg een minder grote rol te spelen en het aanleggen van parkeerplaatsen heeft op de overige aspecten zelfs helemaal geen invloed. Dat wil overigens niet wil zeggen dat het zinloos is om parkeerplaatsen aan te leggen. Ze kunnen tenslotte wel een plaatselijk parkeerprobleem oplossen, ook een maatschappelijk effect.

Daarnaast geeft de buitenruimte ook indirecte effecten. Vooral het aspect veiligheid wordt door de buitenruimte beïnvloed. Een vaak aangehaalde verklaring hiervoor is de Broken Windows Theory (Wilson & Kelling, 1982). Deze theorie stelt dat een omgeving waar duidelijk weinig aandacht aan wordt besteed kan leiden tot (meer) crimineel gedrag. Potentiële misdadigers zullen dit opvatten als een signaal dat er niet wordt opgetreden tegen overlastgevend gedrag. Wittebrood en Permentier (2011) vonden in recent onderzoek inderdaad dat aanpak van de publieke ruimte de veiligheid in een buurt kan vergroten. Daarbij komt nog dat onveiligheidsgevoelens in een buurt veroorzaakt kunnen worden door 'enge plekken' of gebrek aan toezichtmogelijkheden, bijvoorbeeld als de groenvoorzieningen te dichtbegroeid zijn (Maas et al., 2009). Moderne stedelijke vernieuwing houdt hier rekening mee en is effectief gebleken in het terugdringen van dit soort plekken en het vergroten van de toezichtmogelijkheden (Leidelmeijer & Schulenberg, 2010).

Verbazingswekkend genoeg is er nauwelijks onderzoek beschikbaar naar de invloed van de publieke ruimte op de bevolkingsamenstelling. Het blijft zo enigszins onduidelijk of verbetering van de publieke ruimte midden- en hogere inkomens kan aantrekken. Onderzoek naar de relatie tussen groenvoorzieningen en huizenprijzen suggereert dat er enige invloed is (Gulicher, 2008; Visser & Van Dam, 2006). In het onderzoek van Wittebrood en Permentier (2011) staat echter ruwe data die deze stelling niet ondersteunt. Het staat in ieder geval vast dat de invloed van de woningvoorraad veel groter is (Ministerie van VROM, 2004b). De invloed van de publieke ruimte op de sociale cohesie ten slotte is nogal klein. Er bestaat een discussie over de invloed van zogenaamde 'ontmoetingsplaatsen' maar die is nogal gepolitiseerd. Het effect lijkt niet groot. Plekken waar veel buurtbewoners samenkomen dragen niet direct bij aan de sociale cohesie maar geven wel een meer vertrouwd gevoel (Blokland, 2008, p. 5).

4.3 Voorzieningen

Voorzieningen zijn een gecompliceerd aspect en een uiteenlopende groep. Voorzieningen kunnen van allerlei gebouwen omvatten die van nut zijn voor bewoners. Hier is alleen aandacht voor voorzieningen met een klein uitstralingsgebied, omdat de buurt het relevante schaalniveau is. Universiteiten of warenhuizen blijven dus buiten beschouwing. Sommige voorzieningen zijn in handen van private partijen, bijvoorbeeld winkels, huisartsenpraktijken of banken. Stedelijke vernieuwing heeft maar beperkte invloed op de aanwezigheid van deze groep. Andere voorzieningen worden geleverd door de publieke sector, bijvoorbeeld multifunctionele accommodaties of jeugdthons. Stedelijke vernieuwing heeft wel invloed op hun aanwezigheid, maar nauwelijks op de invulling van deze voorzieningen. Het bouwen van een muziekcentrum voor jongeren is bijvoorbeeld stedelijke vernieuwing, maar het uitnodigen van bands om in dat centrum te spelen, is flankerend sociaal beleid. In de praktijk kunnen beiden natuurlijk niet zonder elkaar.

Door deze onderlinge verschillen is er nauwelijks een algemeen beeld te geven van het aspect voorzieningen. De belangrijkste notie lijkt nog dat voorzieningen geen al te grote rol spelen. Parkes et al. (2002) berekenden dat voorzieningen niet veel invloed op bewonerwaardering van de buurt hebben Schulenberg et al., (2010, p. 34) stellen vast dat bewoners de invloed van voorzieningen veel hoger inschatten dan realistisch blijkt uit hun feitelijke gedrag. Met andere

woorden: stated preferences komen niet overeen met revealed preferences. Mogelijk speelt mee dat in Nederland de dichtheid van voorzieningen erg hoog is. Daardoor zijn voorzieningen nooit echt afwezig maar hooguit verder weg. Dat is niet prettig maar ook niet cruciaal. Van Bereijk, Kokx, Bolt en Van Kempen (2008) ondersteunen die gedachte want zij rapporteerden dat het voorzieningenniveau niet van invloed is op de verhuisgenegenheid.

De indirecte effecten van voorzieningen zijn enigszins onduidelijk. Op het niveau van de stad is er veel onderzoek dat aantoonde dat voorzieningen aantrekkelijk zijn voor hoger opgeleiden (zie Ley, 1996 en Florida, 2001). Gebieden met een hoog voorzieningenniveau hebben dan ook een hogere huizenprijs (Visser & Van Dam, 2006). Het blijft echter mogelijk dat deze effecten alleen worden veroorzaakt door voorzieningen met een stedelijke uitstraling, zoals schouwburgen of ziekenhuizen. Systematisch onderzoek naar het effect binnen buurten ontbreekt. Omdat zoals gezegd het voorzieningenniveau in heel Nederland vrij hoog is, lijkt het onwaarschijnlijk dat voorzieningen het meest effectieve middel zijn om de bevolking te veranderen. Toch laat een casestudy naar het Amsterdamse Timorplein zien dat de aanleg van nieuwe voorzieningen de grondprijzen in de directe omgeving behoorlijk deed stijgen (Rosenberg et al., 2008).

Het effect van voorzieningen op de sociale cohesie is nog twijfelachtiger. Vaak wordt gesuggereerd dat voorzieningen kunnen bijdragen aan de sociale cohesie door te functioneren als ontmoetingsplaats (Van der Zet, 2009). Wetenschappelijk onderzoek kan dit echter niet bevestigen. Kleinhans en Bolt concluderen tot hun verrassing dat “de aanwezigheid van voorzieningen (scholen, winkels, horeca) er niet toe lijkt te doen voor de sociale samenhang” (2010, p. 107). Ze dragen zelf aan dat dit aan de kwantitatieve analyse kan liggen. Het lijkt echter ook mogelijk dat voorzieningen niet effectief zijn om verschillende groepen bewoners bij elkaar te brengen. Leidelmeijer en Schulenberg (2010) toonden aan dat voorzieningen gericht op zeer specifieke doelgroepen het meest bijdragen aan de leefbaarheid. Maar door de focus op één groep te leggen, zullen dergelijke voorzieningen niet bijdragen aan meer binding tussen verschillende groepen. Ook Van der Zet (2009) stelt dat het zeer lastig is om met voorzieningen een dwarsdoorsnede van de bevolking te bereiken.

Wat betreft de veiligheid lijkt de invloed van voorzieningen per saldo niet meer dan neutraal. De aanwezigheid van commerciële voorzieningen hangt eerder negatief dan positief samen met de veiligheid. Vooral winkels en cafés kunnen tot hangplekken worden voor jongeren die overlast veroorzaken (Marlet, 2010). De aanwezigheid van oplettende ondernemers compenseert dat maar ten dele. De invloed van publieke voorzieningen verschilt per geval. Scholen zullen niet direct bijdragen aan veiligheid op buurtniveau, omdat het weinig uitmaakt of een school in de buurt in kwestie staat of even verderop. Buurthuizen kunnen potentieel uiteraard wel invloed hebben, maar of die potentie gerealiseerd wordt, is afhankelijk van de invulling die sociaal beleid eraan geeft.

4.4 Bevolkingssamenstelling

Het aspect bevolkingssamenstelling is wellicht het belangrijkste van alle aspecten. Het is bij uitstek het aspect waarmee fysiek beleid kan worden omgezet in sociale baten en maatschappelijke effecten (Wittebrood & Van Dijk, 2007, p. 65). Het doel is vaak om verschillende bevolkingsgroepen te ‘mengen’ binnen een gebied. De vraag is wat ‘bevolkingsgroepen’ zijn. De bevolking is op te delen in oneindig veel verschillende subcategorieën, maar in de context van stedelijke vernieuwing zijn enkele indelingen extra relevant. Het gaat dan om onderscheid naar respectievelijk inkomen, etniciteit, opleidingsniveau en werkloosheid. Deze zaken zijn onderling gerelateerd. De nadruk van stedelijke vernieuwing ligt vooral op het mengen van economische groepen. Veel projecten beogen meer midden- en hogere inkomens naar achterstandswijken met voornamelijk lagere inkomens te trekken. Omdat inkomen correleert met etniciteit en opleidingsniveau worden daarmee in de praktijk ook meer autochtonen en hoger opgeleiden bereikt, zij het niet in dezelfde mate.

Het veranderen van de bevolkingssamenstelling heeft endogene gevolgen voor de buurt, die niet kunnen worden verklaard vanuit de fysieke omgeving. Deze effecten worden ‘*neighbourhood effects*’ genoemd (Doff, 2010; Kleinhans & Bolt, 2010). Over neighbourhood effects is tegelijkertijd

van alles en heel weinig bekend. Er is nationaal en internationaal veel onderzoek naar verricht, maar de literatuur ernaar is berucht vanwege de totaal uiteenlopende resultaten die ze heeft opgeleverd. Er zijn een aantal oorzaken voor deze verwarring te noemen. Ten eerste is de variantie *binnen* wijken groter dan tussen *wijken* (Gijsberts, Vervoort, Hevekes & Dagevis, 2010). Individuele verschillen verklaren dus meer dan neighbourhood effects. Ten tweede is het in dit soort onderzoek bijna onmogelijk om de onafhankelijke variabelen te isoleren. Ten derde kunnen neighbourhood effects betrekking hebben op van allerlei afhankelijke variabelen, van schoolprestaties tot discriminatie.

Deze paragraaf bespreekt drie 'endogene' neighbourhood effects: de effecten van een concentratie kansarmen (sectie 4.4.2), de effecten van hogere sociaaleconomische groepen (sectie 4.4.3) en de economische gevolgen (sectie 4.4.4). Daarnaast komen de 'exogene' effecten op andere aspecten aan bod (secties 4.4.5 en 4.4.6) Allereerst wordt in de volgende sectie nog besproken of de bevolkingssamenstelling spontaan kan veranderen of alleen maar door overheidsoptreden.

4.4.1 Initiëring door de overheid

Wanneer welvarende mensen in voorheen arme gebieden gaan wonen, spreekt de internationale literatuur van 'gentrification', genoemd naar de hogere klasse (gentry) die nieuw in het gebied is. Clark (2005, p. 258) geeft een bruikbare definitie van gentrification:

"Gentrification is a process involving a change in the population of land-users such that the new users are of a higher socio-economic status than the previous users, together with an associated change in the built environment through a reinvestment in fixed capital."

Deze definitie toont aan dat gentrification gepaard gaat met een verandering van de gebouwde omgeving. De Nederlandse overheid en haar partners trachten actief die verandering te bewerkstelligen, zo blijkt uit het feit dat "een gedifferentieerde woningvoorraad" een nationaal doel van ISV3 is (Ministerie van VROM, 2009a, p. 10). Maar gentrification hoeft zeker niet altijd opzettelijk te worden opgestart door de overheid, het kan ook 'spontaan' optreden. De definitie van Clark laat hier ook ruimte voor. De twee bekendste wetenschappers op dit terrein, Neil Smith en David Ley, geven beide een andere redenen voor het ontstaan van gentrification.

Smith (1996) wijst op de productiekant van het economisch model. In de tijd dat een achterstandswijk afglijdt, zullen de huizenprijzen dalen. Uiteindelijk daalt de huizenprijs zo ver dat ze niet meer in verhouding is met de grondprijs van het gebied dat toch relatief dicht bij het stadscentrum ligt. Dat zal private partijen verleiden om opnieuw te investeren. Zodra er weer geïnvesteerd wordt, zet dat een positieve spiraal in werking. Hoogopgeleide mensen gaan dan huizen in achterstandswijken kopen omdat ze de relatief goedkope huizen als slimme aankoop zien.

Ley (1996) wijst op de consumptiekant. De moderne tijd is in drie opzichten gunstig voor de middenklasse. Economisch, omdat beroepen als technicus steeds beter worden gewaardeerd. Cultureel, omdat de individualistische levensstijl van deze klasse steeds dominantier wordt. Politiek, omdat deze groep steeds meer aandacht van politici krijgt. De middenklasse wil zich verzamelen in de steden en door hun toegenomen macht kan dat ook. De lagere inkomens verdwijnen daar.

Beide visies kunnen tot de conclusie leiden dat overheidsingrijpen om sociale menging te bereiken niet noodzakelijk is. Het treedt vanzelf wel op. Andere wetenschappers benadrukken echter de negatieve spiraal van steden (Prak & Priemus, 1986). Veel Rotterdamse wijken hebben al decennia nauwelijks meer middeninkomens weten te trekken. Geurtz (2006) voegt daaraan toe dat Nederlandse regelgeving betekent dat alle effecten gedempt en vertraagd optreden. De conclusie is dat gentrification soms spontaan ontstaat, maar niet overal en ook niet op korte termijn. In Nederland is het politiek niet acceptabel om zo lang te wachten tot de situatie spontaan verbetert.

4.4.2 Concentraties van kansarmen

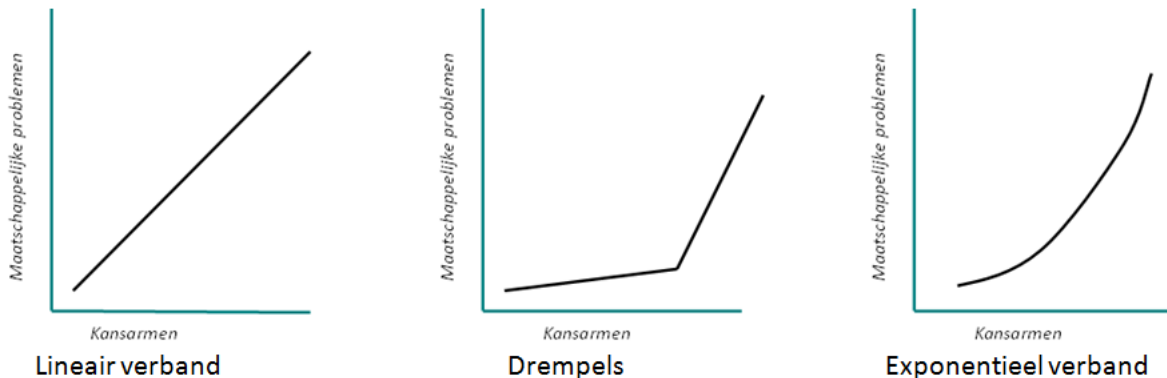
Voorstanders van gentrification dragen als belangrijkste argument aan dat het mengen van bevolkingsgroepen een concentratie van problemen tegengaat (Duany, 2001). In die visie zijn vooral

mensen verantwoordelijk voor problemen. Niet de fysieke omgeving of (gebrek aan) overheidsbeleid werken de bewoners van achterstandswijken tegen, maar de bewoners zelf remmen elkaar.

In achterstandswijken zou sociale druk bestaan om niet veel hogerop te komen. Lewis (1966) noemde dit 'cultures of poverty'. Vanuit de psychologie is het een vrij aantrekkelijke redenering aangezien die uitgaat van de menselijke drang om gedrag van anderen te kopiëren. De notie is echter sterk omstreden en in Nederland bevinden voor- en tegenstanders zich in een soort patstelling (Mul, 2010, p. 12). Doff (2010) laat wel zien dat de Nederlandse publieke opinie gelooft dat concentraties kansarmen negatief uitpakken. Zo vindt zelfs een meerderheid van de allochtone groepen dat een te grote concentratie migranten slecht is voor een buurt. Voorlopig wordt er hier vanuit gegaan dat het wegnemen van concentraties in elk geval als voordeel biedt dat het buurten en hun problemen meer beheersbaar maakt voor lokale autoriteiten. Wanneer bijvoorbeeld uitkeringsinstanties tot de lokale autoriteiten worden gerekend, staat die notie niet echt ter discussie (Uitermark et al., 2007).

Verscheidene wetenschappers opperen dat er bepaalde 'drempels' of omslagpunten in de bevolkingssamenstelling bestaan (Gijsberts et al., 2010; Veldboer, 2010). Volgens die gedachte is een klein percentage kansarmen of potentiële overlastgevers geen groot probleem. Maar wanneer dit percentage een bepaald punt passeert, zullen de negatieve neighbourhood effects in versneld tempo toenemen. Dit is een interessant idee, omdat het aangeeft dat problemen met de concentraties niet lineair toenemen maar exponentieel of schokkerig (zie figuur 4.2) Wanneer stedelijke vernieuwing de concentratie kansarmen terug onder een bepaalde drempel kan krijgen, kan het dus extra effectief zijn. Kees Leidelmeijer heeft recentelijk twee onderzoeken naar dit fenomeen uitgevoerd. Het meest uitgebreide toonde aan dat er inderdaad drempels in de beleving van leefbaarheid bestaan (Leidelmeijer, Marlet, Van Woerkens & Schulenberg, 2011). Het andere onderzoek biedt een concreet voorbeeld: de ervaren jongerenoverlast neemt snel toe wanneer het percentage allochtonen in een buurt de 10% overstijgt en nogmaals wanneer het de 30% overstijgt (Leidelmeijer, Bogaerts & Roet, 2010). Ook Vervoort (2011) en een onderzoek van het Ministerie van VROM (2004a) vinden ondersteuning voor het bestaan van drempelwaarden, maar Kleinhans en Bolt (2010) zijn kritisch.

Figuur 4.2: Mogelijke verbanden tussen problemen en de aanwezigheid van kansarmen

Over het algemeen lijkt stedelijke vernieuwing in elk geval een effectieve manier om concentraties van kansarmen tegen te gaan. Toch zijn er ook bij deze effectiviteit vraagtekens te plaatsen. Ten eerste is uiteraard niet iedereen die in een achterstandswijk woont ook deel van de concentratie kansarme bewoners en van die groep zorgt niet iedereen voor overlast. Er is onderzoek dat suggereert dat stedelijke vernieuwing een selectieve migratie teweegbrengt (Slob, Bolt & Van Kempen, 2008). Het is dus mogelijk dat stedelijke vernieuwing de ene groep 'brave burgers' inruilt voor de andere, terwijl de groep die overlast geeft gewoon geconcentreerd blijft in het gebied. Ten tweede is het effect afhankelijk van de schaal waarop gewerkt wordt. Sloop en nieuwbouw van één straat brengt zo weinig nieuwe middeninkomens de wijk in, dat ze waarschijnlijk weinig verschil maken op het niveau van de wijk. Veldboer (2010) stelt dat veel projecten zo kleinschalig zijn dat ze de bevolkingssamenstelling nauwelijks veranderen.

4.4.3 Invloed van hogere sociaaleconomische groepen

De invloed van hoger opgeleiden is precies het omgekeerde van de negatieve neighbourhood effects die met concentraties kansarmen samenhangen. Overheidsinstellingen hopen dat wanneer er hogere sociaaleconomische groepen in een buurt komen wonen, de mensen die lager op de ladder staan daarvan kunnen profiteren. Zo wordt de middelklasse geassocieerd met solidariteit en stabiliteit. Zij zorgen voor het in stand houden van de sociale structuur in de stad en zijn bijvoorbeeld vaker actief als vrijwilliger (Rosenbrand & Van der Voordt, 2006). Het meeste wordt daarbij verwacht van de mogelijkheid dat oorspronkelijke bewoners via hun nieuwe burens toegang kunnen krijgen tot het beter ontwikkelde professionele netwerk van die laatste groep. Dat kan meewerken aan sociale stijging. Maar wil dat mechanisme werken, is het wel vereist dat de verschillende groepen ook daadwerkelijk mengen.

Echter, de wetenschappelijke literatuur laat er geen misverstand over bestaan dat deze vorm van menging nauwelijks optreedt (Atkinson, 2004; Van Eijk, 2010; Uitermark et al., 2007). De verschillende groepen hebben vooral contact binnen eigen kring en weinig contact met andere groepen. Voor dit gebrek aan menging zijn drie oorzaken aan te wijzen. Ten eerste zegt een aloude psychologische wet dat mensen een voorkeur hebben voor omgang met mensen die op hen zelf lijken. McPherson, Smith-Lovin en Cook (2001) geven een review van meer dan honderd studies die dit aantonen. De verschillende bevolkingsgroepen in achterstandswijken vormen geen uitzondering op dit psychologische principe. Ten tweede toont Veldboer (2010) aan dat het sociale leven van de middenklasse zich maar voor een klein deel in de buurt afspeelt. Hun actieradius is veel groter, vrienden en bekenden kunnen een stuk verderop wonen. Daarmee draagt stedelijke vernieuwing niet bij aan nieuwe netwerken maar ondermijnt het wel de bestaande (Uitermark, 2003). Ten derde draagt Pinkster (2011) de interessante notie aan dat die middenklassers die in achterstandswijken gaan wonen bij uitstek mensen zijn die zich niet betrokken voelen bij de buurt, nog minder dan hun modaal verdienende collega's in andere buurten. Als de buurt ze namelijk wel aan het hart zou gaan, zouden ze wel een andere buurt zoeken met minder problemen.

Ook Veldboer, Engbersen, Duyvendak en Uyterlinde (2008) ondersteunen de notie dat het grootste deel van de middenklasse niet geïnteresseerd is in contact met groepen lager op de sociale ladder. Zelfs leden van de opkomende allochtone middenklasse dragen hier weinig aan bij. Maar zij geven wel twee uitzonderingen. Een idealistisch deel van de 'creatieve klasse' (bestaande uit bijvoorbeeld kunstenaars) heeft wel relatief veel contact met andere groepen, net als mensen uit de middenklasse met sociale beroepen (bijvoorbeeld onderwijzers en agenten). Als zij in achterstandswijken wonen, maken ze bewust wel contact met buurtgenoten. Dit zou de oorzaak kunnen zijn dat Musterd (2008) een klein effect vindt van een gemengde bevolkingssamenstelling op de kracht van netwerken.

Er zijn echter niet genoeg leden van deze groepen om alle nieuwbouw in achterstandswijken te bevolken. De VROM-raad (2006) pleitte ervoor om niet zozeer nieuwe groepen middeninkomens van buiten de achterstandswijken te halen, maar om mensen die zichzelf opwerken binnen deze wijken vast te houden. Dat is misschien wel uit nood geboren, want het is een mogelijkheid om het tekort aan 'beschikbare' middeninkomens aan te vullen. Echter, uit onderzoek blijkt dat groepen die op enige sociale afstand staan beter als rolmodel kunnen fungeren dan groepen die de laagste klassen maar net ontgroeid zijn (Veldboer et. al., 2008). Al met al valt er van positieve invloed van hogere groepen niet veel te verwachten.

4.4.4 Economische kracht

Ten slotte kan het mengen van de bevolking ook invloed hebben op de economische kracht van een wijk of buurt. Twee routes behoren tot de mogelijkheden. Ten eerste kan de aanwezigheid van meer hoger opgeleiden een gebied interessanter maken als vestigingsplaats voor bedrijven die op zoek zijn naar gekwalificeerd personeel. Dit is de bekende visie van Richard Florida (2001). De bedrijven worden aangetrokken door hogere sociaaleconomische groepen, maar dezelfde bedrijven hebben uiteraard ook banen voor lager geschoolden; het 'trickle-down effect' (Marlet & Van Woerkens, 2010). Daarmee zou de veranderde bevolkingssamenstelling in theorie gunstig kunnen uitpakken

voor de werkgelegenheid van iedereen in de buurt. Ten tweede vergroten de hogere inkomens het economisch draagvlak van een buurt. Dat kan betere voorzieningen als winkels mogelijk maken.

In de praktijk zijn geen van beide routes erg succesvol. Ondanks dat stedelijke vernieuwing inderdaad meer human capital naar de steden bracht, werden er in de praktijk daardoor maar weinig bedrijven aangetrokken (Marlet & Van Woerkens, 2010). De bedrijven die wel kwamen, leverden weinig effect op in de achterstandswijken. Er is al eerder opgemerkt dat werkgelegenheid niet speelt op buurtniveau maar op het niveau van de stad. Bedrijven die op zoek zijn naar gekwalificeerd personeel ('human capital') vestigen zich op bedrijventerreinen, niet in de achterstandswijken. Bewoners van die wijken moeten daarom concurreren met bewoners uit omliggende gebieden. Het effect op de werkgelegenheid in achterstandswijken is klein (Marlet, 2010).

Het effect van de bevolkingssamenstelling op voorzieningen is opmerkelijk weinig onderzocht. Het lijkt er niet op dat de bevolkingssamenstelling hier een grote rol speelt. Schutjens (1993) vond in haar proefschrift dat het voorzieningengebruik niet of nauwelijks samenhangt met inkomen, leeftijd of samenstelling van het huishouden. Nederlandse achterstandswijken zijn niet zo ver afgeleden dat ze geen enkel draagvlak bieden voor basisvoorzieningen als supermarkten. Meer hogere inkomens bieden wel meer draagvlak voor detailhandel maar de gevolgen daarvan voor de leefbaarheid zijn klein (Leidelmeijer et al., 2008). Grootschaligere voorzieningen spelen zich af op het niveau van de stad, dus stedelijke vernieuwing in één bepaalde stadsbuurt heeft daar weinig invloed op. Wanneer er zoals in Rotterdam acht wijken tegelijk worden aangepakt, wordt het effect van stedelijke vernieuwing natuurlijk wel groter.

4.4.5 Effecten op sociale cohesie

De bevolkingssamenstelling is zelf een indirect effect van stedelijke vernieuwing, maar kan op haar beurt ook weer andere effecten hebben. De relatie tussen de bevolkingssamenstelling en de sociale cohesie is veel onderzocht. Voor sociologen raakt dit namelijk aan de kern van hun vakgebied.

Wanneer stedelijke vernieuwing bevolkingsgroepen moet mengen, lijkt het effect op de sociale cohesie vooral negatief. In sectie 4.4.3 werd al duidelijk dat dergelijke menging bijna niet optreedt. Mensen gaan nu eenmaal graag om met mensen uit dezelfde groep (Atkinson, 2004; McPherson et al., 2001). Dat lijkt er sterk op te wijzen dat een heterogene bevolkingssamenstelling alleen maar negatief uitpakt voor de sociale cohesie. In dat licht is het opmerkelijk dat stedelijke vernieuwing die heterogene (gedifferentieerde) sociaaleconomische samenstelling juist expliciet nastreeft. Wetenschappers waarschuwen dat gentrification in plaats van een middel een op zichzelf staand doel is geworden (Bolt & Torrance, 2005; Uitermark et al., 2007). Hier kan wel tegenover worden gezet dat hogere sociale groepen gunstig zijn voor het plaatselijke verenigingsleven (Rosenbrand & Van der Voordt, 2006) maar het blijft natuurlijk mogelijk dat alleen dezelfde hogere groepen van dit verenigingsleven profiteren. Uitermark (2003) stelt daarom dat stedelijke vernieuwing uiteindelijk negatieve effecten bereikt omdat het de sociale cohesie vernietigt.

Stedelijke vernieuwing zorgt er echter niet altijd voor dat de bevolking heterogener wordt. Achterstandswijken zijn in principe redelijk homogeen in *sociaaleconomische* samenstelling, met een sterke dominantie van lagere inkomens, maar hun *etnische* samenstelling is heel divers. Wanneer het om etnische groepen gaat, kan stedelijke vernieuwing de bevolking juist homogener maken als zij meer autochtonen naar een gebied weet te trekken. Nu zijn er ook wijken of buurten waar allochtonen een meerderheid van de bevolking vormen. Om precies te zijn was dat in 2004 in 92 van de 11.000 Nederlandse buurten het geval (Latten, Nicolaas & Wittebrood, 2005). Maar het is te simplistisch om allochtonen als eenheid te beschouwen omdat de groep uiteenvalt in mensen van Marokkaanse, Turkse, Surninaamse en vele andere achtergronden. Met andere woorden: 'de' allochtoon bestaat niet. Zelfs als autochtone Nederlanders niet de meerderheid vormen, zijn ze vaak nog wel de grootste van alle minderheden. Nu weet prinses Maxima ondertussen dat er ook discussie bestaat of 'de' Nederlander wel bestaat, maar in deze context vormen autochtonen wel één enkele groep. Feitelijk is stedelijke vernieuwing dan gunstig voor de sociale cohesie omdat de dominante etnische groep nog dominantier wordt. Speculerend zou het effect overigens gelijk zijn als een andere etnische groep dominant is.

Wetenschappelijk onderzoek ondersteunt de gedachte dat ook als het om etniciteit gaat, heterogeniteit niet gunstig is voor de sociale cohesie. Uit bekend onderzoek van Putnam (2007) is gebleken dat etnische diversiteit ten koste gaat van de sociale samenhang in de buurt. Zijn Amerikaanse onderzoek kan in Nederland op steun rekenen. Vervoort (2011) vond dat een concentratie etnische minderheden leidt tot veel minder contact tussen buurtgenoten. Autochtonen waarderen de sociale cohesie dramatisch minder als er veel allochtonen in de buurt wonen (Kleinhans & Bolt, 2010; Leidelmeijer et al., 2008).

Naast etniciteit en inkomen kan men in de bevolkingssamenstelling ook onderscheid maken naar leeftijd. Men mag aannemen dat hier dezelfde principes gelden en veel verschil in leeftijdsgroepen niet bevorderlijk is voor de sociale cohesie. Er kan dan een generatiekloof ontstaan. Een uitzondering hierop vormt de aanwezigheid van gezinnen. Kleinhans, Priemus en Engbersen (2007) vonden dat gezinnen sterk bijdragen aan het sociaal kapitaal van een buurt of wijk.

4.4.6 Effecten op andere aspecten

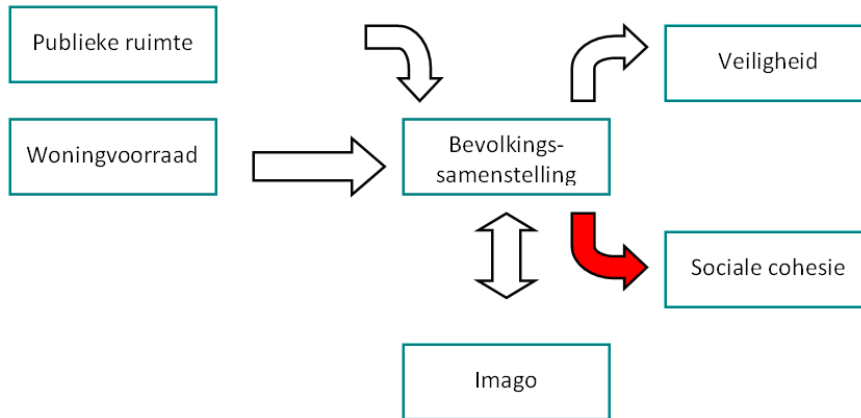
Naast het complexe effect op de sociale cohesie kan de bevolkingssamenstelling ook effecten op andere aspecten hebben. In het voorafgaande werd al duidelijk dat de bevolkingssamenstelling geen groot effect heeft op voorzieningen zoals winkels omdat ook de huidige achterstandswijken hiervoor een minimaal draagvlak weten te behouden. De publieke ruimte staat ook los van de bevolking.

Wel is de bevolkingssamenstelling voor een groot deel verantwoordelijk voor het imago van een buurt of wijk. Specifiek onderzoek naar de Nederlandse situatie toont dit ook aan. Van Eijk (2010) stelt dat de bevolkingssamenstelling het grootste deel van het imago van een buurt bepaalt. Het gaat in haar visie vooral om de etniciteit van de bewoners. Musterd (2008) ziet daarnaast een licht positief verband tussen een sociaaleconomisch gemengde bevolking en het imago van een buurt. Beide auteurs benadrukken ook dat stedelijke vernieuwing dus via de woningvoorraad en vervolgens de bevolking effectief het imago van een buurt kan veranderen.

Ten slotte heeft de bevolkingssamenstelling ook een duidelijk effect op de veiligheid binnen een buurt. De achterstandsbuurtten kennen grote concentraties kansarme bewoners die bovengemiddeld vaak verantwoordelijk zijn voor criminaliteit of overlast. Onderzoek toont dat duidelijk aan, al doemen er wel proberen op zodra 'kansarm' geoperationaliseerd moet worden. Dat gebeurt vaak aan de hand van bijvoorbeeld inkomen, opleiding of etniciteit. Daarmee treedt men een mijnenveld binnen want de verhouding tussen die factoren en criminaliteit ligt gevoelig en is erg complex. Er is onderzoek dat enig verband laat zien tussen criminaliteit en inkomen (bijvoorbeeld Weatherburn & Lind, 2001) en tussen criminaliteit en etniciteit (bijvoorbeeld Wittebrood & Van Dijk, 2007). Er wordt vaak op gewezen dat het verband tussen etniciteit en criminaliteit voor een groot deel wegvalt als wordt gecorrigeerd voor inkomen. De oorzaken voor dergelijke verbanden zijn ook niet goed duidelijk. Een compleet beeld vereist een bespreking van grote delen van de sociologie, criminologie en antropologie. Dat voert hier te ver.

In de context van stedelijke vernieuwing is dat gelukkig ook niet nodig. Er bestaat wel duidelijkheid dat concentraties van mensen die alleen ergens wonen omdat ze geen andere keuze hebben, negatief correleert met de leefbaarheid van een gebied (Leidelmeijer et al., 2008). Of dat nu ligt aan hun etniciteit, inkomen of opleidingsniveau is eigenlijk niet relevant. Die zaken zijn namelijk onderling gerelateerd en door gentrification veranderen deze zaken allemaal tegelijk. Wanneer stedelijke vernieuwing leidt tot gentrification kan dat het dus gebied meer "in balans brengen" (Duany, 2001, p. 37). Figuur 4.3 geeft alle aspecten die de bevolkingssamenstelling beïnvloeden of erdoor beïnvloed worden nogmaals schematisch weer. De afwijkende kleur van de pijl naar sociale cohesie geeft weer dat er ook significante negatieve gevolgen van deze relatie zijn.

Figuur 4.3: De oorzaken en gevolgen van veranderingen op het aspect bevolkingssamenstelling

4.5 Sociale cohesie

De sociale cohesie is afhankelijk van de kwaliteit van de verhoudingen tussen bewoners. Deze verhoudingen kunnen echter sterk verschillen. Soms wordt alleen vreedzame co-existentie gezien als sociale cohesie, soms is elkaar groeten het criterium en soms gaat het om de mate waarin bewoners elkaar kennen (Bolt & Torrance, 2005). Tussen deze vormen zit zeker verschil, maar hier wordt er vanuit gegaan dat het onderscheid niet cruciaal is omdat de vormen met elkaar samenhangen. In een buurt waar mensen elkaar groeten, kunnen uiteindelijk vriendschappen tussen bewoners ontstaan. Een grote voorwaarde voor sociale cohesie is een zekere mate van stabiliteit in de wijk. Er bestaat consensus dat wanneer bewoners erg vaak verhuizen er geen goede sociale cohesie kan ontstaan (Wittebrood & Van Dijk, 2007). Er wordt dan gesproken van een hoge *mutatiegraad*.

Tot nu toe is duidelijk geworden hoe de sociale cohesie kan worden beïnvloed. Het blijkt dat de invloed van de publieke ruimte en de voorzieningen in een wijk niet zo groot is als af en toe wordt aangenomen. Als zij al invloed hebben, kan dat alleen worden bereikt in nauwe samenwerking met flankerend sociaal beleid. Als sociale cohesie niet ontstaat uit de aanwezigheid van bepaalde ruimtes, dan mag men aannemen dat het afhankelijk is van de bewoners zelf. Zoals blijkt uit paragraaf 4.4 heeft de bevolkingssamenstelling een grote gevolgen voor de sociale cohesie, maar die gevolgen zijn niet altijd positief. Nu blijkt dat de nieuwe middeninkomens en de oorspronkelijke bewoners nauwelijks met elkaar omgaan, kan men veronderstellen dat de gentrification alleen maar tot sociale spanningen zou leiden. Er wordt door onderzoekers inderdaad melding gemaakt van zulke spanningen, vooral in de internationale literatuur. Smith (1996) stelt dat gentrification de verschillen tussen verscheidene bevolkingsgroepen alleen maar benadrukt en daardoor tot wrok onder de oorspronkelijke bewoners kan leiden. Atkinson (2004) noemt verdringing en de bijbehorende sociale spanningen als grote nadelen van gentrification. Uitermark et al. stellen zelfs: "interaction between low-income and higher-income households (...) in restructured neighbourhoods are often superficial at best and hostile at worst" (2007, p. 125).

Echter, het nadeel van dit sociologisch onderzoek is dat het de neiging heeft om uit te gaan van een vermeende klassenstrijd. Daarmee wordt de bevolking opgedeeld in strikt afgebakende hokjes en dat lijkt, zeker in de Nederlandse context, een onrealistische taxonomie. De Nederlandse bevolking vormt een continuüm van rijk naar arm zonder duidelijke klassengrenzen. Het definiëren van een 'middenklasse' kan handig zijn in een onderzoek naar geschikte rolmodellen maar is in de praktijk niet realistisch (zie ook Dogan, 2004). Vooral ouder onderzoek heeft de neiging de belangen van de laagste klassen te verdedigen in een klassenstrijd waarvan het onduidelijk is of ze wel bestaat.

Veldboer (2010) trekt dan ook andere conclusies over sociale spanningen. Hij onderschrijft dat er weinig contact is tussen de verschillende bevolkingsgroepen maar benoemt het samenleven van verschillende bevolkingsgroepen eerder als vreedzame co-existentie. Van Eijk (2010) komt tot grotendeels dezelfde resultaten. De middeninkomens zijn vaak tevreden in hun nieuwe buurt en het sociaal lagere deel van de oorspronkelijke bewoners ook. Alleen de 'betere' oorspronkelijke bewoners zijn vaak teleurgesteld over het effect van stedelijke vernieuwing op de bevolking omdat ze (nog) meer resultaat hadden verwacht.

Evaluatieonderzoek van Schulenberg et al. (2010) toont aan dat stedelijke vernieuwing effectief kan zijn in het terugdringen van de mutatiegraad. Het gaat dan uiteraard om de mutatie op iets lagere termijn; op korte termijn zal stedelijke vernieuwing even een zeer hoge mutatiegraad teweegbrengen. Maar uit hetzelfde onderzoek blijkt dat de lagere mutatiegraad nog geen gevolgen heeft gehad voor de sociale cohesie zoals die door bewoners wordt waargenomen.

Sociale cohesie kan op haar beurt ook weer andere aspecten beïnvloeden. De belangrijkste kandidaat daarvoor lijkt de dimensie veiligheid. De relatie tussen sociale cohesie en veiligheid wordt al sinds de eerste helft van de twintigste eeuw bestudeerd door de zogenaamde Chicago School. Shaw en McKay (1969) formuleerden in deze onderzoekstraditie hun Social Desorganisation Theory. Deze veronderstelt dat buurten waar veel sociale cohesie is, bijvoorbeeld als gevolg van een lage mutatiegraad, minder last zullen hebben van overlast of onveiligheid. Daarvoor noemt de theorie twee oorzaken. Ten eerste levert sociale cohesie met haar duidelijk normenpatroon een betere opvoeding en dus minder daders op. Ten tweede zal de sociale controle, met veel buurtbewoners die een oogje in het zeil houden, ook leiden tot minder slachtoffers.

Uiteraard is deze oude, Amerikaanse theorie niet zomaar toe te passen op de Nederlandse situatie. Maar Kleinhans en Bolt (2010) trekken in hun onderzoek een aantal conclusies die deze theorie ondersteunen. Hoe meer sociale cohesie de bewoners van een buurt ervaren, hoe eerder ze geneigd zullen zijn om overlastgevers aan te spreken. Bovendien vonden zij ook dat de sociale cohesie de subjectieve veiligheid beïnvloedt: hoe meer sociale cohesie, hoe veiliger mensen zich voelen, zelfs gecorrigeerd voor de effecten vanuit de objectieve veiligheid.

Effecten op andere dimensies zijn minder duidelijk. Voorzieningen worden in de regel namelijk opgericht door instellingen of ondernemers maar zelden door groepen bewoners. Er is ook geen relatie aangetoond met het imago. Dat lijkt logisch, omdat het voor buitenstaanders moeilijk is om de sociale cohesie binnen een gebied in te schatten, behalve dan aan de hand van de veiligheid of bevolkingssamenstelling.

4.6 Veiligheid

De veiligheidssituatie is een van de belangrijkste problemen waar achterstandswijken mee te maken hebben. Op dit aspect doen achterstandswijken het aanmerkelijk slechter dan gemiddeld in Nederland. Nu bestaat het aspect veiligheid uit verschillende onderdelen. De objectieve veiligheid blijkt uit het aantal misdaden dat plaatsvindt in een buurt. De subjectieve veiligheid gaat over de mate waarin bewoners zich (on)veilig *voelen*. De objectieve veiligheid heeft effect op de subjectieve veiligheid maar de relatie is niet zo sterk als misschien te verwachten is en de twee factoren kunnen zich zelfs tegengesteld ontwikkelen (Hale, 1995, De Meij, 2010). De ervaren overlast zit enigszins tussen deze twee factoren in, maar overlast wordt hier wel bij het aspect veiligheid gerekend. De fysieke veiligheid zoals de kans op verkeersongevallen blijft wel buiten beschouwing. Nederland kent al relatief weinig verkeersongevallen en die vinden grotendeels buiten de bebouwde kom plaats.

Eerder in dit hoofdstuk is besproken welke andere aspecten de veiligheid beïnvloeden. Het blijkt dat zowel de publieke ruimte, de bevolkingssamenstelling als de sociale cohesie een sterk effect hebben. Dat betekent niet automatisch dat stedelijke vernieuwing effectief de veiligheid kan beïnvloeden, want twee van die aspecten zijn zelf indirect.

Bij andere aspecten kan er discussie bestaan of het aspect wel kan bijdragen aan de buurt of wat precies als een verbetering kan worden gezien. Dat is bij het aspect veiligheid niet nodig want criminaliteit vormt een duidelijk maatschappelijk probleem. De subjectieve veiligheid is ook van groot belang. Onveiligheidsgevoelens verlagen de kwaliteit van leven in een buurt aanzienlijk (De Meij, 2010). Omdat bewoners de neiging hebben plekken te mijden waar ze zich onveilig voelen, beperken onveiligheidsgevoelens de vrijheid van mensen. Het mijden van bepaalde winkels of voorzieningen kan daarnaast ook economische schade geven. Overlast is bijna per definitie van invloed op het woongenot. Tot slot is het aspect veiligheid van belang voor de gezondheid. Alleman, Storm en Penris (2005) beredeneren dat een veiligere buurt uitnodigt tot meer lichamelijke beweging en minder vereenzaming. Daar komen de psychologische gevolgen van stress door

onveiligheid nog bij. Het is al met al dus niet voor niets dat Leidelmeijer et al. (2008) veiligheid als een van de belangrijkste aspecten zien.

Evaluatieonderzoek is gematigd positief over de effecten die stedelijke vernieuwing heeft gehad op de veiligheid. Zowel Marlet en Van Woerkens (2010) als Schulenberg et al. (2010) concluderen dat de veiligheid ongeveer gelijk is gebleven. Maar in de onderzochte periode was er wel sprake van een recessie en veel media-aandacht voor onveiligheid. Dat had respectievelijk de objectieve veiligheid en de subjectieve veiligheid net zo goed kunnen doen dalen. Marlet en Van Woerkens concluderen daarom dat door fysiek ISV-beleid erger is voorkomen (2010, p. 49). Schulenberg et al. vermelden dat stedelijke vernieuwing het aantal enge plekken heeft doen afnemen, maar over het algemeen zien ze geen inhaalslag ten opzichte van de rest van het land.

Veiligheid zelf heeft invloed op een ander aspect, namelijk imago. “Daar wil je ‘s nachts niet rondlopen” is een goed voorbeeld van een imago gebaseerd op veiligheid (Uitermark et al., 2007, p. 135). Daarbij komt nog het imago bij buitenstaanders voor een groot deel gebaseerd is op informatie die ze uit massamedia krijgen. Mediatheorie wijst uit dat media zich in hun verslaggeving van wijken vooral richten op het aspect veiligheid (Bennett, 2008). Op de andere dimensies speelt veiligheid een mindere rol. Er lijkt een groot effect op de bevolkingssamenstelling maar dat loopt in feite via het imago. De fysieke dimensies kunnen in principe door vandalisme worden beïnvloed, maar het effect lijkt niet bijzonder groot en goed onderhoud kan dit tegengaan.

4.7 Imago

Het imago van buurten is een bijzonder aspect. De reden daarvoor is niet zozeer dat het als enige buiten de gangbare definities van leefbaarheid valt, maar meer omdat imago het enige aspect is zonder enige objectieve kant. Het imago van een buurt bestaat alleen in de perceptie van mensen en de weerslag komt dus altijd voort uit andere aspecten. Daarom lijkt het moeilijk om te identificeren waar een imago precies uit bestaat en welke aspecten daaraan bijdragen vanwege individuele verschillen. Maar Permentier et al. (2007) maakten al duidelijk dat er een vrij algemeen geaccepteerde hiërarchie van buurten bestaat waar ook duidelijke grondslagen voor zijn.

Tot nu toe zijn twee aspecten geïdentificeerd die een dergelijke grondslag kunnen vormen. Dit zijn de bevolkingssamenstelling en de veiligheid. Met name de etniciteit van de bewoners lijkt zwaar te wegen. Daar kunnen verschillende redenen voor zijn. Het is voor bezoekers van een buurt gemakkelijk om direct de etniciteit van bewoners af te zien aan uiterlijke kenmerken; gemakkelijker dan bijvoorbeeld het opleidingsniveau. Daarnaast stellen Kleinhans en Bolt (2010) dat mensen de causale redenering verkeerd leggen. In plaats van in te zien dat er veel allochtonen wonen omdat de buurt slecht is, redeneren mensen vaak dat de buurt slecht is omdat er veel allochtonen wonen. Dat is overigens niet een kwestie van vooroordelen van de meerderheid over de minderheid, want allochtonen zelf maken die redenering ook.

Omdat het imago niet onder de leefbaarheid dimensies van Leidelmeijer et al. (2008) valt, is er geen Nederlands evaluatieonderzoek beschikbaar of stedelijke vernieuwing het imago kan veranderen. Op basis van het werk van Rousseau (2001) zijn er echter zeer goede redenen om aan te nemen van wel. Ten eerste kan stedelijke vernieuwing de bevolkingssamenstelling en (in mindere mate) de veiligheid beïnvloeden om zo de grondslag van een slecht imago wegnemen. Hoe meer herstructurering de bevolking verandert, hoe meer het imago verbetert, zo stellen Bolt en Torrance (2005). Het nadeel is dat de sociale cohesie hierdoor in hetzelfde tempo afneemt. Ten tweede kunnen stedelijke vernieuwingsprojecten een keerpunt vormen. Dat laatste is belangrijk omdat imago's kunnen voortbestaan terwijl hun grondslag al lang verdwenen is. Mensen zullen namelijk hun mening niet spontaan veranderen op basis van een lange serie waarnemingen over tijd. Cognitieve psychologie toont aan dat het veel effectiever is als er één bepaalde gebeurtenis, een keerpunt, ze dwingt om die mening te heroverwegen (O'Keefe, 2002). De start van stedelijke vernieuwingsprojecten kan dat keerpunt vormen en zo actief het imago van 'loser-city' doen omslaan (Rousseau, 2001). Daarmee kan een verandering in het imago dus deels een direct effect zijn.

Het is bijna niet vast te stellen of de fysieke aspecten zelf ook bijdragen. Flatwijken hebben een slechter imago, maar wordt dat veroorzaakt door de bevolking en onveiligheid die zo sterk met

dergelijke wijken geassocieerd worden of spelen de flats zelf ook een rol? Wellicht dat de publieke ruimte nog de grootste rol speelt, maar dat is niet door Nederlands onderzoek bewezen. Van Bergeijk et al. (2008, p. 240) vatten de onduidelijkheid treffend samen: “Een ingewikkeld samenspel van fysieke en sociale veranderingen, marketingtechnieken en een dosis geluk zijn nodig om de slechte reputatie van een wijk te veranderen. Deze mix zal per wijk verschillend zijn.”

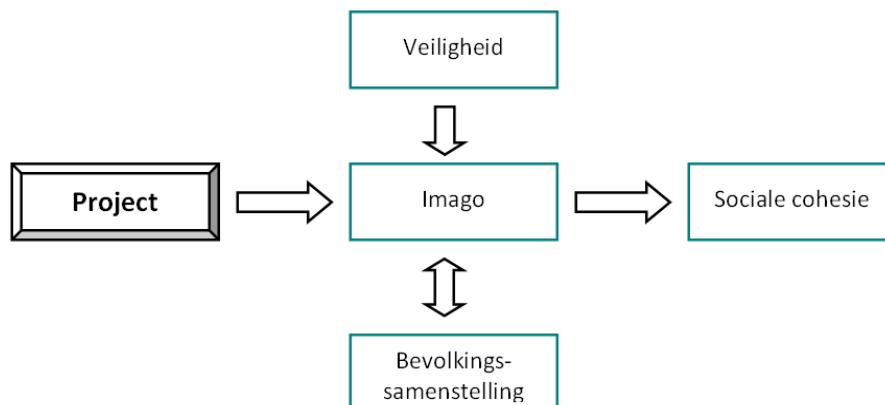
Nu de oorzaken van het imago besproken zijn, kunnen ook de gevolgen worden belicht. Deze zijn aanzienlijk. Ten eerste straalt het imago van een buurt sterk af op haar bewoners. Mensen uit gebieden met een sterk negatief imago worden minder ingeschat door anderen, zo vonden Friedrichs, Galster en Musterd (2003). Dit remt hen sterk in hun sociale stijging omdat het problemen met zich meebrengt bij het opbouwen van een sociaal of professioneel netwerk. Daar komt nog bij dat het imago van een buurt een behoorlijk effect heeft op de grondprijzen (Visser & Van Dam, 2006) waardoor huiseigenaren in dergelijke buurten minder snel kapitaal kunnen verzamelen.

Naast het gedrag van buitenstaanders wordt ook het gedrag van de bewoners zelf negatief beïnvloed. Permentier et al. (2007) vonden dat bewoners minder sociaal actief worden wanneer hun buurt een slechter imago krijgt. Daardoor neemt de sociale cohesie sterk af. Daar komt nog bij dat het imago van de buurt een belangrijke voorspellende variabele is voor verhuigeneidheid. Mensen die sociale stijging hebben doorgemaakt zullen dus waarschijnlijk uit de wijk vertrekken om niet langer geassocieerd te worden met de wijk en de problemen die daarin spelen. Daardoor stijgt de mutatiegraad en wordt de sociale cohesie verder afgebroken.

Ook de bevolkingssamenstelling wordt geraakt door het imago. De meeste mensen hoger op de sociale ladder willen niet verhuizen naar een buurt die reputatie heeft een achterstandsbuurt te zijn (Veldboer et al., 2008). Zelfs mensen voor wie dan geen probleem is, merken dat banken minder makkelijk een hypotheek verstrekken voor huizen in achterstandsbuurtten (Allbers, in: Permentier et al., 2007). Een ongunstig imago veroorzaakt dus een ongunstige bevolkingssamenstelling en vice versa. Dat brengt risico's op *self-fulfilling prophecies* en negatieve spiralen met zich mee.

De effecten op de veiligheid zijn minder sterk. Broken Windows Theory suggereert dat een buurt met een slechte reputatie overlastgevers zal aantrekken, maar de theorie wordt op dat punt bekritiseerd. Veiligheid heeft dus een veel sterker effect op imago dan andersom. In een volledig vrije markt zou het imago ook invloed hebben op de woningvoorraad, omdat particulieren geen huizen willen bouwen in buurten met een slechte naam. Maar in achterstandswijken is er vooral veel corporatiebezit en bovendien veel overheidsinmenging. De woningvoorraad is dus een politieke keuze, geen maatschappelijk effect. Tot slot merken Ouwehand en Davis (2004) op dat het imago van een bepaalde buurt kan overslaan op omliggende buurten. In figuur 4.4 worden de schematisch alle aspecten weergegeven die het imago beïnvloeden of daardoor beïnvloed worden.

Figuur 4.4: De oorzaken en gevolgen van veranderingen op het aspect imago

4.8 Waterbedeffecten.

Hiermee zijn alle aspecten besproken en het blijkt dat stedelijke vernieuwingsprojecten op sommige punten gunstige effecten voor hun eigen buurt hebben. Echter, een belangrijk risico bij stedelijke

vernieuwing is dat de problemen verplaatst worden naar andere buurten. Deze verplaatsingen van problemen worden 'waterbedeffecten' genoemd. Waterbedeffecten zijn vooral berucht in de context van bestrijding van criminaliteit of drugsoverlast door in een bepaald gebied meer politie in te zetten (Elffers, Bernasco & Bruijnsma, 2005).

In stedelijke vernieuwing kan zich echter hetzelfde fenomeen voordoen. Veel stedelijke vernieuwingsprojecten proberen door herstructurering meer midden- en hogere inkomens of meer autochtonen naar een gebied te trekken. Mensen met lagere inkomens moeten voor hen plaatsmaken en zijn gedwongen te verhuizen. Uiteraard moeten die mensen wel ergens anders heen. Vanwege hun sociaaleconomische positie verhuizen ze vaak naar andere kwetsbare buurten, vaak in dezelfde stad. In deze ontvangstgebieden kan dan een nieuwe concentratie van kansarme bewoners ontstaan met bijbehorende problemen. Slob, Bolt en Van Kempen (2008, p. 66) waarschuwen dat hierdoor de ontvangstgebieden van nu de achterstandswijken van de toekomst kunnen worden. Dit kan het behaalde succes van stedelijke vernieuwing sterk teniet doen. Ten tijde van hun waarschuwing was er echter nog geen systematisch onderzoek naar waterbedeffecten verricht.

Een dergelijk onderzoek werd uiteindelijk uitgevoerd door Leidelmeijer, Schulenberg en Bogaerts (2009). Zij definiëren waterbedeffecten als "de situatie dat een maatregel die tot doel heeft de leefbaarheid in een gebied te verbeteren, leidt tot de onbedoelde verslechtering van de leefbaarheid in een ander gebied of andere gebieden" (Ibidem, p. 5). Hun onderzoek richtte zich in het bijzonder op de 40 wijken van het Actieplan Krachtwijken en was gebaseerd op data uit de Leefbaarometer monitor. De conclusie van het onderzoek was dat waterbedeffecten geen algemeen, grootschalig en wijdverspreid fenomeen zijn. Dat is een geruststellende gedachte omdat het aangeeft dat progressie op de verschillende aspecten niet automatisch in andere gebieden teniet wordt gedaan. Dat wil echter niet zeggen dat er helemaal geen waterbedeffecten bestaan; ze horen alleen niet tot de algemene trend. Leidelmeijer en zijn collega's benadrukken dat er uitzonderingen op die trend bestaan. Rotterdamse wijken behoren daar relatief vaak toe. Dat lijkt te verklaren vanuit het feit dat Rotterdam erg veel stedelijke vernieuwingsgebieden kent. Er zijn zo veel kwetsbare wijken in Rotterdam dat er relatief weinig 'gezonde' wijken overblijven om alle gedwongen verhuizers op te vangen. De wijk IJsselmonde bijvoorbeeld, niet behorend tot de 40 'krachtwijken' maar wel kwetsbaar, heeft daardoor wel enige last van waterbedeffecten.

Er bestaat theorie om te verklaren waarom waterbedeffecten geen grootschalig fenomeen zijn. De belangrijkste verklaring is het bestaan van drempelwaarden. In paragraaf 4.4.2 is eerder beschreven dat de overlast niet lineair evenredig toeneemt of afneemt met het aantal kansarmen in een buurt. Wanneer het aantal kansarmen onder een bepaalde drempel zakt, nemen de problemen snel af. Met andere woorden: vijf overlastveroorzakers in dezelfde buurt geven onevenredig meer problemen dan vijf overlastveroorzakers in vijf verschillende buurten. Daarnaast blijkt uit onderzoek dat bewoners de gedwongen herstructurering kunnen gebruiken als keerpunt in hun leven en relatief eenvoudig naar een betere woning in een betere buurt verhuizen (Kleinmans & Kruythoff, 2002). In dat geval neemt het aantal kansarme bewoners af, in plaats van dat ze anders verdeeld worden. Ten slotte lijkt ook herstructurering een selectieve migratie teweeg te brengen. Ouderen en allochtonen, die volgens de theorie een negatieve voorspeller zijn van leefbaarheid, blijven vaker in dezelfde buurt terwijl groepen die minder ongunstig zijn vaak naar andere buurten verhuizen (Slob et al., 2008).

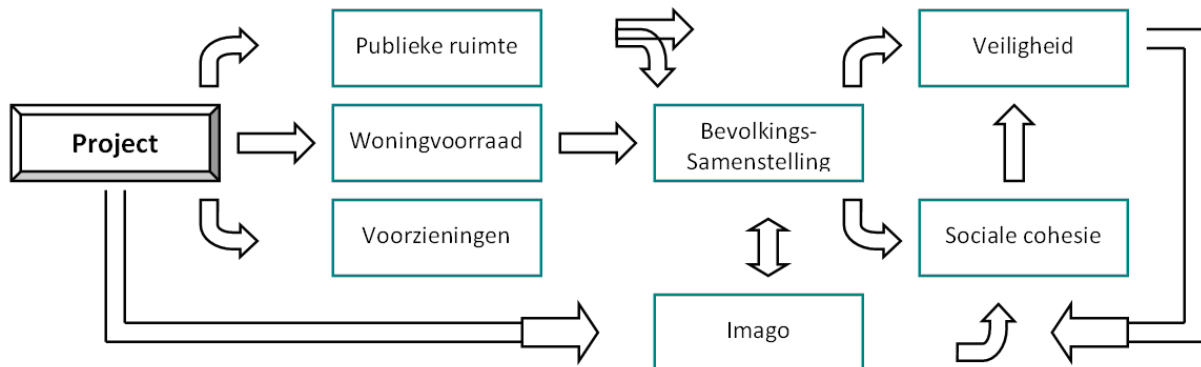
4.9 Reflectie deelvraag 2

Wat is er uit de bestaande literatuur bekend over de veranderingen die stedelijke vernieuwing in een buurt kan bewerkstelligen?

Uit de beschouwing van de literatuur komt naar voren dat stedelijke vernieuwing de potentie heeft om achterstandswijken positief te beïnvloeden. Uiteraard kan stedelijke vernieuwing rechtstreeks de drie fysieke aspecten beïnvloeden. Het kan zorgen voor een mooiere en beter aansluitende publieke ruimte, woningvoorraad en voorzieningen. In dat opzicht is de output van stedelijke vernieuwing direct ook outcome. Deze aspecten kunnen vervolgens ook de andere aspecten beïnvloeden waardoor een buurt vooruitgang over de hele linie zou kunnen boeken. Figuur 4.5 geeft schematisch

een eerste weergave van de mogelijke maatschappelijke effecten van stedelijke vernieuwing. Dit kan dienen als een eerste conceptueel model.

Figuur 4.5: Vereenvoudigd model maatschappelijke effecten

Zoals ieder model geeft de bovenstaande figuur een versimpeld beeld van de werkelijkheid. Een compleet beeld zal nooit worden bereikt, maar de figuur kan gedetailleerder worden ingevuld.

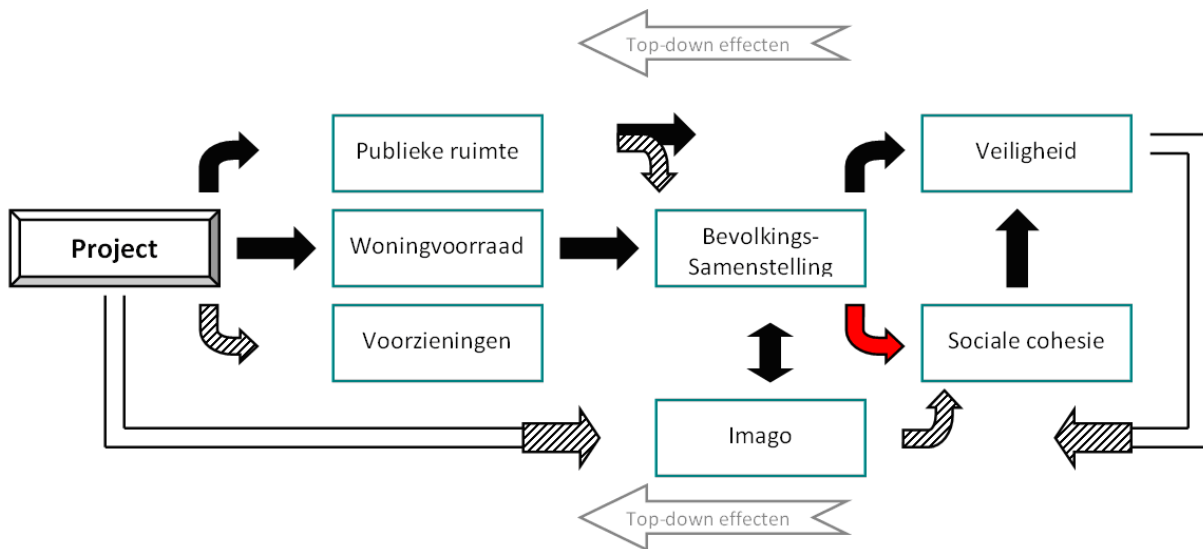
Voorzieningen hebben een vrij beperkte invloed. Fysiek beleid alleen kan hooguit de gebouwen neerzetten voor voorzieningen. De invulling van die gebouwen is een zaak van flankerend sociaal beleid of de vrije markt. Nu hebben de voorzieningen ook nauwelijks effecten op andere aspecten. De literatuur suggereert dat er dan drie ‘routes’ overblijven waarmee fysiek beleid tot sociale effecten kan leiden. De eerste is dat stedelijke vernieuwingsprojecten kunnen fungeren als keerpunt in het imago van buurten. Ze vormen het signaal dat mensen hun mening over een buurt moeten herzien. Een beter imago kan uiteindelijk tot een betere sociale cohesie en een andere bevolking leiden. De tweede route is dat verandering van de fysieke omgeving, vooral de publieke ruimte, de veiligheid in een buurt kan vergroten. Het aantal enge plekken neemt af waardoor zowel de objectieve als subjectieve veiligheid verbeteren. De derde route is het belangrijkste. De fysieke aspecten, vooral de woningvoorraad, kunnen de samenstelling van de bevolking veranderen.

Het veranderen van de bevolkingssamenstelling is dan ook één van de centrale doelen van stedelijke vernieuwing. Uit de beschouwing van de literatuur wordt echter niet helemaal duidelijk of dat wel terecht is. Zo zijn er signalen dat de bevolkingssamenstelling uiteindelijk vanzelf zal verbeteren, dus stedelijke vernieuwing zou daar niet voor nodig zijn. Nu kan die verandering wel erg lang op zich laten wachten, langer dan politiek acceptabel is. Maar ook de redenering dat nieuwe, meer welgestelde, bewoners een goede uitstraling hebben, is sterk twijfelachtig. Het blijkt namelijk dat de verschillende groepen onderling bijna geen contact hebben. Hoe kunnen groepen van elkaars aanwezigheid profiteren als ze zo weinig contact hebben? Ook de economie profiteert op buurtniveau niet echt van een andere bevolkingssamenstelling. Het enige endogene voordeel van een gemengde bevolkingssamenstelling lijkt dus dat concentraties kansarmen minder worden. Nu bestaat er geen wetenschappelijke consensus over deze effecten, maar het lijkt er in ieder geval op dat de problemen iets meer beheersbaar worden.

Maar het veranderen van de bevolkingssamenstelling kan ook een middel zijn om andere aspecten te beïnvloeden. Er komt uit de literatuur naar voren dat de bevolkingssamenstelling effectief de veiligheid en het imago van buurten kan beïnvloeden. De sociale cohesie wordt ook beïnvloed door de bevolkingssamenstelling, maar lang niet altijd positief. De sociale cohesie profiteert namelijk van een homogene bevolking; daar liggen diepgaande psychologische principes aan ten grondslag. Nu maakt stedelijke vernieuwing de bevolking in etnisch opzicht wellicht homogener, maar in sociaaleconomisch opzicht juist niet. Het lijkt erop dat vooral op korte termijn de sociale cohesie juist iets daalt nadat er een project is uitgevoerd.

Op basis van deze inzichten is het conceptueel model gedetailleerder ingevuld. Dit is te zien in figuur 4.6. In dit model zijn de sterkste effecten weergegeven door ingekleurde pijlen. Minder sterke effecten zijn gestreepte pijlen. De pijl van bevolkingssamenstelling naar sociale cohesie heeft een afwijkende kleur omdat dit deze relatie negatieve maatschappelijke effecten bevat.

Figuur 4.6: Gedetailleerd model maatschappelijke effecten

Figuur 4.6 maakt ook melding van top-down effecten. In hoofdstuk 3 is er namelijk al op gewezen dat de beleving van een buurt in de menselijke perceptie niet altijd is opgebouwd uit verschillende deelpercepties: mensen waarderen niet altijd het geheel omdat ze de verschillende onderdelen waarderen (O’Keefe, 2008). Soms werkt de causale relatie andersom. In deze context zou dat bijvoorbeeld kunnen betekenen dat wanneer een buurt beter wordt, de bewoners de publieke ruimte beter gaan waarderen, zelfs als dat aspect zelf niet veranderd is.

Behalve in een figuur zijn de verschillende effecten ook weer te geven in een matrix. Een dergelijke matrix is weergegeven in tabel 4.1. Hiermee kan de invloed van elk aspect op alle andere aspecten worden uitgedrukt.

Tabel 4.1: Effectenmatrix van de verschillende effecten

Invloed op 	Woningvoorraad	Publieke ruimte	Voorzieningen	Bevolkingsamenst.	Sociale cohesie	Veiligheid	Imago
Woningvoorraad		0	0	++	0	0	+
Publieke ruimte	0		0	+	0	++	+
Voorziening	0	0		+	+	0	+
Bevolkingsamenst.	0	0	+		-	++	++
Sociale cohesie	0	0	0	+		++	0
Veiligheid	0	0	0	+	0		+
Imago	0	0	0	++	+	+	

De effecten uit figuur 4.6 en tabel 4.1 zijn geen harde feiten. Het zijn verwachtingen waar het empirisch deel van dit onderzoek vanuit kan gaan. Het volgende hoofdstuk licht toe hoe dit empirisch deel is vormgegeven.

5. Methode

In het voorgaande hoofdstuk is beschreven welke inzichten de bestaande literatuur biedt in de effecten van stedelijke vernieuwing. De literatuur is uitgebreid, maar niet erg gericht op het expliciet benoemen van een veranderingstheorie die duidelijk maakt hoe stedelijke vernieuwing uiteindelijk maatschappelijke effecten kan bereiken. Daarom zijn er nieuwe empirische gegevens nodig om de kennis op dit gebied aan te vullen. Deze worden verzameld met behulp van een case study.

De keuze voor een case study wijkt af van invloedrijke eerdere studies naar stedelijke vernieuwing. Marlet en Van Woerkens (2010) en Schulenberg et al. (2010) maakten gebruik van statistisch onderzoek. Een dergelijke strategie is echter niet altijd geschikt om causaliteit te kunnen vaststellen; een case study naar specifieke gevallen kan dat wel. Uit het succesvolle onderzoek dat Van Bergeijk et al. (2008) uitvoerden, is al gebleken dat een dergelijke strategie veel nieuw inzicht kan geven. Het belangrijkste verschil met dat onderzoek is het schaalniveau: dit onderzoek richt zich op buurten in plaats van op wijken, zodat er een beeld ontstaat van individuele projecten. Door het lage schaalniveau kunnen hun effecten ook beter van andere ontwikkelingen worden geïsoleerd.

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe deze case study methodologisch is uitgevoerd. Sectie 5.1 beschrijft de onderzoekseenheden. Dit zijn de cases waarmee gewerkt wordt. Deze twee cases laten zien wat stedelijke vernieuwing (de onafhankelijke variabele) in de buurt voor maatschappelijke effecten (afhankelijke variabelen) heeft gehad. In principe kan dit onderzoek oneindig veel maatschappelijke effecten op het spoor komen, maar de nadruk ligt op de zeven eerder geïdentificeerde aspecten. Paragraaf 5.2 beschrijft de operationalisering van deze zeven aspecten. Van ieder aspect worden de belangrijkste indicatoren uiteengezet. Ook wordt in deze paragraaf beschreven met welke gegevens nodig zijn om een beeld van iedere indicator te verkrijgen.

Het verzamelen van deze gegevens vereist verschillende technieken van dataverzameling. Paragraaf 5.3 gaat hier verder op in. Dit onderzoek gebruikt in principe drie onderzoeksmethoden: inhoudsanalyse, secundaire analyse en interviews (deels gesloten, deels semigestructureerd). Paragraaf 5.4 tot slot bespreekt de betrouwbaarheid en validiteit van deze onderzoeksopzet.

5.1 Eenheden

Dit onderzoek richt zich op twee Rotterdamse stedelijke vernieuwingsprojecten: de projecten in Hordijkerveld en in de Herkingenbuurt. Deze twee cases vormen de onderzoekseenheden van dit onderzoek. Er is gekozen voor meerdere cases vanwege de voordelen voor de externe validiteit. Beide projecten zijn op een aantal kenmerken exemplarisch voor stedelijke vernieuwing:

- Er zijn meerdere opdrachtgevers. Gemeentelijke overheidsinstellingen werken in het project samen met een woningbouwcorporatie.
- Het project speelt zich af in een vroeg-naoorlogse stadsbuurt waar rond de eeuwwisseling een cumulatie van problemen optrad. Het project beoogt die aan te pakken.
- Het project richt zich op één specifieke buurt. Binnen die buurt is het project van een dergelijk grote omvang dat er een ingrijpende verandering wordt verwacht.
- Er wordt ook flankerend sociaal beleid gevoerd in de betreffende buurt, maar het blijft een herkenbaar fysiek project.

Niet alle Nederlandse projecten voldoen aan deze kenmerken, maar ze zijn wel veelvoorkomend. Door exemplarische cases te kiezen, kunnen de conclusies van deze twee cases kennis leveren die breder toepasbaar is.

Naast een zoektocht naar exemplarische stedelijke vernieuwingsprojecten speelden ook andere overwegingen mee. De projecten dienden voor het grootste gedeelte in de afgelopen jaren te zijn afgerond. Wanneer projecten niet zijn afgerond, kan men nog geen effecten verwachten. Anderzijds is het van belang dat de projecten niet te lang geleden zijn opgeleverd. Dit onderzoek vergelijkt namelijk de huidige situatie met de situatie zoals die was vóór het project begon. Hoe korter de tussenliggende tijdsperiode, hoe kleiner de kans dat de gevonden effecten door iets anders dan de onafhankelijke variabele zijn veroorzaakt. Daarnaast is er gezocht naar cases waar veel verschillende ingrepen zijn uitgevoerd, met aandacht voor zowel woningen als buitenruimte. Dat

maakt het mogelijk om op alle zeven maatschappelijke aspecten een beeld te krijgen van de effecten van stedelijke vernieuwing.

Beide cases vertonen een aantal overeenkomsten. Het zijn allebei projecten die uitgevoerd zijn op Rotterdam-Zuid. Zoals al is beschreven in hoofdstuk 1 kent Rotterdam binnen Nederland grote sociaaleconomische problemen en is het een 'brandpunt' van stedelijke vernieuwing (Uitermark et al., 2007, p. 126). Binnen dat brandpunt heeft Rotterdam-Zuid nog eens de grootste problemen en het slechtste imago (Deetman & Mans, 2011). Spontane gentrification is in dit gebied zeer onwaarschijnlijk. In dat opzicht zijn het extreme cases: als stedelijke vernieuwing zelfs hier bepaalde effecten geeft, dan kan men ze overal verwachten. De Herkingenbuurt en Hordijkerveld hebben enige tijd tot hetzelfde prioriteitsgebied behoord: de Zuidelijke Tuinsteden. In dat opzicht zijn het 'similar cases' waar eenzelfde soort beleid wordt gevoerd, ook flankerend sociaal beleid. Eventuele verschillen in maatschappelijke resultaten kunnen daardoor gemakkelijker aan verschillen in stedelijke vernieuwing worden gekoppeld.

5.2 Operationalisering

De indeling in zeven maatschappelijke aspecten geeft een goed inzicht binnen welke domeinen men deze effecten zoal kan zoeken. De aspecten zijn in paragraaf 3.2 al inhoudelijk toelicht maar nu wordt beschreven hoe dit onderzoek ze meetbaar maakt. In eerste instantie wordt de verandering op ieder aspect onderzocht met behulp van een aantal indicatoren. Tabellen 5.1 tot en met 5.7 brengen deze indicatoren voor ieder aspect in kaart. De indicatoren behandelen zonder uitzondering de *verandering* die binnen de buurt is gerealiseerd. Dit komt tot uitdrukking in het delta-teken (Δ) dat voor de beschrijving van iedere indicator staat.

Tabel 5.1: Operationalisering aspect woningvoorraad

Woningvoorraad	
Definitie: De eigenschappen van de woningen in een gebied.	
Indicatoren	Databron
Δ Percentage koopwoningen	Gebiedsplannen, COS gegevens
Δ Percentage middeldure woningen	Gebiedsplannen
Δ Percentage eengezinswoningen	Gebiedsplannen, COS gegevens
Δ Waardering woningen	Vragenlijst, interviews

De verandering van de woningvoorraad is voor het grootste gedeelte objectief vast te stellen. Het betreft dat de status (koop of huur), prijsklasse (laag of midden) en typologie (eengezinswoningen of meergezinswoningen). In de Hordijkerveld case kunnen deze gegevens worden achterhaald met hulp van het masterplan van het project (BGSV, 2004). Dit bevat voor de casus Hordijkerveld alle relevante gegevens, er dient alleen te worden gecorrigeerd voor delen van het project die niet afgerond zijn. De Herkingenbuurt kent ook een masterplan (Schoemaker, 2004) maar daarin staat slechts een deel van de gevraagde gegevens. Daarom is in die case ook gebruik gemaakt van gegevens van het Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS). Het COS is een statistisch bureau gespecialiseerd in Rotterdam en omgeving. Het kan bepaalde data tot op het schaalniveau van enkele straten nauwkeurig leveren. Haar gegevens over middeldure woningen zijn echter niet bruikbaar.

Het is niet nodig de 'tegenhangers' van de eerste drie indicatoren ook te vermelden. Zodra het percentage koopwoningen bekend is, is namelijk ook direct het percentage huurwoningen bekend: meer smaken zijn er niet. Dat geldt ook voor de tegenstelling eengezinswoningen-meergezinswoningen. Zowel in Hordijkerveld als in de Herkingenbuurt staan praktisch geen dure woningen, dus middeldure en goedkope woningen vormen samen 100% van de woningvoorraad. In de tijd dat beide projecten begonnen, werden woningen tussen de €180.000 tot €252.000 als middelduur beschouwd (SRE, 2006).

Naast de bovenstaande getallen speelt ook de aantrekkelijkheid van de woningen een rol. Mooiere woningen zorgen dat een buurt als aantrekkelijker wordt ervaren. Deze aantrekkelijkheid is bepaald door het afnemen van interviews. De volgende paragraaf gaat nader in op deze interviews.

Tabel 5.2: Operationalisering aspect publieke ruimte

Publieke ruimte Definitie: De eigenschappen van de openbaar toegankelijke, niet-overdekte ruimte in een gebied.	
Indicatoren	Databron
Δ Aanwezigheid publieke ruimte	Beoordeling gebiedsplannen
Δ Waardering publieke ruimte	Vragenlijst, interviews

Stedelijke vernieuwing kan de hoeveelheid beschikbare publieke ruimte vergroten of verkleinen. Dit blijkt vaak al uit de gebiedsplannen die voorafgaand aan een project worden opgesteld. Maar niet alle publieke ruimte is inwisselbaar. Drie nieuwe grijze pleintjes hoeven niet op te wegen tegen één verdwenen singel. Daarom is de aanwezigheid niet uitgedrukt in een getal, zoals het aantal vierkante meters. In plaats daarvan is deze indicator beoordeeld met een kwalitatief oordeel (bijvoorbeeld 'sterk verbeterd') als resultaat.

Tabel 5.3: Operationalisering aspect voorzieningen

Voorzieningen Definitie: De eigenschappen van de overdekte voorzieningen in een gebied die een uitstraling op buurniveau hebben.	
Indicatoren	Databron
Δ Aanwezigheid voorzieningen	Beoordeling gebiedsplannen
Δ Waardering winkelaanbod	Vragenlijst, interviews
Δ Waardering maatschappelijke voorzieningen	Vragenlijst, interviews

Stedelijke vernieuwing kan zorgen voor meer gebouwen waar voorzieningen in gehuisvest zijn. Ook hier is, rekening houdend met de mening van de betrokkenen, met behulp van de gebiedsplannen kwalitatief bepaald of de aanwezigheid van de voorzieningen is toegenomen. De waardering van de voorzieningen is vastgesteld met behulp van interviews. Het is moeilijk voor respondenten om een totaaloordeel over alle voorzieningen te geven; daarom is de waardering van commerciële en niet-commerciële voorzieningen apart bevestigd.

Tabel 5.4: Operationalisering aspect bevolkingssamenstelling

Bevolkingssamenstelling Definitie: De kwaliteit van de contacten tussen de bewoners van een buurt.	
Indicatoren	Databron
Δ Percentage uitkeringen via SoZaWe	COS statistieken
Δ Percentage werkzoekenden	COS statistieken
Δ Percentage niet-westerse allochtonen	COS statistieken
Δ Leeftijdsopbouw	COS statistieken
Δ Inkomensgroepen in huurwoningen	Interviews, woninggegevens

De bevolkingssamenstelling is een ambigu begrip waar verschillende zaken onder kunnen worden verstaan. Daarnaast is het ook een sterk politiek beladen aspect. Daarom is dit het enige aspect waar niet naar de waardering wordt gevraagd. Dat heeft geen zin omdat er geen intersubjectieve overeenstemming te verwachten is. Alle respondenten zullen bijvoorbeeld minder criminaliteit positief waarderen, maar de hoe ze veranderingen in de bevolkingssamenstelling waarderen, bijvoorbeeld meer ouderen of allochtonen, verschilt van persoon tot persoon.

Wel is er bij dit aspect veel ruimte voor statistische gegevens. Deze kunnen worden gebruikt om uiteenlopende eigenschappen van de bevolking in beeld te krijgen, namelijk de verandering in samenstelling naar etniciteit, naar leeftijd en naar de aanwezigheid van werkzoekenden en uitkeringsgerechtigden. De laatstgenoemde twee groepen vormen een ruwe indicator voor het aantal kansarmen in een buurt, terwijl de onderste leeftijdsgroepen als ruwe indicator worden gebruikt voor het aantal gezinnen dat in een buurt woont. Kinderen in de leeftijd 0-4 neigen in het algemeen namelijk niet op zichzelf te wonen. Alle statistische gegevens bij dit aspect zijn afkomstig

van het COS. Helaas bestaan er gegevens over de verdeling van inkomensgroepen op dit schaalniveau, noch bij het COS noch bij een andere instantie. Deze gegevens zijn in Rotterdam pas vanaf het niveau van de deelgemeenten beschikbaar, wat uiteraard te grootschalig is voor dit onderzoek. De aanwezigheid van midden- en hogere inkomens is echter een dusdanig belangrijke indicator dat er toch gepoogd is hier enig inzicht in te verkrijgen. Daarom is in interviews consequent gevraagd hoe de respondenten de verandering in inkomensgroepen inschatten.

Tabel 5.5: Operationalisering aspect sociale cohesie

Sociale cohesie	
Definitie: De sociale samenhang tussen bewoners (Veldboer, 2010, p. 15).	
Indicatoren	Databron
Δ Aantal vertrekkers (mutatiegraad)	COS statistieken
Δ Waardering sociale cohesie	Vragenlijst, interviews

Sociale cohesie is een overwegend subjectief begrip dat gevoed wordt door de beleving van betrokkenen zoals bewoners. Interviews met deze betrokkenen zijn dan ook de belangrijkste techniek om een indicatie van de sociale cohesie te geven. Veldboer (2010) beschrijft dat er een aantal graadmeters is voor sociale cohesie, zoals elkaar groeten op straat en het delen van bepaalde waarden en normen. Sommige onderzoekers onderzoeken de sociale cohesie per graadmeter (zie Bolt & Torrance, 2005). Het staat echter niet vast dat dit soort deeloordelen over iedere graadmeter samen bottom-up tot een algemeen oordeel over de sociale cohesie leiden. Daarom wordt hier direct naar het algemene oordeel gevraagd: “hoe de bewoners in het algemeen met elkaar omgaan.”

Sociale cohesie heeft ook een objectieve component: het aantal mensen dat uit de buurt vertrekt oftewel de mutatiegraad. Wanneer veel mensen uit een buurt vertrekken, kan er geen uitgebreide sociale samenhang ontstaan. De mutatiegraad wordt daarom ook meegenomen in dit aspect. Deze is bepaald met behulp van statische data verstrekt door het COS.

Tabel 5.6: Operationalisering aspect veiligheid

Veiligheid	
Definitie: De mate waarin onveiligheid en overlast een rol spelen in een buurt, zowel in feitelijke zin als in de perceptie van bewoners.	
Indicatoren	Databron
Δ Leefbaarometer score veiligheid	Leefbaarometer
Δ Waardering veiligheid	Vragenlijst, interviews

Zoals eerder beschreven, valt het aspect veiligheid duidelijk uiteen in een objectieve en een subjectieve component. Interviews met betrokkenen zijn bij uitstek geschikt om inzicht te krijgen in de subjectieve veiligheid. Ze zullen zich ook tot dat element beperken. Het is tenslotte tegenstrijdig om te vragen hoe mensen de objectieve veiligheid beleven.

Voor het vaststellen van de objectieve veiligheid worden Leefbaarometer gegevens gebruikt. De Leefbaarometer geeft één rapportcijfer over de veiligheid en kan dat doen op een bijzonder laag schaalniveau. Het cijfer is opgebouwd uit de volgende subindicatoren (Leidelmeijer, 2008, p. 101):

- Het aantal bij de politie geregistreerde vernielingen binnen een straal van 300 meter
- Het aantal bij de politie geregistreerde gevallen van verstoring van de openbare orde binnen een straal van 300 meter
- Het aantal bij de politie geregistreerde geweldsmisdrijven per inwoner
- Het aantal bij de politie geregistreerde auto-inbraken binnen een straal van 300 meter
- Het aantal bij de politie geregistreerde meldingen van drugsoverlast, jongerenoverlast, rommel op straat en bekladding

Er kleven wel nadelen aan het gebruik van het ene Leefbaarometer cijfer. Zo zijn de scores op de verschillende subindicatoren niet beschikbaar. Maar het Leefbaarometer cijfer is het enige beschikbare cijfer op dit schaalniveau. Het geeft een behoorlijke indicatie en is een bruikbare index.

Tabel 5.7: Operationalisering aspect imago

Imago Definitie: Het beeld dat van de buurt bestaat onder inwoners van de stad en de plaats die dat beeld heeft in de stedelijke hiërarchie van buurten.	
Indicatoren	Databron
Δ Waardering imago	Vragenlijst, interviews

Het imago bestaat in de perceptie van mensen en is dus een uitsluitend subjectief aspect. Het imago kan wel tot uitdrukking komen in objectieve gegevens, bovenal de WOZ-waarde, maar de invloed van het imago valt daarin niet te isoleren van andere invloeden. Veranderingen op het gebied van imago zijn dan ook het beste vast te stellen met behulp van interviews. In deze interviews wordt de bovenstaande definitie van imago duidelijk benadrukt.

Niet alle empirische informatie valt binnen deze operationalisering. Naast deze zeven bovenstaande aspecten, laat dit onderzoek nadrukkelijk de mogelijkheid open dat ook andere relevante aspecten van de maatschappij door stedelijke vernieuwing beïnvloed worden. Er kunnen maatschappelijke effecten zijn die niet eerder in de literatuur zijn opgemerkt. Dat geeft een inductieve kant aan een verder deductief onderzoek. Er is dus ook gezocht naar andere gegevens, bijvoorbeeld in de inhoudsanalyse maar vooral door middel van open vragen in de interviews.

5.3 Dataverzameling en analyse

De bovenstaande paragraaf benoemde naast de indicatoren ook al de databronnen waaruit gegevens kunnen ontleend. Het gebruik van deze bronnen vereist drie verschillende onderzoeksmethoden: inhoudsanalyse, secundaire analyse en interviews. In deze paragraaf wordt beschreven hoe er volgens deze drie methoden data is verzameld en hoe de analyse van de verkregen data is verlopen.

5.3.1 Inhoudsanalyse

Stedelijke vernieuwingsprojecten brengen een vrij uitgebreide administratie met zich mee. Vooral voorafgaand aan het project wordt er een aantal documenten gepubliceerd waarin wordt beschreven hoe het project gaat verlopen. Een voorbeeld hiervan is het Masterplan Vernieuwing Hordijkerveld (BGSV, 2004), een document waarin de plannen van het project Hordijkerveld vrij uitgebreid worden beschreven. Andere voorbeelden zijn stedenbouwkundige richtlijnen maar ook brochures om bewoners van informatie te voorzien. Deze documenten zijn niet opgesteld om onderzoek te faciliteren en zijn vaak met een specifiek overtuigend doel geschreven. Ze zijn dus niet neutraal. Niettemin kunnen de documenten bruikbaar zijn voor een drietal doeleinden.

Ten eerste plaats heeft dit onderzoek ze gebruikt om de officiële doelstellingen van de projecten te ontleden. Hiervoor is een aantal documenten doorzocht op het noemen van ambities, doelen, of situatieschetsen van hoe de buurt er over een aantal jaar uit dient te zien. Hieruit zijn voorkomende causale en finale relaties gedestilleerd (zie Van Thiel, 2007, p. 14). Deze zijn vervolgens gecodeerd naar het aspect waarop ze betrekking hadden. Omdat het hier openbare documenten betreft, is het mogelijk dat sommige doelstellingen niet zo expliciet benoemd werden. Wellicht waren sommige doelen niet openbaar. Daarom is er bij de betrokken opdrachtgevers geverifieerd of de doelstellingen allemaal en correct genoemd waren in de documenten. Wanneer er uit interviews andere, nieuwe doelen naar voren kwamen, is als vuistregel aangehouden dat als meerdere opdrachtgevers een extra doel noemden, het een impliciet doel betrof dat niet in openbare documenten kon worden vermeld. Wanneer slechts één respondent op een bepaald punt de bestaande documenten corrigeerde, is er voorrang gegeven aan de bestaande documenten, die immers door alle betrokken partijen zijn goedgekeurd.

Ten tweede zijn er bestaande documenten gebruikt om de input en output van projecten af te leiden. Input en output worden uitgedrukt in cijfers die weliswaar niet specifiek bedoeld waren voor onderzoek, maar ook geen bewerking meer behoeven om geanalyseerd te kunnen worden. Er is daarom op dit punt geen codering gebruikt.

Ten slotte is er inhoudsanalyse van de gebiedsplannen toegepast om te beoordelen of de aanwezigheid van goede publieke ruimte en voorzieningen toeneemt. Alle genoemde maatregelen die de publieke ruimte en de voorzieningen betroffen, zijn beoordeeld aan de hand van de vraag of ze elementen toevoegden (bijvoorbeeld het plaatsen van speeltoestellen) of juist weghaalden (bijvoorbeeld het slopen van winkelpanden). Hierbij is onderscheid gemaakt naar ingrijpende veranderingen en minder grote veranderingen. Eerst iets slopen en later iets terugbouwen is als twee verschillende handelingen gezien. Zo kan het gebeuren dat de sloop weinig verschil maakte maar iets nieuws neerzetten op dezelfde plek een belangrijke verandering was.

5.3.2 Secundaire analyse

Secundaire analyse bestaat uit het gebruik van bestaande gegevens. In dit geval gaat het om statistische data die voor dit onderzoek worden samengevoegd en opnieuw geanalyseerd. Het verschil met inhoudsanalyse is dat in dit geval gegevens worden gebruikt die wel door onderzoekers zijn verzameld met het doel om kennis te verkrijgen. Dit onderzoek maakt in twee gevallen gebruik van een secundaire analyse.

Ten eerste wordt het Leefbaarometer cijfer over de veiligheid geanalyseerd. Dit is een openbaar toegankelijk cijfer dat bereikbaar is via een website van het Ministerie van BZK (2011)⁸ Hier worden twee verschillen berekend: zowel in de betreffende buurt als in een controlegroep is het verschil berekend tussen de situatie vóór de vernieuwing en de situatie na de oplevering van het project. Deze controlegroep bestaat uit een zo vergelijkbaar mogelijk gebied waar in de betreffende periode geen stedelijke vernieuwing heeft plaatsgevonden. In het geval van Hordijkerveld werd dit de rest van de wijk Groot-IJsselmonde en in het geval van de Herkingenbuurt de naburige wijk Zuidwijk. De keuze voor deze controlegroepen wordt verder toegelicht in sectie 5.4.1. In beide cases wordt als moment van voormeting het jaar 2002 gebruikt en als nameting het jaar 2008.

Ten tweede worden statistieken van het Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) gebruikt. Een deel van de gegevens die hier gebruikt worden, betreft openbare gegevens uit de Buurtmonitor (COS, 2011) maar een ander deel komt voort uit persoonlijke communicatie met het COS. De gegevens van het COS zijn namelijk openbaar tot op het niveau van *wijken* en dit onderzoek maakt gebruik van gegevens op het niveau van *buurten*. Dergelijke gegevens worden alleen op aanvraag geleverd en zijn niet openbaar inzichtelijk. In de statistische analyse wordt allereerst in de betreffende buurt het verschil tussen de situatie vóór het begin van het stedelijk vernieuwingsproject vergeleken met de situatie nadat het project was opgeleverd. Het verschil tussen deze twee meetmomenten in de buurt wordt vervolgens vergeleken met het verschil over dezelfde tijdsperiode met een controlegroep.

Het verschil in verandering tussen de twee verschillende gebieden is statistisch getoetst met behulp van kruistabellen met chi-kwadraat (χ^2) toetsen om zo te bezien of het verschil in gebied invloed heeft op de verandering over tijd. Het ging hier steeds om veranderingen van het aandeel van de bevolking, bijvoorbeeld het aandeel kinderen van 0-4 in een gebied. Veranderingen in aandeel zijn echter problematisch want de chi-kwadraat toets kan geen percentages verwerken, alleen absolute aantallen. Dat maakte op alle indicatoren een correctie nodig voor veranderingen in het totale aantal inwoners. Daarom zijn alle absolute getallen die weergegeven zijn in de tabellen eerst teruggerekend met de factor waarin het totale aantal inwoners is veranderd sinds het basisjaar. Zo ontstaat bijvoorbeeld het getal hoeveel kinderen van 0-4 er in een gebied hadden gewoond als het totale aantal inwoners gelijk was gebleven. Deze getallen zijn vervolgens tweezijdig getoetst met het gangbare significantieniveau van $p < 0,05$. Er is tweezijdig getoetst om overal de mogelijkheid open te houden dat de veranderingen omgekeerd van de bedoelde richting verlopen.

⁸ De Leefbaarometer, een monitor, is ontworpen en toegelicht in het rapport van Leidelmeijer et. al. (2008) maar dat rapport presenteerde niet de uitslag van die monitor. Die uitslag is verkrijgbaar via een website van het ministerie van Binnenlandse Zaken (2011).

5.3.3 Interviews

Interviews zijn in dit onderzoek de belangrijkste bron van subjectieve gegevens. Als gezegd geeft de term 'subjectief' hier aan dat het gaat om zaken die bestaan in de belevingswereld van mensen, niet dat de gegevens willekeurig zijn.

Het voorkomen van willekeur vereist een goede selectie van de te interviewen personen. Hier is gekozen voor een selecte steekproef met de meest vooraanstaande personen binnen de onderzoekssituatie. Van Thiel (2007, p. 111) noemt dit een elite-interview. Een nadeel hiervan is dat de groep respondenten relatief klein is, maar het voordeel is dat mensen met een centrale positie in de buurt een bovengemiddeld inzicht kunnen hebben in de complexe keten van effecten die stedelijke vernieuwing met zich meebrengt. Wie dan precies de meest centrale personen zijn, is in eerste instantie bepaald aan de hand van bestaande documenten. Tijdens de eerste interviews is vervolgens gevraagd wie er nog meer een sleutelrol hebben gespeeld. Boeije (2005, p. 270) noemt dit *sneeuwbal sampling*.

Per case zijn twee groepen respondenten geïnterviewd: 'de opdrachtgevers' en 'de betrokkenen'. De eerstgenoemde groep bestond uit personen die bij de beleidsvorming van het project betrokken waren; (toenmalige) werknemers van de opdrachtgevende partijen. Zij konden bijdragen aan de kennis over de *beoogde* effecten. De tweede groep bestond uit personen uit de buurt zelf; bijvoorbeeld vooraanstaande bewoners, sociaal werkers of de wijkagenten. Zij konden bijdragen aan de kennis over de *gerealiseerde* effecten. In totaal zijn er twintig interviews met vierentwintig verschillende respondenten afgenomen. Een overzicht van de geïnterviewde personen en hun functie is te vinden in bijlage 1.

De interviews verliepen voor het grootste gedeelte semigestructureerd. Er is gekozen voor een semigestructureerde variant om zo door te kunnen vragen naar causale verbanden en om ruimte open te laten voor eigen inbreng. Deze eigen inbreng was belangrijk, omdat dit onderzoek zich ook richt op het vinden van nieuwe effecten die nog niet in de literatuur zijn opgemerkt. Anderzijds was het wel van belang om de zeven aspecten die wel al zijn opgemerkt consequent allemaal te bespreken. Dit vereist een zekere mate van structuur. Daarom is er een interviewhandleiding met een aantal te bespreken vragen opgesteld. Deze handleiding verschilde per respondent maar bestond altijd uit een aantal open vragen naar de situatie zoals die eerst was, vragen naar de situatie zoals die nu is en vragen naar de causaliteit tussen verschillende onderdelen. Bijlage 2 bevat een exemplarisch voorbeeld van een interviewhandleiding.

De interviews met betrokkenen in de buurt zelf kenden ook een gesloten gedeelte. Halverwege het interview werd de respondenten namelijk gevraagd een gestandaardiseerde vragenlijst in te vullen. Deze standaardvragenlijst vroeg naar de veranderingen op de in paragraaf 5.2 genoemde indicatoren, met antwoordmogelijkheden weergegeven in een zevenpuntsschaal variërend van 'sterk verslechterd' (1) tot 'sterk verbeterd' (7). De neutrale score van 4 hield in dat de respondenten geen verbetering of verslechtering zagen. De standaardvragenlijst is te vinden in bijlage 3. Ze is in totaal door twaalf respondenten ingevuld, zeven in Hordijkerveld en vijf in de Herkingenbuurt. Deze lijst is bedoeld om een eerste overzicht te geven van wat de verschillende respondenten in de diepte-interviews vertelden. Voor een snel overzicht worden tussen haakjes het gemiddelde en de standaardafwijking vermeld. Echter, het aantal respondenten is klein en de interne betrouwbaarheid van de schaal is onzeker dus deze gegevens zijn nadrukkelijk niet bedoeld of geschikt voor statistische analyses. Dit deel kan worden gezien als één van de vragen van een verder semigestructureerd interview dat kwalitatieve gegevens oplevert.

Van alle interviews is een verslag geschreven. De analyse van de interviewverslagen is verlopen door ieder antwoord te categoriseren naar het aspect waarop ze van toepassing was, met een achtste categorie voor niet eerder gevonden effecten. Binnen deze categorieën zijn de antwoorden geïdentificeerd die betrekking hadden op de relatie met andere aspecten. Er is ook gezocht naar mogelijke deelaspecten. Bij het aspect 'publieke ruimte' bleken bijvoorbeeld de bruikbaarheid, de openheid en de aantrekkelijkheid van deze ruimte deelaspecten te vormen. De indeling naar deelaspecten is bottom-up tot stand gekomen; er is geen vooraf opgesteld schema opgesteld omdat de literatuur daar, behalve bij de bevolkingssamenstelling, nog niet genoeg

aanleiding toe gaf. De interviewantwoorden zijn met elkaar vergeleken, maar er is geen code toegekend aan de richting van het antwoord. Een dergelijke codering zou een simplificatie betekenen waarvan het resultaat toch bijna gelijk zou zijn aan de uitkomsten van de standaardvragenlijst.

5.4 Betrouwbaarheid en validiteit

Tot nu toe heeft dit hoofdstuk beschreven hoe het onderzoek wordt uitgevoerd. Binnen deze methode zijn er twee belangrijke aandachtspunten voor de validiteit en betrouwbaarheid van dit onderzoek. Ten eerste zijn er de inherente nadelen van een case study als onderzoeksstrategie en ten tweede het vastleggen van causaliteit. Beide aandachtspunten worden hier apart besproken.

5.4.1 Aandachtspunten van een case study

Een case study is een goede manier om rijke data te verzamelen, maar de validiteit en betrouwbaarheid zijn traditioneel kwetsbaar. Daarom maakt dit onderzoek gebruik van drie verschillende onderzoeksmethoden, dat is een sterke vorm van triangulatie. De gegevens die uit de verschillende methoden voortkomen, kunnen elkaar aanvullen en versterken. Van Bergeijk et al. (2008) gebruikten al eerder gecombineerde methoden en verkregen zo een compleet beeld.

Binnen ieder van de verschillende onderzoeksmethoden is er verdere zorg besteed aan betrouwbaarheid en validiteit. De *inhoudsanalyse* van bestaande documenten is in een vroeg stadium uitgevoerd. De betrouwbaarheid hiervan is gecontroleerd door de beoordelingen van de inhoudsanalyse voor te leggen aan de respondenten van de interviews. Bovendien was er in beide cases een groot aantal documenten beschikbaar zodat vergelijking tussen de verschillende documenten goed mogelijk was. Wanneer er twijfels waren gerezen over de uitkomsten, had dat een nadere analyse van de interpretatie vereist waarbij contact opgenomen zou worden met de auteurs van deze documenten. In de praktijk bleek dit niet nodig omdat de respondenten de uitkomsten van de inhoudsanalyse ondersteunden.

De *secundaire analyse* van bestaande gegevens maakte gebruik van zowel een voor- als een nameting en daarnaast ook van een controlegroep. Als controlegroep voor de veranderingen in Hordijkerveld is de rest van de wijk Groot-IJsselmonde gebruikt. Dat is een geschikte controlegroep van gebieden die sociaaleconomisch sterk op Hordijkerveld lijken. Door Hordijkerveld met de rest van haar eigen wijk te vergelijken kan zo veel mogelijk voor autonome invloeden gecorrigeerd kan worden, zelfs als die autonome invloeden zeer plaatselijk zijn. In het geval van de Herkingenbuurt was de rest van Pendrecht niet geschikt als controlegroep omdat er in de andere buurten ook veel stedelijke vernieuwing is uitgevoerd. Daarom is 'zusterwijk' Zuidwijk als controlegroep gebruikt. Daar zijn veel later dan in Pendrecht stedelijke vernieuwingsprojecten opgestart. Zuidwijk is geen perfect vergelijkingsmateriaal maar heeft sterke overeenkomsten in ligging, fysieke structuur en sommige sociaaleconomische factoren. Het is de beste keuze, ook omdat het fysiek ze direct naast de Herkingenbuurt ligt. Die buurt wordt feitelijk alleen door een metrobaan van Zuidwijk gescheiden.

De betrouwbaarheid van de *interviews* is normaal gesproken kwetsbaar omdat respondenten verkeerd geïnterpreteerd kunnen worden. Om dit te ondervangen is het verslag van de interviews ter controle voorgelegd aan de respondenten, een zogenaamde *member check*. De categorisering van antwoorden en de uitkomsten van de standaardvragenlijst hielpen bij de analyse en interpretatie van de interviews. Zo kon er zo zorgvuldig mogelijk één algemeen beeld uit de verschillende interviews worden gedestilleerd. Dankzij de zevenpuntschalen van de standaardvragenlijst waren de verschillende respondenten onderling goed te vergelijken en hun verhalen gemakkelijker samen te voegen tot één algemeen beeld. De resultaten van de standaardvragenlijst mogen echter absoluut niet worden verward met enquêteresultaten, daar was het aantal respondenten te klein voor. Dat betekent dat het andere traditionele nadeel van interviews, de onzekerheid of de respondenten representatief zijn voor een grotere groep, niet geheel weggenomen kan worden.

5.4.2 Aandachtspunten ten aanzien van causaliteit

Dit onderzoek stelt zich tot doel om bij te dragen aan een veranderingstheorie, dus het blootleggen van causaliteit speelt hier een grote rol. Het is in dit soort sociaalwetenschappelijk onderzoek echter

niet gemakkelijk om een goed beeld van causaliteit te ontwikkelen. In de buurten waar het onderzoek plaatsvindt, spelen vele mensen, instanties, ontwikkelingen en relaties een rol. De buurten zijn dus met recht 'complexe systemen', zoals beschreven door Teisman et al. (2008). In dit soort systemen gebeurt zo veel tegelijk dat het erg moeilijk is om de invloed van de onafhankelijke variabele te isoleren van allerlei andere ontwikkelingen in hetzelfde systeem, zeker als er weinig cases beschikbaar zijn. Lijphart (1971, p. 686) beschreef dit als "too few cases, too many variables".

In dit onderzoek wordt er vooral met de secundaire analyse en de interviews getracht om toch een beeld van de causaliteit te schetsen. De secundaire analyse is gebaseerd op een quasi-experimenteel ontwerp. Voor sociaalwetenschappelijke begrippen zijn de controlegroepen goed geschikt voor vergelijking; de aanwezigheid van stedelijke vernieuwing is wellicht niet het enige, maar wel het belangrijkste verschil tussen de controlegroep en de experimentele groep.

Bij de interviews is er gekozen voor een groep respondenten die speciaal betrokken zijn bij de buurt. De meeste respondenten zijn al jaren woonachtig of werkzaam in de onderzochte buurt en bekleden daar een centrale positie. Dat geeft ze zo veel kennis over de buurt in kwestie dat hier wordt aangenomen dat ze ook enig inzicht hebben in de causaliteit van een project. Hun inzicht wordt vervolgens nog vergeleken met dat van andere respondenten, de data van andere onderzoeksmethoden en kennis uit de bestaande literatuur. Semi-gestructureerde diepte-interviews zijn de beste methode om de visie van respondenten goed te construeren. Er kan worden doorgevraagd naar causaliteit en er is ruimte voor de werking van subtiele mechanismen die niet eerder in de literatuur tot uitdrukking zijn gekomen. Het is belangrijk om op te merken dat dit met enquêtes niet mogelijk is. In de vorige sectie is opgemerkt dat het kleine aantal respondenten een nadeel is. De voordelen van causaliteit bespreken met een kleine groep goed geïnformeerde respondenten wegen daar echter tegenop. Daarom is hier toch gekozen voor elite-interviews boven een enquête of ander kwantitatief materiaal.

Uiteindelijk blijft het een epistemisch en ontologisch debat of causaliteit in zijn diepste zin echt is vast te stellen. Veel onderzoekers naar complexe systemen zijn er van overtuigd dat er mogelijkheden zijn (Byrne, 2005; Reed & Harvey, 1996). Zij stellen dat het inderdaad mogelijk is om kennis te verkrijgen, maar dat deze kennis altijd lokaal en tijdelijk is omdat sociale wetenschappen geen algemene wetten kunnen toepassen in sociale systemen. Dat laatste is misschien zelfs te bescheiden. Sommige sociale wetenschappen hebben wel degelijk diep verankerde principes blootgelegd in de menselijke behoeften, cognitie en linguïstiek. Dat maakt de mensen in een complex systeem beter te voorspellen. Waar mogelijk zal dit onderzoek naar deze kennis verwijzen.

In de afgelopen jaren hebben Western en Jackman (1994) en Ragin (1987, 2000) geavanceerde nieuwe methoden ontwikkeld om causaliteit in complexe systemen statistisch te kunnen aantonen. Het nastreven van 'hard' statistisch bewijs is zeker nuttig, maar hun methoden vereisen wel een nauwkeurige codering van heel uiteenlopende kwalitatieve data. Daarmee worden de problemen voor de onderzoeker verplaatst van het analyseren naar het operationaliseren. Schneider en Wagemann (2006) betogen verder dat dit soort methoden dezelfde problemen hebben met veel variabelen maar weinig cases en daarom veel simplificaties vereisen. Dit onderzoek volgt daarom de lijn van Brady en Collier (2004), die van mening zijn dat het beste beeld van causaliteit verkregen kan worden met gecombineerde methoden en een optimaal gebruik van kwalitatieve dataverzameling.

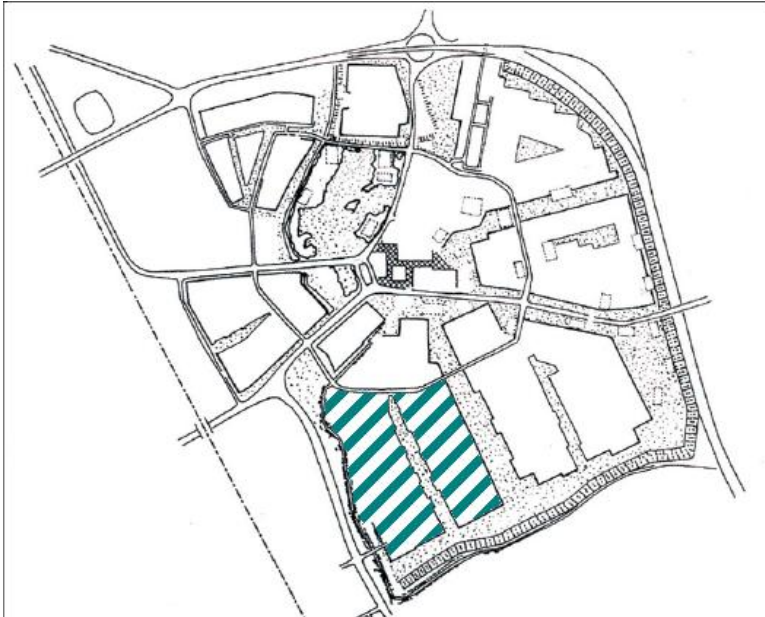
Nu bekend is hoe de case study is verricht, kunnen de volgende twee hoofdstukken de analyse van beide cases presenteren. Hoofdstuk 6 gaat in op de veranderingen in Hordijkerveld; hoofdstuk 7 gaat in op de veranderingen in de Herkingenbuurt.

6. Hordijkerveld

Hordijkerveld is een buurt op Rotterdam-Zuid, gelegen in de deelgemeente IJsselmonde. De buurt heeft een geschiedenis van enkele decennia achter zich. Ze werd aangelegd tussen 1958 en 1963 om de toen heersende woningnood te helpen bestrijden (Vestia, 2008). In dat opzicht is Hordijkerveld typisch voor een naoorlogse stadsbuurt. In Hordijkerveld werden zowel galerijflats, portiekflats als laagbouw gebouwd. Geheel in lijn met de heersende architectonische opvatting van die tijd is er veel groene, open ruimte tussen de flats aangelegd om zo de problemen van grote gezinnen in een kleine woonruimte op te vangen. De buurt wordt daarom als een zogenaamde 'tuinstad' beschouwd. Hordijkerveld is gebouwd aan de randen van de stad in een polder. Dat is vandaag de dag nog steeds te merken want het gebied ligt erg laag en de bodem is continu aan het inklinken. De buurt wordt omringd door herkenbare dijken. Ze heeft haar naam ontleend aan één van die dijken, de Hordijk.

De buurt is een duidelijk afgebakend gebied. Dit is te zien in figuur 6.1, die een deel van IJsselmonde laat zien met Hordijkerveld daarin groen gearceerd. Aan drie kanten zijn de grenzen overduidelijk met in het westen de Hordijk en daarachter een spoorlijn. In het zuiden houdt de stad simpelweg op en loopt de gemeentegrens. In het oosten scheidt het Reyeroordpark Hordijkerveld van de buurt Reyeroord. Alleen aan de noordkant is de grens iets meer arbitrair, vaak wordt de Reyerdijk gebruikt. Deze weg vormt een deel van de rondweg die in figuur 6.1 te zien is.

Figuur 6.1: Locatie van Hordijkerveld binnen Groot-IJsselmonde (bewerking dS+V, 2006, p. 7)

Aan de oostelijke en westelijke randen van de buurt staan flats van vier of vijf verdiepingen hoog. Daar tussenin staat laagbouw, voornamelijk eengezinswoningen. Hordijkerveld heeft dus een geheel eigen indeling met hoogbouw aan de zijkanten en laagbouw in het midden. Helemaal in het midden ligt een breed park dat van zuid naar noord dwars door de buurt loopt. Aan het noordelijke uiteinde ligt een kleine winkelstrip.

Het is een complexe vraag of Hordijkerveld gezien kan worden als een wijk of als een buurt. In veel documenten wordt ze een wijk genoemd (BGSV, 2004; Vestia, 2008). Maar uit interviews met bewoners en andere betrokkenen is gebleken dat zij Hordijkerveld wel als één enkele buurt zien. Het is dan wel een erg grote buurt, met ongeveer 5000 inwoners. In ieder geval is het een geschikte eenheid voor dit onderzoek, omdat de bewoners een duidelijk afgebakende samenleving vormen met bijvoorbeeld eigen winkels en maatschappelijke voorzieningen. Het is ook niet mogelijk om Hordijkerveld zinvol verder op te delen, behalve dan in individuele straten. Het park in het midden zorgt volgens de meeste respondenten niet voor een splitsing. Hordijkerveld is onderdeel van de CBS-wijk Groot-IJsselmonde, die op haar beurt een onderdeel is van de deelgemeente IJsselmonde. Maar Hordijkerveld wordt soms ook tot de Zuidelijke Tuinsteden gerekend; een gordel aan de

zuidkant van Rotterdam van buurten die kort na de oorlog met veel groen zijn gebouwd. Deze gordel loopt dwars door twee deelgemeenten. Het Rijk heeft de tuinsteden een tijdje als één wijk gezien en gaf extra aandacht aan het gebied in het kader van het Actieplan Krachtwijken⁹. Eerst werd Hordijkerveld ook tot de 'krachtwijk' gerekend, maar later niet meer.

Hordijkerveld is een buurt met erg veel sociale woningbouw. Deze is in eigendom van één enkele woningbouwcorporatie: Vestia Groep. Dat maakt Vestia een erg belangrijke partij in deze buurt, die een sterke invloed heeft op zowel de fysieke als de sociale staat van de buurt. Naast deze corporatie speelden ook de gemeente Rotterdam en de deelgemeente IJsselmonde een rol in de planontwikkeling. Dit wordt bevestigd door Haffner, Oei en Elsinga (2007), die toevallig al een wetenschappelijke actorenanalyse van het project in Hordijkerveld uitvoerden. Rond de eeuwwisseling ontstond bij deze drie partijen een plan voor stedelijke vernieuwing in Hordijkerveld.

6.1 Het project 'Herstructurering Hordijkerveld'

In 2004 is er een stedelijk vernieuwingsproject gestart. Het project staat administratief bekend als de 'herstructurering Hordijkerveld'. De basis voor dit project vormt het *Masterplan vernieuwing Hordijkerveld*. Dit plan bevat de belangrijkste ingrepen en doelen van het project. Het plan is opgetekend door bureau BGSV (2004) maar uitonderhandeld door de drie opdrachtgevers: de gemeente, de deelgemeente en de woningbouwcorporatie. In het masterplan werden uiteenlopende ingrepen aangekondigd. Bijna het volledige spectrum van stedelijke vernieuwingsprojecten werd in Hordijkerveld toegepast. De plannen omvatten:

- Sloop van een aantal flats aan de westzijde van de buurt
- Sloop van enkele blokken laagbouw in het midden van de buurt
- Nieuwbouw van eengezinswoningen in hun plaats
- De renovatie van de meeste flats met nieuwe ingangen
- De aanleg van een singel in de plaats van het park in het midden
- Het opknappen van de overige publieke ruimte
- De verkoop van een aantal huurwoningen
- De verplaatsing van het buurtcentrum

Daarmee was het een veelzijdig project met verschillende deelprojecten. Toch vormt het juridisch en financieel één geheel, met één gebiedsovereenkomst en één ISV-uitkering. In interviews gaven de betrokkenen aan alle onderdelen onlosmakelijk met elkaar samenhangen. De uitvoering van dit project lag geheel bij Vestia en haar ontwikkelaar Estrade. Vestia bouwde zelfs de buitenruimte en de singel in de buurt. Dit zijn normaal gesproken taken voor de overheid. De gemeente heeft daarom wel financieel bijgedragen, met een ISV-subsidie van in totaal circa 6 miljoen euro.

Hordijkerveld kwam niet voor niets in aanmerking voor stedelijke vernieuwingsprojecten. Oorspronkelijk stond de buurt dankzij haar wijds opgezette publieke ruimte vrij hoog in aanzien. De buurt was "hip en modern", zoals een respondent het uitdrukte. Maar net als veel andere vroeg-naoorlogse buurten raakte ze na een aantal jaar in verval. Rond de eeuwwisseling was het algemene probleem van deze buurten dat ze door de tijd waren ingehaald. De tuinsteden waren bedoeld voor grote gezinnen met veel kinderen maar weinig budget. Eind jaren '50 waren er veel van dat soort gezinnen en de tuinsteden boden een uitkomst in hun zoektocht naar woonruimte. De buurt kreeg veel pleintjes waar aan vier kanten flats op uitkeken, een zogenaamd stempelpatroon. De filosofie was dat deze vier flats samen één klein buurtje moesten vormen waar iedereen elkaar zou kennen. De tuinsteden waren dus bedoeld als modelbuurten. Maar deze filosofie raakte snel verouderd. De samenleving had ondertussen het proces van individualisering doorgemaakt. Grote gezinnen met kinderen kwamen bijna niet meer voor, onder autochtonen althans.

⁹ De 40 'wijken' die voormalig minister Vogelaar wilde aanpakken in het kader van het Actieplan Krachtwijken zijn soms opmerkelijk vormgegeven. Ze komen lang niet altijd overeen met wat het CBS of de gemeente als 'wijk' beschouwt. Zo bestond de ene 'krachtwijk' Zuidelijke Tuinsteden vroeger uit vier CBS-wijken.

In het specifieke geval van Hordijkerveld kwamen daar nog enkele problemen bij. Ten eerste waren er wel veel parken en publieke ruimte in de buurt, maar de kwaliteit daarvan was laag. Er was bijna uitsluitend gras, bestrating en struiken. Er waren geen speelvoorzieningen. De struiken namen het overzicht over de publieke ruimte helemaal weg. Ten tweede waren veel woningen simpelweg verouderd. Dat was geen verrassing na ongeveer 40 jaar gebruik. Bovendien bestond de woningvoorraad voor maar liefst 97% uit sociale huurwoningen (BGSV, p. 10). Deze bijzonder monotone woningvoorraad lijkt een recept voor een even monotone bevolkingssamenstelling, zeker op Rotterdam-Zuid. Respondenten bevestigden dit beeld en stelden dat er in de buurt bijna uitsluitend mensen woonden met relatief lage inkomens. Daar hingen achterstanden op indicatoren als het aantal bijstandsuitkeringen en schooluitval mee samen. Ten derde bleek ook de waterhuishouding in dit laaggelegen gebied niet op orde. Daardoor was er veel wateroverlast in de buurt. Dat speelde een grote rol, betrokkenen van zowel Vestia als de deelgemeente vertelden dat de gebrekkige waterafvoer de grootste ergernis van veel bewoners was.

6.1.1 Doelstellingen

Uiteindelijk stelden Vestia en de overheidsinstellingen een plan op om deze problemen aan te pakken met het stedelijk vernieuwingsproject. Het *Masterplan vernieuwing Hordijkerveld* gaf aan wat het belangrijkste thema van de vernieuwingsopgave was: “verbetering van de kwaliteit van de wijk” (BGSV, 2004, p. 4-5). Volgens het plan kon deze kwaliteitsverbetering worden bereikt door meer variatie in zowel de woningvoorraad als de publieke ruimte. Er moesten nieuwe woonvormen komen die nog niet in de buurt bestonden. De publieke ruimte diende meer herkenbaar, bruikbaar en veilig te worden. Deze veranderingen moesten op hun beurt leiden tot meer draagvlak voor voorzieningen en een positieve stimulans voor de sociale samenhang. Op het eerste gezicht lijkt het masterplan daarmee een expliciete veranderingstheorie te bevatten. Er werd echter niet verder toegelicht hoe de sociale samenhang precies moest worden behaald.

Er zijn interviews gehouden met betrokkenen van zowel Vestia als de gemeentelijke instellingen om te bezien hoe zij aankeken tegen de doelstellingen van het project. In deze interviews bevestigden zij voor een groot deel de doelstellingen zoals die worden genoemd in het masterplan. Ook de respondenten benadrukken dat de eerste prioriteit van het project lag in een meer gedifferentieerde woningvoorraad. Veranderingen in de woningvoorraad waren een direct effect want de woningen waren bouwtechnisch toch al sterk aan een ingreep toe.

Met nieuwe woningen werd ook een indirect effect beoogd: een meer gedifferentieerde woningvoorraad werd beoogd te leiden tot meer differentie in de bevolkingssamenstelling. De bevolking moest vooral uit meer mensen met hogere inkomens bestaan, dat was het belangrijkste. De doelstellingen waren ambitieus op dit vlak. Vooral Vestia wilde naar eigen zeggen “de bovengrenzen opzoeken”. Dat betekende dat er niet alleen werd geprobeerd om middeninkomens te trekken, maar zelfs hogere inkomens. De opdrachtgevers wilden proberen om naast de middengroepen van Rotterdam-Zuid zelf ook bewoners van elders te trekken. Ook meer differentiatie in leeftijd speelde een kleine rol: een secundair doel was om ook meer gezinnen naar de buurt te trekken.

Een interessant vraagstuk is echter waar deze gedifferentieerde bevolking dan precies toe diende. De respondenten waren zeer terughoudend in het leggen van een link tussen de bevolkingssamenstelling en een betere sociale samenhang of veiligheid. Het masterplan meldde dat het draagvlak voor winkels beter moest worden, maar geen enkele respondent refereerde daaraan. De redeneerlijn lijkt na de bevolkingssamenstelling dus niet veel verder te lopen. Hooguit speelde het doel mee dat bewoners wooncarrière moesten kunnen maken in hun eigen buurt. In die zin zou de bevolkingssamenstelling een klein effect op de sociale cohesie hebben door de mutatiegraad terug te brengen. De aandacht voor het vasthouden van sociale stijgers lijkt overigens ook uit nood geboren. Verschillende opdrachtgevers waren sceptisch of het wel mogelijk is om ‘nieuwe’ mensen uit andere gebieden naar Hordijkerveld toe te halen, vanwege het slechte imago van Rotterdam Zuid.

Het verbeteren van de publieke ruimte was een tweede prioriteit, zo bevestigden de respondenten. De publieke ruimte was ernstig aan verbetering toe. Er was veel openbaar groen maar dit voldeed absoluut niet meer. Verbetering van die situatie zou een maatschappelijk effect op

zichzelf betekenen. Maar van de nieuwe publieke ruimte werden verschillende indirecte effecten verwacht. De meer overzichtelijke publieke ruimte diende mee te werken aan het veiligheidsgevoel van de bewoners. Zoals de projectmanager van Estrade vertelde:

“Het overzicht is vooral een erg belangrijk item geweest in de buitenruimte. Daar is heel erg naar gekeken weet ik wel ja. Zo moeten er geen rare hoekjes gecreëerd worden. Los van dat er iets kan gebeuren speelt ook het gevoel van mensen een rol omdat de wijk niet zo’n goede naam heeft. Dan moet je niet allemaal schuurtjes hebben waar je niets achter kunt zien. Dat is ook de opzet van de wijk geweest. Zo kunnen bewoners zich veilig voelen.”

In het geval van Hordijkerveld komt daar nog een belangrijk punt bij. Een onderdeel van de ingrepen in de publieke ruimte was het graven van een singel. Deze singel diende ook om de waterhuishouding sterk te verbeteren. Alles bij elkaar was er voor een project van dit type uitzonderlijke aandacht voor de publieke ruimte.

Tot slot was er nog enige aandacht voor de maatschappelijke voorzieningen in de buurt, aangezien het buurtcentrum een nieuwe plek zou krijgen. Dit nieuwe gebouw moest toegankelijker zijn vanwege haar betere ligging. Dat zou een klein effect op de sociale cohesie moeten geven. Deze redeneerlijn had echter geen prioriteit vergeleken met de woningen en publieke ruimte. Het creëren van sociale cohesie lijkt vooral te zijn gezien als een taak van het flankerend sociaal beleid, dat parallel aan de stedelijke vernieuwing geïntensiveerd werd.

Zoals gezegd komt deze reconstructie van de doelstellingen voort uit een analyse van het masterplan en interviews met de betrokkenen bij Vestia, gemeente Rotterdam en deelgemeente IJsselmonde. Bij projecten zoals deze is het mogelijk dat deze verschillende opdrachtgevers ook verschillende doelen nastreven. Daar lijkt echter geen sprake van te zijn. Uit de interviews kwamen geen tegenstellingen naar voren. Daarom kan er hier één geaggregeerd beeld van de doelstellingen worden opgesteld.

6.1.2 Projectverloop en realisatie: output

Het opstarten van het project in Hordijkerveld ging niet eenvoudig. In eerste instantie droeg Vestia een ingrijpend plan aan dat erg veel sloop en nieuwbouw omvatte. Naast een aantal flats zou ook een groot gedeelte van de laagbouw in Hordijkerveld worden gesloopt. Dit riep felle tegenstand op van de bewoners, die absoluut niet gedwongen wilden verhuizen. Om sterker te staan richtten zij de Bewonersvereniging Hordijkerveld op, die voorop ging in het protest. Bestuursleden van de vereniging vertelden in een interview dat tijdens een handtekeningenactie 96% van de bewoners in de laagbouw het protest steunde. Vestia trok daarop dit plan in (Haffner et al., 2007). Vestia ging daarna beter met de bewonersvereniging samenwerken. De bewoners kregen inspraak bij het ontwikkelen van de plannen. In 2004 werd een derde versie van het Masterplan gepresenteerd. Dit bleek de definitieve versie want het plan werd dit keer wel geaccepteerd. Toen de afspraken in 2005 werden bevestigd in een gebiedsovereenkomst, was er feitelijk al met de uitvoering begonnen.

Respondenten beschrijven dat de oplevering in eerste instantie snel verliep. Tussen 2004 en 2009 werd een deel van de laagbouw gesloopt en een ander deel gerenoveerd. Er was geen sprake van een totale herstructurering waarbij de hele buurt gesloopt werd want sommige woningen zijn niet aangepakt. Het buurtcentrum werd volgens plan verplaatst naar het oude marktplein. Deze markt had toch geen functie meer, gezien de trend waarin ondernemers naar het winkelcentrum van de hele deelgemeente trokken. Op het einde van deze periode werden de pleintjes binnenin de ‘stempels’ flats verbeterd. In het zuiden van het gebied werd een aantal flats gesloopt met het doel om plaats te maken voor nieuwe woningen: laagbouw in het middeldure en dure segment.

De nieuwbouw op de plaats van deze flats is er echter nog niet gekomen. Respondenten van de gemeentelijke diensten en van Vestia beschrijven hoe de woningmarkt rond 2009 instortte. Hierdoor bleek het onmogelijk om de nieuw te bouwen woningen verkocht te krijgen. Zo lang deze woningen niet verkocht zijn, wil Vestia deze woningen en de bijbehorende buitenruimte nog niet bouwen. De gemeentelijke partijen hebben dit geaccepteerd. Dat betekent dat een aanzienlijk deel

van de te bouwen woningen (nog) niet gerealiseerd is. Het graven van een singel in het hart van de buurt is wel doorgegaan. Deze singel, waarschijnlijk het meest gezichtsbepalende onderdeel van het project, is opgeleverd in 2009.

6.1.3 Reflectie deelvraag 3 voor Hordijkerveld

Welke output is er in het kader van het project in Hordijkerveld gerealiseerd en welke doelstelling werd met het project beoogd te behalen?

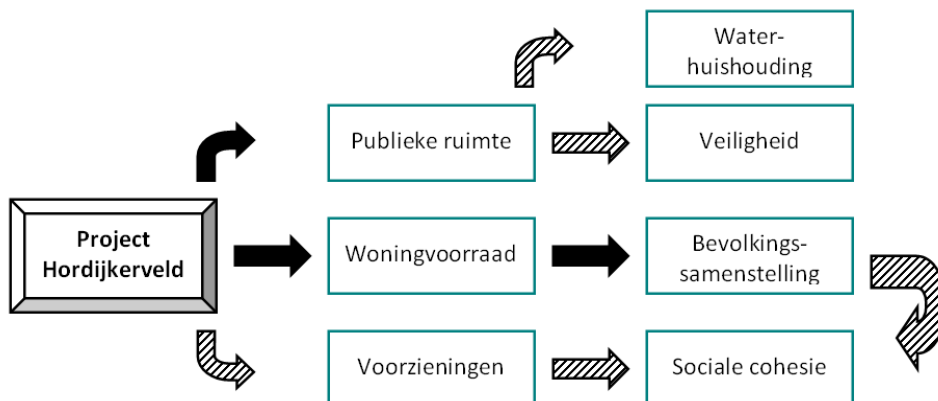
Het project in Hordijkerveld omvatte verschillende soorten ingrepen uit het spectrum van stedelijke vernieuwing. Het meest opvallende is dat er een singel is gegraven in het midden van de buurt. Ook in andere delen van de publieke ruimte zijn ingrepen uitgevoerd. De woningvoorraad is eveneens aangepakt. Sommige woningen zijn gerenoveerd, andere woningen zijn gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Tot nu toe zijn er aanzienlijk meer woningen gesloopt dan er zijn teruggebouwd. In het zuiden zijn namelijk al wel oude flats gesloopt maar is de nieuwbouw nog niet begonnen.

Deze output is geleverd om een aantal maatschappelijke effecten te behalen. Drie maatschappelijke effecten speelden een hoofdrol: een meer gedifferentieerde woningvoorraad, een meer bruikbare en herkenbare publieke ruimte en een meer gedifferentieerde samenstelling van de bevolking. In de praktijk betekende deze ‘gedifferentieerde bevolking’ vooral dat beoogd werd meer mensen met hogere inkomens in de buurt te krijgen. Dat kon ook door mensen uit de wijk de mogelijkheid te geven een beter huis te kopen in hun eigen wijk wanneer ze meer gaan verdienen. Het is niet geheel helder of deze gedifferentieerde bevolking verdere doelen diende te bereiken.

Met de aanpak van de publieke ruimte werden ook indirecte effecten beoogd. Ten eerste zou de aanleg van de singel de waterhuishouding verbeteren. In deze case is de waterhuishouding dan ook een aspect van betekenis. Ten tweede diende een meer overzichtelijke publieke ruimte het veiligheidsgevoel onder de bewoners te vergroten.

Veranderingen in de sociale cohesie speelden op de achtergrond een rol. In de praktijk was het vooral aan flankerend sociaal beleid om de sociale cohesie te verhogen, maar er werden ook lichte effecten verwacht van een centraal gelegen buurthuis en het vasthouden van ‘sociale stijgers’. In figuur 6.2 staat de beoogde veranderingstheorie schematisch weergegeven. Ingekleurde pijlen zijn de belangrijkste doelen. Nevendoelstellingen zijn weergegeven met gestreepte pijlen.

Figuur 6.2: Beoogde veranderingstheorie in Hordijkerveld

Dit beeld is een geaggregeerd schema van de betrokken opdrachtgevers bij Vestia, deelgemeente en gemeente. Uit interviews kwam niet naar voren dat één van de partijen afwijkende doelen had.

6.2 De veranderingen in Hordijkerveld

6.2.1 Woningvoorraad

Het project ‘Herstructurering Hordijkerveld’ heeft een aanzienlijk deel van de woningvoorraad op enige wijze veranderd. Een overzicht hiervan is te verkrijgen met behulp van figuur 6.3. Hierin staat aangegeven welke plannen de opdrachtgevers met de woningvoorraad hadden.

Figuur 6.3: Geplande Ingrepen in de woningvoorraad van Hordijkerveld (BGSV, 2004, p. 17)

Het grootste deel van deze plannen is inderdaad gerealiseerd. De verbeteringen en verbouwingen (geel en rood) zijn allemaal gerealiseerd, net als de blokken in het noorden en midden van de buurt die zouden worden gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw (paars). Er mist echter ook een deel. De paarse blokken in het zuidwesten zijn gesloopt, maar er is geen nieuwbouw verrezen. Niet zichtbaar in de figuur is dat de flats aan de oost- en westzijde (hier gewoon wit) allemaal nieuwe portieken hebben gekregen en dat circa 200 huurwoningen zijn verkocht aan hun bewoner.

De realisatie had gevolgen voor de verhoudingen binnen de woningvoorraad op verschillende indicatoren. Met de kennis over welke plannen wel en niet zijn gerealiseerd, kunnen de gevolgen worden berekend met het masterplan (BGSV, 2004, pp. 33-36). Tabel 6.1 geeft een overzicht.

Tabel 6.1: Samenstelling woningvoorraad Hordijkerveld in 2004 en 2011

Indicator	2004	2011
Totaal aantal woningen	2476	2098
Percentage koopwoningen	3,3%	17,7%
Percentage middeldure woningen	3,3%	10,9%
Percentage eengezinswoningen	28,9%	33,8%

De bovenstaande indicatoren geven een eerste beeld van hoe de woningvoorraad veranderd is. De veranderingen zijn minder groot dan aanvankelijk beoogd was, dit komt voort uit het feit dat de nieuwbouw in het zuiden van Hordijkerveld niet opgeleverd is. Niettemin heeft de sloop van flats die plaats moesten maken voor deze nieuwbouw wel degelijk effect gehad. Hierdoor nam namelijk het totale aantal woningen in het gebied af, waardoor nieuwe en bestaande koopwoningen, middeldure woningen en eengezinswoningen sterker gingen meetellen.

De bovenstaande statistieken geven een eerste beeld van de veranderingen, maar ze vertellen niet het hele verhaal. Zo komt in de statistieken nauwelijks tot uiting dat er honderden woningen zijn opgeknapt of verbouwd. Bijna alle overgebleven galerijflats hebben nieuwe ingangen gekregen. Daarnaast kunnen de nieuwe woningen ook gevolgen hebben voor de uitstraling van de buurt. Een analyse van de interviews kan hier meer inzicht in geven. De respondenten waren lovend over de verbeteringen van de woningvoorraad. Dit blijkt al uit resultaten van de standaardvragenlijst. Uit analyse van de scores op een zevenpuntsschaal blijkt dat de respondenten eensgezind vonden dat de woningvoorraad aanzienlijk verbeterd is ($\mu = 5,86$, $\sigma = 0,90$). Uit diepte-interviews komt naar

voren dat de verbetering langs drie sporen verloopt: de bewoners van de woningen in kwestie profiteren, de bewoners van de rest van de buurt profiteren en tot slot zijn er indirecte effecten.

De bewoners van de woningen zelf profiteerden omdat in de oude situatie de huizen van een deplorabele kwaliteit waren. Een bewoner beschrijft dat er plafonds van stro in de huizen lagen en dat de oude woningen bijna niet geïsoleerd waren. Voor de bewoners wiens woning verbouwd, maar niet gesloopt werd, pakte de renovatie dus gunstig uit. Er is veel waardering voor hoe de woningen zijn opgeknapt. De sociaal opbouwwerker beschrijft hoe de verbeterde woningen een golf van tevredenheid veroorzaakten:

“Als jij je lekker voelt in je huis dan is je basis ook goed. Als je in een verkrot huis woont voel je ook niet prettig. Dat heeft invloed op de manier waarop je in de wijk staat en naar je woningbouwvereniging kijkt. Mensen stralen het uit wanneer ze prettig wonen. Het geeft een bepaalde energie die in de buurt rondhangt.”

Ook sommige bewoners wiens woning gesloopt werd, konden uiteindelijk de vruchten van de stedelijke vernieuwing plukken. Bestuursleden van de bewonersvereniging beschrijven hoe sommige bewoners van flats niet mee wilden doen aan protest vanwege het financieel voordeel van een verhuisvergoeding. Voor andere bewoners was de gedwongen verhuizing echter erg ingrijpend.

De verbeterde woningvoorraad vormt ook een effect voor de overige bewoners. Veel respondenten zijn het er namelijk over eens dat de nieuwe woningen de uitstraling van Hordijkerveld hebben verbeterd. Bijna alle respondenten vinden dat de nieuwe woningvoorraad mooier is. Dat komt voor een deel ook omdat de vroegere woningen zo vervallen waren dat de nieuwe woningen altijd een verbetering vormen, zelfs al zijn ze volgens een bewoner ‘recht toe recht aan’ gebouwd. Naast het uiterlijk speelt ook de verandering in typologie een rol. Plaatselijke medewerkers van Vestia merken dat galerijflats van zichzelf meer problemen met overlast en vandalisme met zich meebrengen. De stedelijke vernieuwing heeft hun relatieve aantal sterk teruggebracht.

Tot slot hadden de woningen gevolgen voor andere aspecten. In paragraaf 6.1 werd beschreven dat de nieuwe woningvoorraad tot een andere bevolkingssamenstelling moest leiden. Dat lijkt tegen te vallen. Enkele respondenten zeggen dat de nieuwbouwwoningen zo duur waren dat het niet anders kan dan dat ze hogere inkomens trekken. Mensen met lagere inkomens kunnen de hypotheek niet opbrengen. Maar veel respondenten waren sceptisch over dit effect. Een lid van de bewonersvereniging antwoordde op de suggestie dat duurdere woningen rijkere mensen trekken:

“Ja dat denken ze! Dat denken ze, maar dat is niet zo! Ze denken ook dat als ze Rietveld bouwen dat mensen die naar Barendrecht zijn vertrokken terug naar Hordijkerveld komen. Nou die komen echt niet terug hoor, misschien een enkeling.”

In sectie 6.2.4 wordt verder in gegaan op de verandering van de bevolkingssamenstelling. Naast dit betwistte effect op de bevolking gaven enkele respondenten ook nog aan dat de mooiere woningen iets bijdragen aan een beter imago van Hordijkerveld.

6.2.2 Publieke ruimte

De stedelijke vernieuwing in Hordijkerveld betekende ook uitgebreide ingrepen in de publieke ruimte. De wijds opgezette publieke ruimte van deze ‘tuinstad’ was meer een blok aan het been dan een pluspunt geworden.

Aan de hand van het masterplan kan al deels beoordeeld worden hoe de publieke ruimte zich heeft ontwikkeld. De oppervlakte van de publieke ruimte is voorlopig iets toegenomen omdat er flats zijn gesloopt waar niets voor terug is gebouwd. De projectleider vanuit de corporatie vertelde echter dat Vestia eigenlijk niet goed wist wat er dan met het braakliggende gebied moest gebeuren. Dat laat zien dat men de maatschappelijke effecten niet kan vaststellen door vierkante meters te tellen; een inhoudelijke beoordeling is vereist. Dit kan met behulp van figuur 6.4, waarin de voorgenomen ingrepen in de publieke ruimte staan.

Figuur 6.4: Geplande ingrepen in de publieke ruimte van Hordijkerveld (BGSV, 2004, p. 20)

De ingrepen uit deze figuur zijn voor het overgrote deel inderdaad uitgevoerd. Het meest opvallende onderdeel daarvan is de nieuw aangelegde singel (donkerblauw). Voordat er een singel lag, lagen daar alleen maar groenvoorzieningen. De differentiatie is dus toegenomen. De groene gebieden in de figuur hadden voor het begin van het project nauwelijks een specifieke functie. Door het toevoegen van speeltoestellen zijn ze nu specifiek voor kinderen bestemde speelplekken. Er kan dus worden geoordeeld dat de aanwezigheid van specifiek bestemde publieke ruimte is toegenomen.

De respondenten zijn in meerderheid erg positief over de ontwikkelingen in de publieke ruimte van Hordijkerveld. Op één respondent na vond iedereen de publieke ruimte 'verbeterd' of zelfs 'sterk verbeterd' en daarmee scoort dit aspect het hoogst ($\mu = 6,29$, $\sigma = 1,11$) van alle aspecten in Hordijkerveld. Uit de verschillende interviews komen drie hoofdredenen naar voren waarom het verbeterd is. Ten eerste vindt iedereen dat het openbare gebied nu veel mooier is ingericht. Hierbij springt de singel met haar aangrenzende groenstrook er bovenuit. Deze mooiere buitenruimte lijkt ook sterk bij te dragen aan de wijze waarop bewoners tegen hun eigen buurt aankijken. Ten tweede is de buitenruimte ook bruikbaar. Respondenten bevestigen dat de tuinen van de 'stempels' flats nu veel toegankelijker zijn en dat kinderen er nu kunnen spelen. Datzelfde geldt ook voor paden en perken rond de singel. Kinderen kunnen er skaten en volwassenen kunnen er vissen. "Nu kun je er tenminste wat mee" is een vaker gehoord motto. Ten derde is de publieke ruimte aanmerkelijk overzichtelijker geworden. Dat brengt een paar endogene voordelen met zich mee. Het beheer door Vestia wordt gemakkelijker en een bewoner vertelde dat mensen verder weg kunnen kijken en dat daardoor alle publieke ruimte meer bij elkaar lijkt te horen. Minstens zo belangrijk zijn de indirecte effecten, want meer overzicht brengt grote voordelen voor de veiligheid met zich mee. Bijna alle respondenten geven aan dat de aanpak van de publieke ruimte hier op een of andere manier in doorwerkt, geheel in lijn met de studie van Maas et al. (2009). De wijkagent legde het uit:

"We zijn ook veel verdachten kwijtgeraakt 's nachts. Als er hier een inbraak was of een achtervolging of wat dan ook, dan renden die gasten het park in en dan was je ze kwijt. Ook het voetpad ernaast, ik denk niet dat mensen daar 's nachts met een gerust gevoel durfden te lopen. Dat is nu super opgeknapt."

De publieke ruimte heeft ook indirecte effecten voor de waterhuishouding. Beheerders van Vestia beschreven dat de wateroverlast zo groot was dat er letterlijk eendjes in de plassen zwommen. De aanleg van de singel heeft verbetering in die situatie gebracht, het water stroomt beter weg. Voor bewoners is dit een belangrijk punt omdat de wateroverlast vroeger veel ergernis gaf.

6.2.3 Voorzieningen

Het project in Hordijkerveld hield ook enkele veranderingen in voor de voorzieningen in de buurt. De effecten daarvan kunnen weer voor een deel worden bepaald met behulp van het masterplan. De belangrijkste maatschappelijke voorziening van Hordijkerveld was een buurtcentrum. Dit centrum was gelegen in een oud pand aan de gemeentegrens. In het kader van de stedelijke vernieuwing is het verplaatst naar een centraler gelegen locatie in het noorden van de buurt. Dit nieuwe gebouw kwam op de plek waar eerst een marktplein gelegen was. Hierdoor kon de wekelijkse markt van Hordijkerveld niet meer plaatsvinden. De maatschappelijke voorziening verdrong dus marktkramen, een vorm van winkelvoorzieningen. Daar komt bij dat in het kader van het project ook een aantal door de buurt verspreid liggende winkeltjes is gesloopt. Concluderend verkleinde het stedelijk vernieuwingsproject dus de aanwezigheid van commerciële voorzieningen door winkels te slopen en de wekelijkse markt te beëindigen. Het buurthuis kreeg echter wel een nieuw gebouw aan een beter gelegen locatie. De effecten gaan dus verschillende kanten uit.

Bij het invullen van de standaardvragenlijst verschilden de respondenten onderling sterk van mening over de ontwikkeling van de winkelvoorzieningen: de antwoorden op de standaardvragenlijst liepen uiteen van 'sterk verslechterd' tot 'sterk verbeterd'. Het gemiddelde leverde een beeld op waarin de winkelvoorzieningen zeer licht verslechterd waren ($\mu = 3,29$, $\sigma = 1,89$). Nu zijn er meer factoren die invloed hebben op het winkelaanbod dan alleen de stedelijke vernieuwing. In het kader van het project zijn slechts enkele verspreid liggende winkeltjes verloren gegaan. De respondenten vonden dat geen probleem, de winkels in kwestie liepen volgens hen toch al niet meer. Er zijn veel winkels vertrokken, weggeconcurrereerd door het centrale winkelcentrum van heel Groot-IJsselmonde even verderop. Zoals leden van de bewonersvereniging beschreven:

"De winkelvoorzieningen zijn nogal achteruit gegaan. Er is een klein winkeltje bij gekomen maar vroeger waren er meer winkels. Toen was alles hier in de buurt te krijgen maar nu zijn veel winkels verdwenen. Het winkelcentrum verderop heeft ze de das om gedaan."

Hierdoor is tijdens de stedelijke vernieuwing het winkelaanbod langzaam teruggelopen. Echter, enkele weken voor de interviews opende er een nieuwe buurtsupermarkt. Dit kan voor sommige respondenten een vertekend beeld hebben gegeven en dus de uiteenlopende antwoorden verklaren.

Maatschappelijke voorzieningen speelden een grotere rol in het project, aangezien de belangrijkste maatschappelijke voorziening verplaatst werd. Uit de standaardvragenlijst blijkt dan ook dat de respondenten over het algemeen denken dat de maatschappelijke voorzieningen licht verbeterd zijn ($\mu = 5,00$, $\sigma = 1,15$). Het is echter lastig in te schatten of het nieuwe gebouw voor het buurtcentrum nu echt een substantiële bijdrage heeft geleverd. Ook een opbouwwerker die zelf vanuit het buurtcentrum opereert verwacht dat het effect bescheiden is. Het nieuwe gebouw is wel duidelijk beter bereikbaar en het nieuwe gebouw is wellicht iets aantrekkelijker voor bewoners om te bezoeken. Niemand suggereert echter dat hierdoor de sociale cohesie beter kan worden gestimuleerd. Bovendien pakt het nieuwe gebouw ook niet voor alle doelgroepen even gunstig uit. De wijkagent vertelt:

"Het is voor ouderen verbeterd maar voor jongeren een hele grote achteruitgang. Het oude buurthuis was een losstaand gebouw waar een blind paard nog geen schade aan kon richten. Daar waren de jongeren welkom en daar gingen ze ook heen. Maar in het nieuwe centrum is geen plaats meer voor de jeugd. Dan staan de kopjes van de ouderen die in de flat erboven wonen te rinkelen. Voor andere bewoners is het opener, toegankelijker, centraler gelegen in de wijk. Dus het hangt net van de doelgroep af."

Tot slot moet worden opgemerkt dat er recentelijk een huisartsenpost is verschenen aan de Kerstendijk in de plaats van enkele verdwenen winkels. De stedelijke vernieuwing speelde hier geen rol in, maar het heeft wellicht wel het oordeel over de maatschappelijke voorzieningen beïnvloed.

6.2.4 Bevolkingssamenstelling

Een belangrijk doel van het project was een andere, meer gedifferentieerde bevolkingssamenstelling naar Hordijkerveld te trekken. Hier wordt nagegaan in hoeverre dat ook gebeurd is. In hoofdstuk 4 bleek dat het spreiden van kansarmen een van de meest haalbare gevolgen van stedelijke vernieuwing kan zijn. Statistische gegevens kunnen een beeld schetsen of dit ook gebeurd is in Hordijkerveld. Het aantal werklozen en het aantal mensen dat een uitkering via de gemeente ontvangt kunnen hiervoor indicators zijn. Deze gegevens zijn weergegeven in tabel 6.2

Tabel 6.2: Ontwikkeling werkzoekenden in Hordijkerveld en de rest van Groot-IJsselmonde in absolute aantallen en in percentage van de beroepsbevolking (bewerking COS, 2011)

Indicator	Hordijkerveld				Rest van Groot-IJsselmonde			
	2005		2010		2005		2010	
Werkzoekenden	514	15,1%	351	10,6%	1.123	12,3%	793	8,0%
Uitkering	520	15,3%	477	14,4%	953	10,4%	962	9,8%

Statistische analyse laat geen verband zien tussen gebied en de verandering in het aantal werkzoekenden ($\chi^2(1) = 0,740$, $p = 0,39$) en ook niet tussen gebied en de verandering in het aantal uitkeringsontvangers ($\chi^2(1) = 1,021$, $p = 0,89$). De daling van het aantal werklozen die uit tabel 6.2 naar voren komt moet dus waarschijnlijk aan autonome factoren als de conjunctuur worden toegeschreven. Uiteraard is niet iedere werkloze kansarm en niet iedere kansarme werkloos, maar deze cijfers wekken niet de suggestie dat het project erin is geslaagd het aantal kansarmen in de buurt te verminderen. Uit interviews kwam eenzelfde beeld naar voren. In de gesloopte flats woonde maar een klein deel van de kansarmen in de buurt en sommigen zijn binnen de buurt geherhuisvest.

Statistische data kunnen ook laten zien of de etnische samenstelling van de bevolking door het project beïnvloed is. Respondenten vertelden dat de buurt is 'verkleurd', maar wellicht verliep dit proces elders nog sterker. Tabel 6.3 laat zien hoe het aantal niet-Westerse allochtonen veranderd is.

Tabel 6.3: Ontwikkeling niet-Westerse allochtonen in Hordijkerveld en de rest van Groot-IJsselmonde in absolute aantallen en in percentage van de bevolking (bewerking COS, 2011)

	Hordijkerveld				Rest van Groot-IJsselmonde			
	2005		2011		2005		2011	
Allochtonen	1.846	35,1%	2.285	43,8%	4.483	20,7%	5.976	27,1%

Er is nagegaan of het aantal niet-Westerse allochtonen zich verschillend ontwikkelde in de twee gebieden vanaf het begin van de stedelijke vernieuwing in 2005 tot in 2011. Statistische analyse wijst uit dat er geen significant verschil is tussen de ontwikkeling in beide gebieden: $\chi^2(1) = 1,691$, $p = 0,19$. Het aantal allochtonen groeit in heel Groot-IJsselmonde dus ongeveer even hard. Overigens zou er wel een significant verschil zijn wanneer niet zou worden gecorrigeerd voor het feit dat de totale bevolking van Hordijkerveld in tegenstelling tot de rest van de wijk niet is gegroeid. Die 'rem' op de bevolkingsgroei is waarschijnlijk veroorzaakt door de slooprojecten, dus die hadden enig effect.

Verder is het interessant om te bezien of stedelijke vernieuwing een invloed heeft gehad op de leeftijdsopbouw van Hordijkerveld. Het was tenslotte een doelstelling van de stedelijke vernieuwing om meer jonge gezinnen te trekken. Dat is extra relevant omdat verschillende respondenten stelden dat een onevenwichtige leeftijdsopbouw één van de grootste problemen van Hordijkerveld is. Zij gaven aan dat de buurt relatief veel ouderen en jongeren kent, twee groepen die elkaar traditioneel niet zo goed liggen, maar relatief weinig jonge volwassenen. Data van het COS (2011) steunt dit beeld. Meer jonge gezinnen zouden het evenwicht kunnen herstellen.

Om te bezien of stedelijke vernieuwing hier een verschil in heeft kunnen maken, is de verandering in de leeftijdsopbouw in Hordijkerveld vergeleken met die van de rest van Groot-IJsselmonde. Met behulp van statistische analyse is nagegaan of de ontwikkeling van bepaalde leeftijdscategorieën verschilde in de twee gebieden vanaf het begin van de stedelijke vernieuwing in 2005 tot het meest recente meetmoment in 2011. De resultaten zijn zichtbaar in tabel 6.3.

Tabel 6.4: Ontwikkeling leeftijdsopbouw in Hordijkerveld en de rest van Groot-IJsselmonde in absolute aantallen en in percentage van de bevolking (bewerking COS, 2011).

Leeftijd	Hordijkerveld				Rest van Groot-IJsselmonde			
	2005		2011		2005		2011	
0-4	361	6,9%	384	7,4%	936	4,4%	1.127	5,1%
5-9	336	6,4%	361	6,9%	1.021	4,7%	1.043	4,7%
10-14	358	6,8%	330	6,3%	1.213	5,6%	1.097	5,0%
15-19	389	7,4%	339	6,5%	1.189	5,5%	1.204	5,5%
20-34*	1.027	19,6%	1.078	20,7%	3.486	16,1%	4.157	18,9%
35-54	1.471	28,0%	1.389	26,6%	5.190	24,0%	5.309	24,1%
55-64	508	9,7%	557	10,7%	2.413	11,2%	2.539	11,5%
65-79*	597	11,3%	545	10,5%	4.153	19,2%	3.397	15,4%
80+	204	3,9%	230	4,4%	2.015	9,3%	2.150	9,8%
Totaal	5.251	100%	5.213	100%	21.616	100%	22.023	100%

* $p < 0,05$

Deze resultaten zijn opmerkelijk te noemen. Het aantal jonge kinderen in de buurt kan wijzen op de aanwezigheid van jonge gezinnen. Nu is het aantal kinderen in de jongste leeftijdsgroep inderdaad gegroeid, maar het verschilt niet significant van de ontwikkeling in de rest van Groot IJsselmonde waar nauwelijks stedelijke vernieuwing plaatsvond: $\chi^2(1) = 1,847$, $p = 0,17$. De stijging kan dus niet worden toegewezen aan stedelijke vernieuwing. Nog opmerkelijker is dat het aandeel van de groep jonge volwassenen gelijk gebleven is, terwijl dat aandeel in de controlegroep die de rest van Groot-IJsselmonde vormt wel gestegen is. Dat is een significant verschil. Blijkbaar heeft de stedelijke vernieuwing ervoor gezorgd dat Hordijkerveld niet heeft kunnen profiteren van een autonome trend die het aandeel jonge volwassenen in de rest van de wijk deed toenemen. Enkele respondenten vertelden in interviews dat de woningen die te koop werden aangeboden iets te duur waren voor starters. Ondertussen is duidelijk het aantal goedkope huurwoningen gedaald zodat deze leeftijdsgroep daar ook niet meer in terecht kan. Tenslotte is het aantal ouderen in Hordijkerveld significant minder hard gedaald dan in de rest van Groot-IJsselmonde. Dat is niet verrassend aangezien de stedelijke vernieuwing ook een aantal nieuwe ouderenwoningen heeft opgeleverd.

Een laatste eigenschap van de bevolkingssamenstelling is het aantal midden- en hogere inkomens dat in de buurt woont. Hier zijn helaas geen statistische gegevens op buurtniveau over beschikbaar, maar de indicator is belangrijk genoeg om toch te proberen er een beeld over te schetsen. In interviews is gevraagd of de respondenten merkten dat er meer mensen met een middeninkomen in Hordijkerveld waren komen wonen. Dat is lastig aan te geven, maar veel respondenten zijn er van overtuigd dat het aantal licht gestegen is, al is het maar omdat mensen met een lager inkomen de hypotheek van de koopwoningen niet kunnen betalen. Die redenering is aannemelijk; het overzicht van de woningvoorraad geeft aan dat er ongeveer 14 procentpunten koopwoningen bij zijn gekomen waarvan 7 procentpunt middelduur is. Dat zou inderdaad tot een lichte stijging van het aantal mensen met een middeninkomen moeten leiden. Er wonen niet of nauwelijks hogere inkomens in Hordijkerveld.

Veel respondenten vertelden dat ze moeilijk kunnen inschatten om hoeveel mensen het gaat omdat ze weinig sociaal contact hebben met de kopers van de nieuwe of gerenoveerde woningen. In meerdere interviews werd verteld dat de bewoners van koopwoningen relatief weinig tijd in de wijk zelf doorbrengen. Er is dus weinig te verwachten van positieve 'neighbourhood effects' in Hordijkerveld waarbij de nieuwe middenklasse sociale stijging van andere groepen mogelijk moet maken. De band tussen de bewoners wordt hieronder verder toegelicht.

6.2.5 Sociale cohesie

De sociale samenhang tussen de bewoners is grotendeels een subjectieve kwestie die het beste aan de hand van interviews kan worden beschreven. Ze kent echter ook een objectieve kant in de vorm

van de mutatiegraad. Deze valt af te lezen aan het aantal vertrekkers naar een woning buiten de wijk. Tabel 6.5 geeft een vergelijking van het aantal vertrekkers in Hordijkerveld en de rest van de wijk.

Tabel 6.5: Aantal vertrekkers naar een woning buiten de wijk, in Hordijkerveld en de rest van Groot-IJsselmonde in absolute aantallen en in percentage van de bevolking (bewerking COS, 2011).

	Hordijkerveld				Rest van Groot-IJsselmonde			
	2005		2009		2005		2009	
Vertrekkers	519	9,9%	419	8,0%	1860	8,6%	1617	7,3%

Het aantal vertrekkers uit Hordijkerveld is duidelijk afgenomen maar hier kunnen ook andere verklaringen voor zijn, zoals de crisis op de woningmarkt. Daarom is het nuttig dit aantal te vergelijken met de ontwikkeling in de rest van Groot-IJsselmonde. Uit statistische analyses blijkt dat er geen verband is tussen gebied en de ontwikkeling in het aantal vertrekkers: $\chi^2(1) = 0,821$, $p = 0,36$. Dit resultaat suggereert dat de stedelijke vernieuwing er niet in is geslaagd de mutatiegraad omlaag te brengen. Natuurlijk is het aantal vertrekkers gedaald, maar het is waarschijnlijker dat de crisis op de woningmarkt daarvoor verantwoordelijk is. Ook is het geen ondersteuning voor de gedachte dat de buurt vanwege de stedelijke vernieuwing meer mensen vast kan houden, maar dat kan niet alleen op basis van dit cijfer worden bewezen.

In de perceptie van de respondenten is de sociale cohesie ook niet sterk veranderd sinds er met het begin van de eerste bouwprojecten is gestart. De gemiddelde score op de vragenlijst komt nauwelijks boven het neutrale punt uit ($\mu = 4,43$, $\sigma = 0,98$). Niettemin brachten de diepte-interviews een aantal factoren rond de sociale cohesie aan het licht. Ten eerste merkten veel respondenten op dat de sociale cohesie in de buurt te lijden heeft onder de relatief hoge mutatiegraad in Hordijkerveld. In de bovenstaande tabel is inderdaad te zien dat die vrij hoog ligt. Dat geeft dus een aanwijsbaar verband tussen de objectieve en de subjectieve component van de sociale cohesie. Toch heeft het project uiteindelijk beide factoren niet echt kunnen beïnvloeden.

Ten tweede is de sociale cohesie enige tijd een direct effect van het project geweest. Toen er rond de eeuwwisseling plannen bekend werden gemaakt voor zeer grootschalige herstructurering in Hordijkerveld heeft dat de bewoners verenigd. Zij richtten een bewonersvereniging op die toen erg actief werd. Hordijkerveld heeft toen even bekend gestaan als een buurt waar de sociale cohesie erg hoog lag. Echter, de samenhang nam weer spoedig af toen een afgezwakt project werd gestart en de bewoners niet langer eensgezind tegen hun corporatie hoefden op te trekken. Het uiteindelijke plan behelsde vooral sloop van een klein aantal flats. In die flats was toch al zeer weinig sociale structuur aanwezig.

Ten derde komt ook hier het beeld naar voren dat de nieuw aangetrokken middenklasse en de oorspronkelijke bewoners niet zo sterk mengen. Veel huurders geven aan dat ze bijna niemand uit de koopwoningen kennen. De kopers van die huizen brengen dan ook minder tijd door in de buurt en ze zijn niet meer dan oorspronkelijke bewoners geïnteresseerd in de sociale activiteiten die in de buurt georganiseerd worden. Aan de andere kant is het effect niet erg groot omdat de bevolking niet zo drastisch veranderd is. Er is geen sprake van een diepe tweedeling.

Wel komt het beeld naar voren dat er problemen zijn tussen de verschillende etnische groepen. Verschillende respondenten beschreven dat Hordijkerveld erg veel discriminatie kent. Voor een deel lijkt daar ook een generatieconflict aan ten grondslag te liggen omdat er enerzijds veel blanke ouderen en anderzijds veel allochtone jongeren in de buurt wonen. Nu was het geen doel van de stedelijke vernieuwing om de verkleuring tegen te houden en in de vorige sectie is beschreven dat dit dan ook niet is gebeurd. Maar de buurt raakt ondertussen wel steeds meer versnipperd in verschillende etnische groepen. Omdat iedereen het liefst met de eigen groep omgaat, ondergraft dit wel de sociale samenhang in de buurt.

6.2.6 Veiligheid

De objectieve veiligheid in de buurt lijkt niet al te zeer veranderd, zo blijkt uit scores van Leefbaarometer (Ministerie van BZK, 2011). Het belangrijkste cluster van Hordijkerveld behaalde in

2008 dezelfde score als in 2002 (-45). Dat wil zeggen dat er evenveel misdaad en overlast in de buurt werd geregistreerd in de periode voor het begin van de stedelijke vernieuwing als na de oplevering. De score ligt overigens nog steeds behoorlijk ver onder het Nederlandse gemiddelde. Deze stilstand steekt vrij goed af tegen de veiligheidsscore van heel Groot-IJsselmonde. Die score daalde in dezelfde periode namelijk (van -35 naar -40). Dit is overigens maar een licht daling want de scores kunnen veel sterker variëren, stijgingen of dalingen van 10 punten over deze periode zijn niet ongebruikelijk.

Het beeld dat uit deze cijfers naar voren komt wordt ten volle bevestigd door de wijkagent uit de buurt. Ook zij gaf in een interview aan dat de objectieve veiligheid in Hordijkerveld de afgelopen jaren niet is veranderd. Uit hoofdstuk 4 is naar voren gekomen dat grote veranderingen op dit terrein alleen kunnen worden behaald door veranderingen in de bevolking. Maar uit het verhaal van de wijkagent komt naar voren dat de bevolkingssamenstelling in dit geval niet genoeg is veranderd om een verschil te maken. Zij vertelt:

“Ook diegenen die voor onveiligheid zorgden, hebben nu een mooiere woning gekregen maar ze wonen er nog steeds. (...) Ik ben blij dat de bewoners zich veiliger *voelen* maar ik weet dat het niet waar is. Dat blijkt ook uit de cijfers.”

In het bovenstaande citaat wordt al vermeld dat mensen zich veiliger voelen. Dat heeft betrekking op de subjectieve veiligheid in de buurt. Uit een beschouwing van de interviews lijkt inderdaad naar voren te komen dat de stedelijke vernieuwing een bijdrage heeft geleverd aan het verbeteren van de veiligheidsgevoelens. Hierbij komt vooral de rol van de publieke ruimte naar voren. Het aantal enge plekken in de buurt is bijvoorbeeld sterk teruggebracht. Die enge plekken bevonden zich vooral in het vroegere centrale park van Hordijkerveld. Nu er een singel door dit park loopt is het overzicht sterk toegenomen. Daarnaast is de straatverlichting verbeterd. Tot slot lijkt ook mee te spelen dat de publieke ruimte er nu mooier uitziet. Dat nodigt minder uit tot vandalisme, zo redeneren enkele respondenten in lijn met de Broken Windows Theory van Wilson en Kelling (1982).

Uit de diepte-interviews blijken dus enkele manieren waarop stedelijke vernieuwing bijdraagt aan de veiligheid. Dat wil niet zeggen dat iedereen zich ook daadwerkelijk veiliger voelt. Uit de resultaten van de standaardvragenlijst blijkt dat de respondenten zich over het algemeen nauwelijks veiliger voelen dan enkele jaren geleden ($\mu = 4,57$, $\sigma = 1,13$). Een mogelijke oorzaak voor deze schijnbare tegenstelling is dat de gevoelens in de publieke ruimte maar een beperkt deel uitmaken van het totale veiligheidsgevoel. Leden van de bewonersvereniging vertellen dat de aanwezigheid van allochtone jongeren onveiligheidsgevoelens veroorzaakt onder veel ouderen. Het aantal allochtone jongeren is niet afgenomen. Een andere mogelijke oorzaak is dat Hordijkerveld een tijdje geplaagd is geweest door een inbraakgolf.

6.2.7 Imago

In hoofdstuk 4 zijn verschillende routes besproken waardoor het imago van een buurt kan veranderen. Er is vastgesteld dat het mogelijk is dat het imago door het project zelf wordt beïnvloed als direct effect. Dat lijkt in het geval van Hordijkerveld ook daadwerkelijk te zijn gebeurd. Verschillende respondenten vertellen dat het project de aandacht heeft getrokken van andere Rotterdammers. Dat is voor een behoorlijk deel opzet geweest. Professionals van de verschillende maatschappelijke organisaties die in Hordijkerveld actief zijn hebben de stedelijke vernieuwing bewust aangegrepen in hun communicatie. Een bewoner beschrijft dit:

“De corporatie en de deelgemeente hebben de vernieuwing communicatief wel uitgebuit. Daar hebben ze slimmigheid in. Ze hebben wijkfeestjes ook altijd opgehangen aan het afronden van projecten. Daarmee is het imago wel verbeterd.”

Het is moeilijk om een algemeen beeld te schetsen van de verandering van het imago. Gemiddeld gezien komt de verbetering van het imago nauwelijks boven het neutrale punt van 4 uit, maar de meningen lopen uiteen dus de standaardafwijking is erg groot ($\mu = 4,29$, $\sigma = 1,60$). Alle geïnterviewde

leden van Bewonersvereniging Hordijkerveld zijn van mening dat het imago verslechterd is; alle andere respondenten zien een verbetering. De verklaring hiervoor kan er in liggen dat leden van de vereniging een ander sociaal netwerk hebben. Het is echter ook mogelijk dat het begrip ‘imago’ te veelomvattend is en de verschillende respondenten oog hadden voor verschillende deelaspecten.

Uit interviews met de mensen die denken dat het imago verbeterd is, komen uiteenlopende oorzaken naar voren. Een betere fysieke uitstraling lijkt de hoofdoorzaak omdat iedereen duidelijk kan zien dat de buurt esthetisch mooier is geworden, maar ook een andere bevolking of andere subjectieve veiligheid worden genoemd. Deze oorzaken hebben gevolgen voor zowel het imago bij buitenstaanders als het imago bij Hordijkervelders zelf. Het imago naar buiten toe lijkt vooral effect te hebben gehad binnen Rotterdam-Zuid. Enkele respondenten beschrijven dat er in omliggende buurten bewondering was voor de uitvoering van de stedelijke vernieuwing. Voor sociale stijgers uit Rotterdam-Zuid wordt Hordijkerveld nu aantrekkelijk. Mensen uit het noorden van Rotterdam of andere gebieden lijken veel minder te hebben meegekregen van de verandering in Hordijkerveld.

Maar ook het imago dat bewoners van zichzelf hebben lijkt veranderd. Enkele respondenten geven aan dat de betere uitstraling van de buurt veel bewoners trots heeft gemaakt. Dat geeft een iets andere mentaliteit in de buurt. De sociaal opbouwwerker vertelt:

“Wat je vaak hoort is: ‘Ja de singel is mooi. Maar ja, al die winkelwagens die er in liggen...’. Mensen ergeren zich eraan dat een aantal bewoners dan toch rotzooi achterlaten. Ze hebben dan een stukje trots omdat het zo mooi geworden is en dan verzieken andere bewoners dat.”

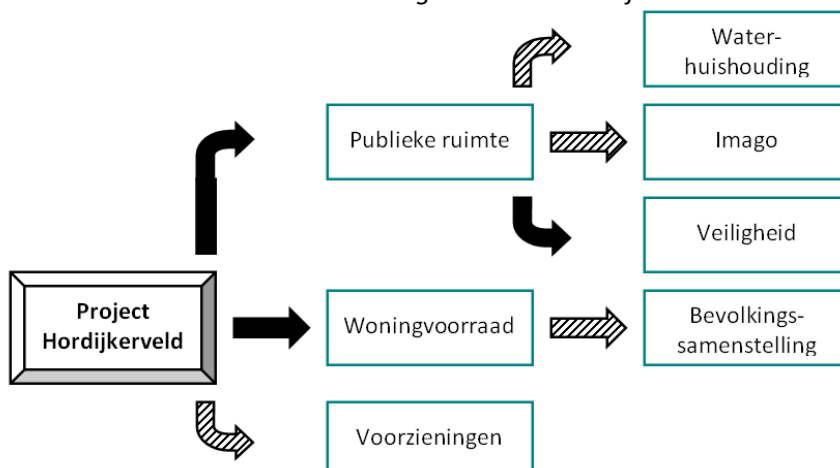
Deze ontwikkeling raakt een grensgebied tussen het aspect imago en het aspect sociale cohesie. Maar deze effecten zullen zeker van persoon tot persoon verschillen en niet alle respondenten vertelden over een mentaliteitsverandering.

6.2.8 Reflectie deelvraag 4 voor Hordijkerveld

Welke maatschappelijke effecten zijn er in de praktijk bereikt en hoe kan het optreden van deze effecten worden verklaard?

Door de stedelijke vernieuwing zijn in Hordijkerveld bijna alle aspecten van het maatschappelijke in meerdere of mindere mate veranderd. Er kan een veranderingstheorie worden opgesteld op basis van de gerealiseerde effecten. Deze is schematisch weergegeven in tabel 6.5.

Tabel 6.5: Gerealiseerde veranderingstheorie in Hordijkerveld

Het aspect publieke ruimte onderging de grootste veranderingen. Hordijkerveld is ontworpen als tuinstad en daarom uitgerust met veel openbaar groen, maar voordat het project begon was dat afgegleden tot een niveau waarbij ze eerder een minpunt dan een pluspunt voor de buurt vormde. De stedelijke vernieuwing heeft hier echter veel in verbeterd. De openbare gebieden in de buurt zijn

nu mooier, bruikbaar en opener. De nieuw aangelegde singel draagt veel bij aan de verbetering van de publieke ruimte en heeft bovendien positieve gevolgen voor de waterafvoer. Er is nu veel minder wateroverlast in de buurt, wat in het geval van Hordijkerveld erg belangrijk was. Het imago van de buurt lijkt ook te profiteren van de aantrekkelijke uitstraling. Meer openheid en betere zichtlijnen ten slotte dragen bij aan betere subjectieve veiligheid. De rest van het aspect veiligheid lijkt overigens niet veel verbeterd; objectief gezien is de veiligheidssituatie niet merkbaar veranderd.

Het aspect woningvoorraad heeft ook veranderingen ondergaan. Dat heeft zowel aan de buitenkant als aan de binnenkant gunstige effecten. De woningen zien er mooier uit en dat draagt bij aan de uitstraling van de buurt. Ze zijn ook kwalitatief beter ingericht, zodat het prettiger wonen is vergeleken met enkele jaren geleden. De indirecte effecten van de woningvoorraad zijn echter niet groot. De bevolkingssamenstelling is in maar één opzicht merkbaar veranderd: er wonen iets meer mensen met een middeninkomen in de buurt. Zij zijn de enige die de nieuwe huizen kunnen betalen. Dat heeft verder echter weinig consequenties. Het aandeel allochtonen en de mutatiegraad hebben zich allebei niet anders ontwikkeld dan in vergelijkbare buurten. Er zijn ook geen indicaties dat het aantal kansarmen of het aantal gezinnen door de stedelijke invloed is veranderd. Een relatieve daling in de leeftijdscategorie 20-34 jaar suggereert dat de starterswoningen te duur zijn.

Van de fysieke aspecten zijn de voorzieningen het minst beïnvloed. In het kader van de stedelijke vernieuwing zijn er enkele winkels gesloopt maar het effect daarvan is niet groot omdat deze winkels toch al het economisch tij tegen hadden. Het buurtcentrum is naar een andere plek verplaatst en van zichzelf heeft dat een positief maatschappelijk effect omdat het oude gebouw echt niet meer voldeed. Het gaat echter te ver om te stellen dat de sociale cohesie nu beter kan worden aangepakt vanuit het nieuwe buurtcentrum. De sociale cohesie zelf is niet geraakt door de stedelijke vernieuwing. De veranderingen in de bevolkingssamenstelling waren te klein om effect op de sociale cohesie te hebben. Over het algemeen kent Hordijkerveld een zekere sociale structuur maar die kent wel zwakke plekken, zoals veel discriminatie. Er wordt hard gewerkt om de sociale structuur te verbeteren maar dat loopt vooral via flankerend sociaal beleid. Zowel de oorzaken als de gevolgen van de sociale cohesie staan dus los van stedelijke vernieuwing.

6.3 Vergelijking beoogde en gerealiseerde effecten

6.3.1 Onvoorziene gebeurtenissen

Het project in Hordijkerveld is voor het grootste gedeelte opgeleverd zoals het in 2003 gepland was. Hierop is echter één grote uitzondering: de bouw van nieuwe woningen in het zuidwesten van de buurt. Dit gebied moest de meeste en duurste nieuwbouwwoningen herbergen. De aanleg ervan is echter voor onbepaalde tijd uitgesteld. Bij projecten als deze dient een bepaald percentage woningen al verkocht te zijn voordat met bouwen wordt begonnen, anders is het financieel risico te groot. Dat percentage is niet binnen de gestelde termijn gehaald. Dit onderzoek vertrekt in principe vanuit de gerealiseerde output, maar het blijft interessant om de bezien waarom deze output niet is gerealiseerd. Enkele bewoners suggereerden namelijk dat het simpelweg niet mogelijk is om de geplande middeldure en dure woningen in een buurt als Hordijkerveld te plaatsen. Dat is interessant, omdat het scala effect dat stedelijke vernieuwing kan bereiken, sterk zou inperken. Het is dan onmogelijk om de bevolkingssamenstelling sterk te veranderen.

Maar interviews met alle opdrachtgevers schetsen een ander beeld. Zij geven allemaal aan dat de crisis op de woningmarkt de oorzaak is. Dat lijkt waarschijnlijk, want in de periode dat Rietveld gebouwd moest worden, daalde het aantal woningverkoop in Nederland inderdaad met meer dan 30% (CBS, 2011). Respondenten van Vestia vertelden dat er in principe genoeg interesse in de woningen was, maar dat het uiteindelijke aantal inschrijvingen erg tegenviel. Vestia heeft toen de geïnteresseerden nagebeld en een groot aantal gaf aan dat ze hun eigen woning niet verkocht kregen. Voorlopig is er dus geen reden om het uitstel van Rietveld te wijten aan iets anders dan een onvoorziene en autonome gebeurtenis.

6.3.2 Reflectie deelvraag 5 voor Hordijkerveld

Bestaan er verschillen tussen de beoogde maatschappelijke effecten en de daadwerkelijk gerealiseerde maatschappelijke effecten en hoe kunnen deze verschillen worden verklaard?

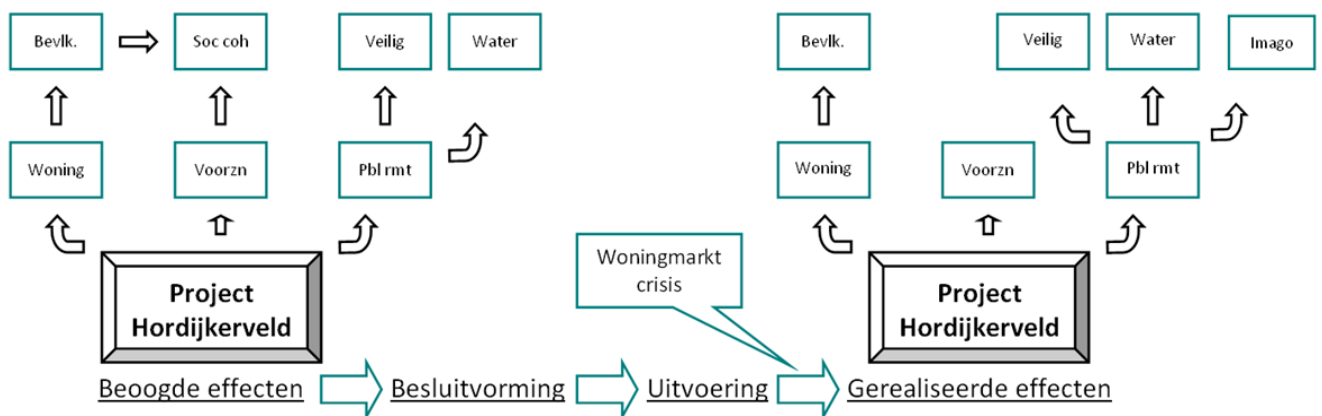
Het project in Hordijkerveld kende een aantal duidelijk geformuleerde doelen. Ten eerste diende de buurt fysiek sterk te worden verbeterd. Deze fysieke verbetering is ook zeker behaald. Vooral de publieke ruimte is sterk verbeterd. Op het aspect woningvoorraad is niet alle output die gepland was ook geleverd. Daardoor vielen de veranderingen hier uiteindelijk lager uit. Dit had twee gevolgen. Ten eerste betekende het dat niet de woningvoorraad, maar de publieke ruimte de blikvanger van het project werd. Ten tweede viel hierdoor ook de verandering van de bevolking minder sterk uit.

De bevolkingssamenstelling diende gedifferentieerder te worden, met name wat betreft inkomens. Dat is ook wel gebeurd maar niet in de mate die de opdrachtgevers voor ogen hadden. Opvallend is echter dat de toename van het aantal kopers weinig effecten met zich mee lijkt te brengen. Er is zeker geen zicht op positieve 'neighbourhood effects' waarbij de nieuwe middenklasse de buurt op sleeptouw neemt. Dit roept eens te meer de vraag op wat de gedifferentieerde bevolkingssamenstelling nu eigenlijk diende te bereiken. Het aantrekken van meer jonge gezinnen is helemaal niet behaald. Het lijkt dat de nieuwe woningen daar net te duur voor waren. Daarbij komt nog dat er ook geen indicatie is dat het aantal kansarmen is afgenomen. Dat is opmerkelijk, want het spreiden van kansarmen is meer een kwestie van sloop dan van nieuwbouw en alle sloopprojecten zijn wel afgerond. Uiteindelijk was de verandering in de bevolkingssamenstelling ook te klein om effect te hebben op de sociale cohesie. Dat hoeft overigens niet ongunstig uit te pakken, omdat in hoofdstuk 4 is vastgesteld dat grote veranderingen ook negatieve gevolgen met zich meebrengen. Er zijn indicaties dat een grotere groep nieuwe bewoners voor een tweedeling had kunnen zorgen.

De aanpak van de voorzieningen is ongeveer gelopen als van tevoren was beoogd. De nieuwe locatie van het buurtcentrum biedt de meeste van de geplande voordelen, al blijkt wel dat het nieuwe gebouw minder geschikt voor jongeren. Hierdoor zijn niet eens alle doelgroepen gebaat bij dit onderdeel. De aanpak van de voorzieningen brengt eigenlijk geen indirecte effecten met zich mee, ook niet voor de sociale cohesie. Dat was echter toch al geen hoofddoel van het project.

Het imago van Hordijkerveld beïnvloeden was geen direct doel van het project. Toch lijkt het erop dat bepaalde onderdelen wel degelijk zijn verbeterd. In ieder geval zijn sommige bewoners trotser op hun buurt en er zijn voorzichtige aanwijzingen dat het imago dat de buurt op de rest van Rotterdam-Zuid heeft ook iets is verbeterd. Het imago blijkt echter een complex en onvoorspelbaar effect, dus het lijkt verstandig geweest om de doelstellingen niet te veel op het imago te richten. Figuur 6.6 zet de beoogde en gerealiseerde veranderingen nog eens schematisch naast elkaar.

Figuur 6.6: Beoogde en gerealiseerde veranderingen in Hordijkerveld

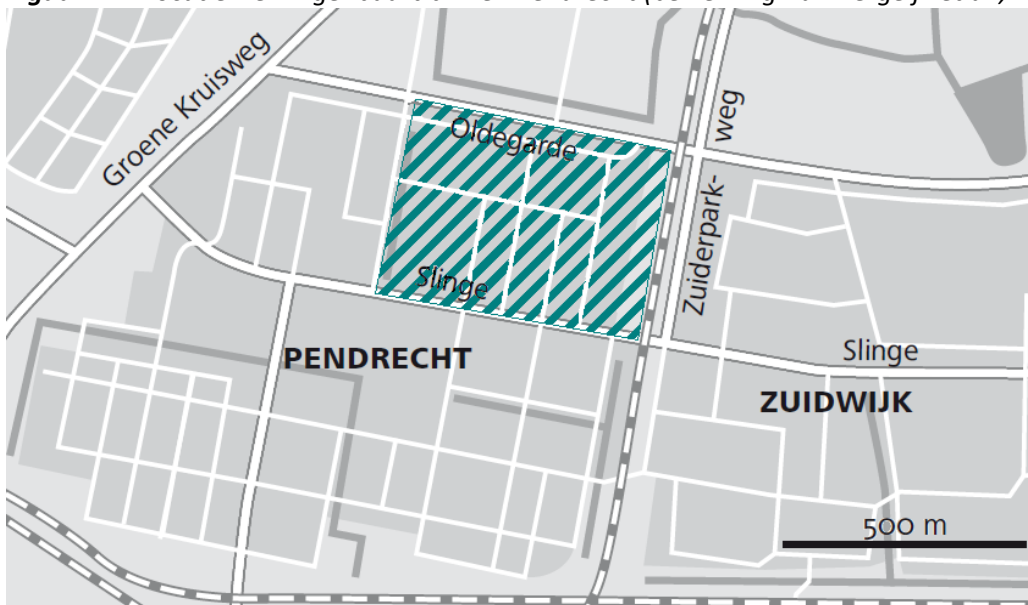
Nu er een goed beeld kan worden opgesteld van de veranderingen zoals die zich in Hordijkerveld hebben voltrokken, kunnen deze worden vergeleken met die in een ander gebied. Het volgende hoofdstuk beschrijft de stedelijke vernieuwing in de Rotterdamse Herkingenbuurt.

7. Herkingenbuurt

De Herkingenbuurt is een buurt in de Rotterdamse wijk Pendrecht. Ze is vlak na de Tweede Wereldoorlog gebouwd, nadat de beroemde stedenbouwkundige Lotte Stam-Beese opdracht kreeg om de woningnood van vele havenarbeiders te verlichten (Van Es, 2007). Naar aanleiding van haar ideeën werd toen binnen enkele jaren de gehele wijk Pendrecht uit de grond gestampt, een gebied van duizenden woningen. Veel van deze woningen waren te vinden in galerijflats, dat was de enige manier om in een dergelijk hoog tempo voldoende woningen te creëren. Om ervoor te zorgen dat iedereen toch genoeg bewegingsruimte had, werden er gemeenschappelijke tuinen en groenvoorzieningen aangelegd. Dat leidde tot 'los in het groen' staande flats. De Herkingenbuurt werd opgeleverd in 1953 en de straatnamen werden vernoemd naar dorpjes die getroffen waren door de watersnoodramp van dat jaar. De buurt heeft haar naam te danken aan de Herkingenstraat, die dwars door het gebiedje loopt.

De wijk Pendrecht is in vier kwadranten op te delen, die elk hun eigen buurt vormen. De Herkingenbuurt is gelegen in het noordoostelijke kwadrant, een duidelijk afgebakend gebied. Ze grenst in het westen en zuiden aan andere buurten in Pendrecht, maar respectievelijk het water van Kerkwervesingel en de drukke verkeersweg Slinge vormen herkenbare grenzen. In het noorden ligt het Rotterdamse Zuiderpark. In het oosten tot slot vormt de metrolijn een afbakening tussen Pendrecht (met de Herkingenbuurt) en het naastgelegen Zuidwijk. In figuur 7.1 is de Herkingenbuurt gearceerd weergegeven. Dit kan met recht een buurt genoemd worden. Uit interviews komt naar voren dat bijna iedereen in Pendrecht weet in welke van de vier buurtjes hij of zij woont. Echter, de onderlinge verschillen tussen de buurten zijn klein.

Figuur 7.1: Locatie Herkingenbuurt binnen Pendrecht (bewerking Van Bergeijk et al., 2008)

Pendrecht en Zuidwijk vormen samen het hart van de Zuidelijke Tuinsteden, een gordel van wijken en buurten met een ruim opgezette publieke ruimte. De Zuidelijke Tuinsteden zijn één van de 40 wijken die extra aandacht kregen van voormalig minister Vogelaar. Die vormen echter geen deelgemeente; Pendrecht en Zuidwijk behoren tot de Rotterdamse deelgemeente Charlois,

Toen de buurt vlak na de oorlog werd opgebouwd, was ze bedoeld voor modelburgers. Gezinnen mochten er pas komen wonen als ze een uitgebreide keuring door inspecteurs van de woningbouwvereniging hadden doorstaan. Maar wanneer het een gezin lukte om er zich te vestigen, woonde het in een buurt die geacht werd in al hun wensen te voorzien. De wijk bestond namelijk uit een eindeloos patroon van steeds één flat en twee blokken laagbouw. Samen vormden deze drie blokken een groepje, een zogenaamde 'stempel'. De bedoeling was dat er binnen elke stempel voor elke levensfase een gepaste woonvorm aanwezig was. Daardoor hoefde niemand ooit naar een

woning buiten de stempel te verhuizen. In het begin gebeurde dat ook niet, wat erg veel sociale samenhang gaf. De verbondenheid onder de bewoners werd nog eens vergroot door het feit dat de verzuilde woningbouwcorporaties ieder hun eigen buurt in de wijk beheerden. In elke buurt kwamen dus bewoners die veel gemeenschappelijk hadden. De Herkingenbuurt was in handen van de katholieke corporatie. Na veel fusies is deze later in Woonstad Rotterdam opgegaan, de huidige eigenaar van het grootste deel van de buurt.

Na enkele decennia voorspoed werden echter de nadelen van dit ontwerp duidelijk. De samenleving maakte het proces van individualisering door. Veel mensen hadden geen behoefte meer aan de beknellende sociale gemeenschap. Juist toen begon ook de werkgelegenheid in het Rotterdamse havengebied sterk terug te lopen. Door economische tegenspoed en automatisering werden soms duizenden mensen tegelijk werkloos. Zij verloren hun binding met de buurt. Velen verhuisden naar randgemeenten als Barendrecht. Hun opvolgers stonden vaak heel anders tegenover de buurt en hadden een heel ander leefritme. De lage huren in Pendrecht trokken veel kansarme mensen aan. Dat was reden voor nog meer oorspronkelijke bewoners om het gebied te verlaten. Bewoners vertellen dat de sociale cohesie eind jaren '80 al grotendeels verdwenen was.

Daarmee was Pendrecht nog niet direct een probleemwijk, maar verschillende factoren werkten in haar nadeel. Vlak voor de eeuwwisseling begon de gemeente Rotterdam met herstructurering van de naburige deelgemeente Hoogvliet. Respondenten vertellen dat veel kansarme bewoners van daaruit naar Pendrecht zijn verhuisd, een duidelijk waterbedeffect. Daarbij kwam nog dat Pendrecht te maken kreeg met veel negatieve publiciteit. In 2003 werd de buurt samen met de rest van Nederland opgeschrikt toen de 13-jarige Sedar Soares aan de rand van de Herkingenbuurt werd doodgeschoten omdat hij sneeuwballen aan het gooien was. Enkele jaren later maakte minister Van der Laan de rangorde van de 40 'krachtwijken' bekend en bleek dat Pendrecht de één na slechtste wijk uit de lijst was (Ministerie van VROM, 2009b). In die tijd was er echter al begonnen met een groot vernieuwingsproject.

7.1 Het project 'Aanpak Herkingenbuurt'

De aanpak van de Herkingenbuurt is in feite organisch gegroeid. Al in 1998 ontstonden de eerste plannen voor stedelijke vernieuwing in de Herkingenbuurt. Drie partijen speelden hierin een grote rol. Woningbouwcorporatie de Nieuwe Unie (later Woonstad) had het overgrote deel van de panden in de Herkingenbuurt in bezit en was daarnaast ook eigenaar van de gemeenschappelijke tuinen tussen de verschillende flats. De gemeente Rotterdam was eigenaar van de overige publieke ruimte, met name de wegen in het gebied. De deelgemeente Charlois ten slotte was nauw bij het project betrokken omdat ze verantwoordelijk was voor het onderhoud en alle benodigde gebiedsplannen diende goed te keuren. Samen worden zij hier als de opdrachtgevers van het project gezien. Net als in Hordijkerveld werden verschillende vormen van stedelijke vernieuwing in hetzelfde gebied toegepast. In de loop van het project vernieuwing zijn de volgende ingrepen uitgevoerd:

- Sloop van een groot aantal woningen en flats in verschillende delen van de buurt
- Sloop van winkels in verschillende delen van de buurt
- Nieuwbouw van eengezinswoningen en portiekflats in hun plaats
- Renovatie van de meeste overige woningen, zowel laagbouw als flats
- Een verandering in het stratenpatroon
- Het opknappen van de publieke ruimte
- De verkoop van een aantal huurwoningen

Deze serie ingrepen valt als één enkel project te beschouwen want zowel financieel als juridisch vormde het een eenheid. Zo was er één financieringsstroom vanuit het ISV2, van €750.000. Dit is een relatief klein bedrag waarmee niet alle kosten konden worden gefinancierd. Er waren dus meer inkomstenbronnen, waaronder de verkoop van koopwoningen. Men mag dus niet uit het oog verliezen dat de verkoop van koopwoningen naast maatschappelijke ook financiële doelen kent. De ingrepen hadden een gezamenlijke juridisch-bestuurlijke grondslag in de reeks documenten die uitmondde in de stedenbouwkundige randvoorwaarden (dS+V gemeente Rotterdam, 2001).

Overigens is er ook in de Herkingenbuurt een masterplan opgesteld. Vlak voor de eeuwwisseling werd in een wijkvisie vastgesteld dat de hele wijk Pendrecht zo snel aan het afglijden was dat er in de hele wijk fysieke ingrepen nodig waren (Deelgemeente Charlois, 1999). Het individuele project in de Herkingenbuurt was toen al in voorbereiding dus het werd als het ware opgenomen in dit grotere geheel. Om een gecoördineerd beeld te krijgen is er toen voor heel Pendrecht een masterplan opgesteld, met als titel *Pendrecht de nieuwe tuinstad voor iedereen* (Schoemaker, 2004). Dit is een nuttig document dat een duidelijke overzicht geeft van de doelen die de stedelijke vernieuwing van Pendrecht, en dus de Herkingenbuurt, moest bereiken. Dat is in zekere zin opmerkelijk, aangezien deze doelen werden geformuleerd toen het project in de Herkingenbuurt al enige jaren bezig was.

7.1.1 Doelstellingen

Niettemin is deze met terugwerkende kracht opgestelde tekst wel erg bruikbaar voor een goed overzicht van de doelstellingen. In dit plan werd letterlijk de sociale ambitie vermeld:

“De sociale ambitie van de herstructurering is dat Pendrecht weer een wijk voor iedereen wordt. De herstructurering draagt hieraan bij door de woningvoorraad te veranderen op basis van het Rotterdamse beleid om tot differentiatie van woonmilieus te komen. Bereikbare en goedkope woningen worden door middeldure en dure woningen vervangen. (...) Er komen in de wijk meer koopwoningen en woningen die geschikt zijn voor gezinnen, tweeverdieners en alleenstaanden.” (Schoemaker, 2004, p. 31)

Dit werd toegelicht met een puntsgewijze opsomming van verschillende ambities op wijkniveau. Een belangrijk doel was “differentiatie in de woningvoorraad aanbrengen naar prijs, type en eigendomsvorm” (ibidem). Even interessant is dat het masterplan benoemde wat voor soort bewoners er precies naar de wijk moest worden getrokken. Er dienden meer welgestelde gezinnen, welgestelde ouderen, buurtgerichte gezinnen met een middeninkomen naar de wijk te komen. Zo werd de belangrijkste redeneerlijn achter het project duidelijk: een andere woningvoorraad moest leiden tot een andere bevolkingssamenstelling qua inkomen en gezinsvorm. Dat roept de vraag op *waarom* die andere bevolkingssamenstelling werd beoogd. Het masterplan gaf niet direct duidelijkheid, hierin werd alleen de mogelijkheid van een wooncarrière binnen de wijk aangestipt.

Er zijn diepte-interviews gehouden met personen die (destijds) bij de verschillende opdrachtgevers werkzaam waren. Ook zij onderstreepten dat het eerste doel was om met een meer gedifferentieerde woningvoorraad een meer gedifferentieerde bevolking aan te trekken. Daarna lagen er geen officiële doelstellingen meer verderop in deze redeneerlijn. Weliswaar leefde bij alle betrokkenen de gedachte dat de nieuwe bevolkingssamenstelling gunstig zou zijn in bepaalde opzichten, maar geen enkel opzicht is ooit als officiële doelstelling aangemerkt. De projectmanager van de gemeente zei bijvoorbeeld over een verbetering van de sociale cohesie of de veiligheid: “Het is geen doel op zich. Het is meer een bijeffect. Een prettig bijeffect, dat wel.”

De meeste opdrachtgevers verwachtten vooral ‘prettige bijeffecten’ van sociale stijgers uit de wijk zelf die dankzij het project konden worden behouden. Door hun verlengde verblijf kon de sociale cohesie in stand blijven. Ook werd de draagkracht van de bevolking aangehaald omdat mensen met middeninkomens meer zouden besteden in het centrale winkelcentrum van Pendrecht. Het verschilde echter per respondent welk effect er precies van de bevolkingssamenstelling werd verwacht. Dat wil niet zeggen dat de verschillende opdrachtgevers uiteenlopende doelen beoogden; die lijken sterk overeenkomstig. Het is waarschijnlijker dat bij gebrek aan een officiële redeneerlijn elke respondent in een interview eigen accenten legde. Er is kritiek mogelijk op deze doelstellingen omdat zo een gedifferentieerde bevolkingssamenstelling tot een doel op zich dreigt te verworden. Eén van de mensen die vanuit de opdrachtgevers bij dit proces betrokken was, stelde dan ook dat er in de toekomst beter nagedacht kan worden over de formuleren van doelstellingen.

Naast differentiatie waren er ook andere doelen. Verbetering op de fysieke aspecten speelde een grote rol. De woningvoorraad in de Herkingenbuurt was simpelweg bouwtechnisch aan vervanging of groot onderhoud toe. De woningen voldeden ook niet meer aan de eisen van

hedendaagse kopers. Ze waren te klein naar moderne maatstaven. De publieke ruimte zou ook worden meegenomen. Die was bijna evenzeer aan een opknappbeurt toe. Het grootste probleem van de publieke ruimte was dat er geen duidelijke grens was tussen het bezit van de gemeente, van de corporatie en van private eigenaren. Dat gaf veel onduidelijkheid bij het beheer van deze ruimte. Buurtbewoners konden niet begrijpen dat grasvelden soms voor de helft werden gemaaid omdat de andere helft van een andere eigenaar was. De wijkcoördinator vanuit de deelgemeente vertelde:

“Eerst was het in de praktijk niet helder bij wie nu het beheer lag. Je kunt het aan de bewoners niet verkopen om bij klachten steeds door te verwijzen naar andere partijen. Daarom is het van belang in de planontwikkeling dat zoiets gewoon helder is. Heldere beheergrenzen en duidelijke overgangen van privé naar openbaar.”

Er werden verder niet veel verwachtingen geformuleerd rond indirecte effecten die aanpak van de publieke ruimte zou kunnen hebben. Maar bij de respondenten leefde het gevoel dat beter beheer een kleine bijdrage aan de subjectieve veiligheid kon leveren.

7.1.2 Projectverloop en realisatie: output

De bewoners van de Herkingenbuurt maakten al in 1998 kennis met de eerste plannen voor stedelijke vernieuwing, maar het zou nog even duren voordat de bouw en verbouw echt van start ging. In 2001 werd begonnen met de renovatie, de sloop- en nieuwbouw startte een jaar later.

De plannen zoals die werden gepresenteerd in de stedenbouwkundige randvoorwaarden kenden drie fasen (dS+V, 2001). De uitvoering daarvan is te zien in figuur 7.2. Deze figuur bevat twee kaarten van de Herkingenbuurt op een basis die afkomstig is van Duinker Van der Torre (z.j.). Kaart 7.2A laat het stratenpatroon uit het jaar 2000. Alle gebouwen die sindsdien gesloopt zijn, zijn rood gekleurd. Kaart 7.2B laat zien wat daarvoor teruggebouwd is. Fase 1 is blauw, Fase 2/3 is oranje en project 'De Eilanden' is paars. Nieuw gecreëerde buitenruimte is lichtgroen.

Figuur 7.2: Sloop (A) en nieuwbouw (B) in de Herkingenbuurt (bewerking Duinker Van der Torre, z.j.)

Fase 1 vond plaats in het meest zuidelijke gedeelte van de buurt, tegen verkeersweg de Slinge aan. Hier werden enkele vervallen eengezinswoningen gesloopt. Daar kwamen twee woonvormen voor terug. De eerste was een flat met ouderenwoningen, het enige deel van het hele project waar nieuwe huurwoningen werden gebouwd. De tweede woonvorm was een ambitieuze onderneming waarbij 24 woon-werkwoningen moesten worden verkocht. Dit werd geen succes. Er waren nauwelijks ondernemers in geïnteresseerd, waardoor de helft tot op de dag van vandaag niet gebouwd is. De 12 eenheden die wel opgeleverd zijn, kregen te kampen met veel leegstand. Fases 2 en 3 hielden de volledige sloop in van alle gebouwen aan de Herkingenstraat in het midden van de buurt. Hier stonden naast oude laagbouwoningen ook 30 winkelpanden. Daarnaast werden tijdens deze fase vijf grote galerijflats gesloopt. In de plaats van deze gebouwen kwamen laagbouw eengezinswoningen in een ander stratenpatroon. Ook de publieke ruimte rond de Herkingenstraat werd geheel anders ingericht. Beide fasen zijn geheel uitgevoerd. Tot slot werd ook het noorden van

de Herkingenbuurt aangepakt. Daar stonden verschillende blokken goedkope laagbouw, twee straten diep. Ook deze woningen zijn succesvol gesloopt en vervangen door duurdere eengezinswoningen. Technisch gezien was dit een eigen project onder de naam 'De Eilanden'. Maar de analyse van maatschappelijke effecten in de Herkingenbuurt is niet compleet zonder deze ingreep.

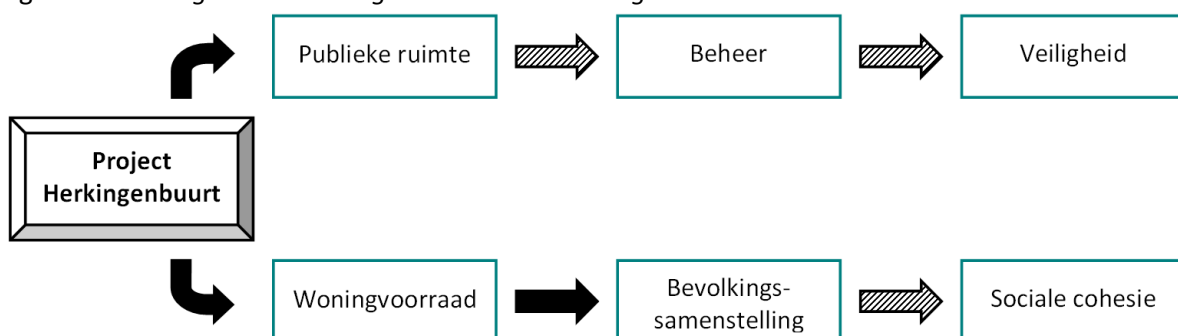
In totaal is ongeveer één derde van alle woningen in de wijk is tijdens het project gesloopt. Het merendeel daarvan was gelegen in vijf galerijflats in het noordelijke gedeelte van de buurt, die samen erg veel woningen bevatten. Naast deze uitgebreide herstructureringsoperatie is er nog eens een groot aantal woningen in de buurt gerenoveerd, waaronder bijna alle laagbouw in het zuiden en vier van de negen overgebleven flatgebouwen. Ten slotte heeft woningbouwcorporatie Woonstad nog een aanzienlijk deel van haar voorraad huurwoningen in de buurt verkocht aan de bewoners.

7.1.3 Reflectie deelvraag 3 voor de Herkingenbuurt

Welke output is er in het kader van het project in de Herkingenbuurt gerealiseerd en welke doelstelling werd met het project beoogd te behalen?

De Herkingenbuurt was geleidelijk aan het afglijden. Het stedelijke vernieuwingsproject probeerde hier verandering in te brengen. De woningvoorraad werd ingrijpend aangepakt, veel ingrijpender dan in Hordijkerveld bijvoorbeeld. Hiermee werd beoogd twee vliegen in één klap te slaan. De oude woningen moesten toch vervangen worden en nu werden ze vervangen door aanmerkelijke duurdere exemplaren die meer aansloten bij de moderne vraag. Zo moest de buurt een nieuwe bevolkingssamenstelling krijgen, met meer gezinnen en vooral meer mensen met middeninkomens. Verandering in de bevolkingssamenstelling kan een middel zijn, maar in veel opzichten was het hier een doel op zichzelf. Officiële documenten noemen geen verdere beoogde effecten van een andere bevolking; in interviews werden vooral meer draagvlak voor winkels en het behoud van sociale stijgers genoemd. Van dat laatste mag een kleine bijdrage aan de sociale cohesie worden verwacht. Ook de publieke ruimte diende een indirect effect te bereiken. De Herkingenbuurt had problemen met beheer omdat de grenzen tussen openbare, semi-openbare en particuliere tuinen niet duidelijk waren. De aanpak van de buitenruimte diende dit te verhelpen en zo de beheertoestand te verbeteren. Beter beheerde ruimte kon het veiligheidsgevoel verbeteren, maar er lag weinig nadruk op veiligheid. De doelstellingen van het project zijn schematisch weergegeven in figuur 7.3. Hierbij staan ingekleurde pijlen voor hoofddoelen en gestreepte pijlen voor nevendoelestellingen.

Figuur 7.3: Beoogde veranderingstheorie in de Herkingenbuurt

Alle grote deelprojecten zijn tijdens de uitvoering opgeleverd zoals ze gepland waren. De output van het project is dus gerealiseerd zoals beoogd was. Paragraaf 7.2 gaat verder in op de outcome.

7.2 De veranderingen in de Herkingenbuurt

7.2.1 Woningvoorraad

In figuur 7.2 is al te zien hoe sterk er in de woningvoorraad van de Herkingenbuurt is ingegrepen. De gevolgen van deze grote ingrepen zijn terug te zien in zowel objectieve als subjectieve gegevens. Een deel van de objectieve gegevens is te zien in tabel 7.1, gebaseerd op COS statistieken.

Tabel 7.1: Samenstelling woningvoorraad Herkingenbuurt in 2001 en 2008 (COS, 2011)

Indicator	2001	2008
Totaal aantal woningen	1197	1158
Percentage koopwoningen	4,2%	13,6%
Percentage eengezinswoningen	11,3%	21,5%

Het totale aantal woningen is gedaald omdat er minder woningen zijn teruggebouwd dan er zijn gesloopt, met als resultaat grotere huizen. Zoals beschreven in hoofdstuk 5 zijn er geen directe gegevens beschikbaar over het aantal middeldure woningen maar met behulp van gecombineerde gegevens (Deelgemeente Charlois, 2000; Schoemaker, 2004) is het wel mogelijk een schatting te maken van de ontwikkeling hierin. Voordat de stedelijke vernieuwing begon, waren er in de buurt bijna uitsluitend goedkope sociale huurwoningen. Het aandeel middeldure woningen kwam niet boven de 2% uit. De nieuwbouw bracht hier grote verandering in, want deze bestond bijna alleen maar uit middeldure woningen, zodat deze naar schatting nu 20% van de woningvoorraad in de Herkingenbuurt uitmaken. De beste van deze woningen zitten zelfs tegen de bovengrens van het begrip ‘middelduur’ aan. De 12 gerealiseerde woon-werkwoningen zitten zelfs over deze grens heen maar hun aandeel in de totale voorraad is te verwaarlozen.

Deze cijfers brengen echter niet alles in beeld. Subjectieve gegevens kunnen het beeld aanvullen, te beginnen met de resultaten van de standaardvragenlijst. De verandering van de woningvoorraad wordt er hoog gewaardeerd ($\mu = 6,25$, $\sigma = 0,50$). Dat zijn de hoogste score en de laagste standaardafwijking uit dit hele onderzoek. Uit interviews bleek waarom dit zo was. Een medewerker aan het sociaal beleid van Woonstad vertelde:

“Ja, het is aantrekkelijker dan het voor de herstructurering was. De woningen zijn groter en beantwoorden meer aan de vraag van mensen. Het is prettiger wonen. Vroeger hebben daar woningen gestaan zonder douche en met woonkamers van 3 bij 4 meter.”

Er was dus veel verbetering te behalen omdat de oude woningen echt niet meer geschikt waren. Maar de nieuwe woningen bieden ook op zichzelf goede kwaliteit. Er is een bewoner geïnterviewd wiens eigen huis gerenoveerd is en hij was er erg tevreden over. De woningen zijn beter geïsoleerd met bijvoorbeeld dubbel glas. Dat heeft een aantal voordelen, waaronder een verbetering van de geluidsisolatie. Geluidsoverlast was vooral in de galerijflats een groot probleem maar dat is hierdoor verminderd. Dezelfde kwaliteit is uiteraard ook in de nieuwbouwhuizen toegepast. De nieuwbouwhuizen voldoen ook allemaal aan het politiekeurmerk zodat inbreken aanzienlijk moeilijker is dan in de oude woningen. Een laatste effect binnen het aspect woningvoorraad is dat de buurt er mooier uitziet door de nieuwbouw en renovatie. De buurt heeft in 2005 dan ook de bouwkwaliteitsprijs van Rotterdam gewonnen (Duinker Van der Torre, z.j.).

De aanpak van de woningvoorraad bracht ook enkele indirecte effecten met zich mee. De belangrijkste daarvan is dat er meer mensen met een middeninkomen naar de buurt zijn getrokken. Verschillende respondenten vertellen dat de prijzen van de nieuwe huizen in de Herkingenbuurt vrij hoog zijn. Daardoor kan het niet anders dan dat de bevolkingssamenstelling in minstens één opzicht veranderd is. Sectie 7.2.4 gaat hier verder op in. Daarnaast was er nog een klein effect op de veiligheid, want veel flatgebouwen kenden enge plekken. Door de stedelijke vernieuwing is een aantal daarvan weggenomen.

7.2.2 Publieke ruimte

‘Publieke ruimte’ is in de Herkingenbuurt een onduidelijk begrip omdat er tussen de flatgebouwen veel zogenaamde ‘gemeenschappelijke tuinen’ liggen. Deze parkjes zijn in principe voor iedereen toegankelijk maar corporatie Woonstad is eigenaar van deze tuinen en ze zijn vooral bedoeld voor bewoners van de aangrenzende gebouwen. Daardoor kan men in de Herkingenbuurt publieke, semi-publieke en particuliere ruimte onderscheiden. In de jaren die vooraf gingen aan de stedelijke vernieuwing raakte de publieke ruimte nogal in verval. De gedachte achter de gemeenschappelijke

tuinen was door de individualisering ongeldig geworden. In bestaande documenten werd geconcludeerd dat het gebruik was veranderd “van gebruiksgroen in kijkgroen” (dS+V, 2001). Zowel uit interviews als uit bestaande documenten blijkt dat de publieke ruimte er verschaald bij lag.

Dit is belangrijk want puur in vierkante meters is de beschikbare publieke ruimte afgenomen. Bij de nieuwbouw van huizen is namelijk een deel van de openbaar toegankelijke ruimte omgezet in privétuinen. Echter, omdat de vroegere groenvoorzieningen toch niet meer functioneerden, kan men niet spreken van een verslechtering van de beschikbare publieke ruimte. Het verlies aan vierkante meters is deel gecompenseerd door de aanleg van twee nieuwe plantsoenen in het midden van de buurt, de enige plek waar het stratenpatroon aangepast is. In de rest van de buurt is ervoor gekozen om de oorspronkelijke structuur van Lotte Stam-Beese zoveel mogelijk te behouden.

De respondenten zien de veranderingen in de publieke ruimte als een behoorlijke verbetering. Deze waardering blijkt al uit een hoge score op de standaardvragenlijst ($\mu = 5,75$, $\sigma = 1,26$). Uit interviews komen twee zaken naar voren die hieraan bijdroegen: de publieke ruimte is mooier en het beheer is beter. Wat betreft dat laatste waren er zoals gezegd vroeger problemen met de indeling waardoor het onduidelijk kon zijn wie verantwoordelijk voor het beheer was. Een bewoner beantwoordde de vraag waar de verbetering in de publieke ruimte in zat als volgt:

“Dat zit hem er in dat het ruimtelijk indelen beter is, het onderhoud beter is en ook de buitenruimte beter is. Voor de laatste groep geldt ‘schoon, heel en veilig’. Dat maakt dat mensen een buurt veel prettiger beleven. Ik denk dat het ook bruikbaar is geworden.”

Het betere beheer lijkt vervolgens een klein effect te hebben op de veiligheidsgevoelens. Open zichtlijnen lijken in deze casus een minder grote rol te spelen; slechts één respondent had het zijdelings over openheid. De respondenten zijn het er ook over eens dat de publieke ruimte nu mooier is geworden. Alleen de bruikbaarheid van de nieuwe publieke ruimte wordt sterk betwist. De sociaal opbouwwerker van Pendrecht vertelde:

“Je hebt in de Herkingenbuurt een plek met ‘speeltoestellen’, maar die zijn tevens bedoeld als kunstwerk. Er is vaak door bewoners aangegeven dat het op een bepaalde plek leuk kan zijn maar dat ze er hier niets mee kunnen. Soms werd er zelfs tegen kinderen gezegd dat ze eraf moesten blijven omdat het een kunstwerk is. Dat werkt dus helemaal verkeerd.”

De publieke ruimte is echter wel bruikbaar voor mensen die hun auto willen parkeren. Bij de oorspronkelijke bouw is een norm van 0,67 parkeerplaatsen per woning aangehouden. Na enkele jaren was dat duidelijk te weinig. Bij de nieuwbouw is rekening gehouden met 1,6 parkeerplaats per woning, al ligt een aanzienlijk aantal daarvan op privéterrein (Schoemaker, 2004; dS+V, 2001).

7.2.3 Voorzieningen

De voorzieningen speelden in het project in de Herkingenbuurt een kleine rol. Winkelvoorzieningen werden alleen bij het project betrokken in die zin dat ze door de stedelijke vernieuwing helemaal verdwenen. Voordat het project begon, waren er in het midden van de buurt kleine winkeltjes gevestigd. In het kader van de stedelijke vernieuwing zijn deze allemaal gesloopt. In principe betekent dat dus een oneindige verslechtering van de winkelvoorzieningen in de buurt, dus de score op de standaardvragenlijst is onbetekenend. Uit de interviews bleek echter dat de situatie niet zo dramatisch was als de cijfers doen voorkomen. De winkeltjes liepen al jaren totaal niet meer, ze werden weggeconcentreerd door meer grootschalige winkels in de centrale winkelgebieden van de wijk en zelfs de hele deelgemeente. Er was dan ook al jaren veel leegstand aan de winkelstrip. De respondenten vonden het dan ook niet erg dat de winkels verdwenen. De gebouwtjes zijn gesloopt als onderdeel van het project maar feitelijk is hun lot bezegeld door de economische tendens.

Maatschappelijke voorzieningen speelden helemaal geen rol in het project in de Herkingenbuurt. In Pendrecht zijn veel voorzieningen gecentreerd op het niveau van de wijk. Zaken als het servicepunt en het buurthuis waren daarom al voordat de stedelijke vernieuwing begon

gehuisvest op het centrale Plein 1953, dat buiten de Herkingenbuurt ligt. De belangrijkste voorzieningen zijn de twee scholen die in de buurt liggen, De Koppeling en Over de Slinge. Zij zijn echter niet meegenomen in het project. Voor wat het waard is: de waardering van de maatschappelijke voorzieningen nam iets toe ($\mu = 4,75$, $\sigma = 0,96$) doordat sommige respondenten de verandering in de hele wijk waardeerden. Die verandering is waarschijnlijk toe te schrijven aan flankerend sociaal beleid want in het kader van stedelijke vernieuwing zijn in heel Pendrecht geen bouwprojecten aan maatschappelijke voorzieningen geweest.

7.2.4 Bevolkingssamenstelling

Bij het ontwerp van dit project is er veel nadruk gelegd op het bereiken van een andere bevolkingssamenstelling als het gaat om inkomen. Alle respondenten zijn het er over eens dat het aantal mensen met een middeninkomen inderdaad aanzienlijk gestegen is. Exacte cijfers op buurtniveau ontbreken, maar de verandering in de woningvoorraad kunnen simpelweg geen ander effect hebben, zo bevestigen ook de respondenten. De nieuwbouw bestaat volledig uit koopwoningen en die zijn alleen bereikbaar voor mensen met voldoende inkomen. Aangezien de samenstelling van de woningvoorraad op dit punt behoorlijk veranderd is, kan men aannemen dat ook de verandering van het aandeel mensen met een middeninkomen behoorlijk groot is. De verandering lijkt overigens ook geheel en al door de veranderingen in de woningvoorraad te zijn veroorzaakt, er is geen indicatie dat bijvoorbeeld de publieke ruimte hier ook aan heeft bijgedragen.

De directe gevolgen van deze verandering zijn echter niet groot. De draagkracht per gezin is groter maar op het centrale winkelcentrum Plein 1953 is nog steeds veel verloop en leegstand. Dat wordt voor een deel veroorzaakt doordat stedelijke vernieuwing in andere buurten van Pendrecht nog steeds voortduurt. Daarbij komt nog dat het totale aantal inwoners is gedaald omdat er meer woningen zijn gesloopt dan er zijn teruggebouwd. Twee gezinnen met een laag inkomen kunnen evenveel draagvlak voor winkels leveren als één gezin met meer inkomen. Er lijkt ook maar weinig sprake van andere 'neighbourhood effects' waarbij de nieuwe middenklasse de rest van de buurt stimuleert bij sociale stijging. Dat komt omdat er weinig contact is tussen de nieuwe en de oorspronkelijke bewoners. De laatstgenoemde groep kan dus niet profiteren. Een bewoner beantwoordde de vraag of er meer mensen met een hoog inkomen in de buurt wonen als volgt:

“Als je naar de huizenkopers kijkt, zou je zeggen van wel. Hoe weet ik niet, ik kan niet in hun portemonnee kijken. Ik merk er in ieder geval niet veel van. Het zijn mooie huizen hoor, en ook mooie auto's voor de deur. Dus het zijn geen armlastige mensen. Maar de wijk is er niet veel beter op geworden.”

Andere verschuivingen in de bevolkingssamenstelling kunnen wel in kaart worden gebracht met statistische gegevens. Dan ontstaan wel enkele methodologische problemen. De rest van Pendrecht is geen goede controlegroep omdat daar ook stedelijke vernieuwing heeft plaatsgevonden. Daarom worden de veranderingen in de Herkingenbuurt vergeleken met die in Zuidwijk, de zusterwijk van Pendrecht. Ten tweede is de bevolking van de Herkingenbuurt in de onderzochte periode ongeveer gelijk gebleven terwijl de bevolking van Zuidwijk sterk is gedaald. Hiervoor is ook in dit hoofdstuk gecorrigeerd door de absolute aantallen terug te rekenen met de factor waarin de totale populatie sinds het basisjaar veranderd is. De ontwikkeling in het aantal werkzoekenden en het aantal mensen dat via de gemeente Rotterdam een uitkering ontvangt is weergegeven in Tabel 7.2.

Tabel 7.2: Ontwikkeling werkzoekenden en uitkeringsontvangers in de Herkingenbuurt en Zuidwijk absolute aantallen en in percentage van de beroepsbevolking (bewerking COS, 2011)

Indicator	Herkingenbuurt				Zuidwijk			
	2001		2008		2001		2008	
Werkzoekenden	244	18,9%	216	14,0%	629	7,2%	691	9,1%
Uitkering	277	21,5%	259	16,8%	1231	14,1%	960	12,6%

Statistische toetsen, gecorrigeerd voor de omvang van de totale beroepsbevolking, wijzen uit dat er een duidelijk verband is tussen het gebied en de verandering in aantal werklozen: $\chi^2(1) = 23,339$, $p < 0,001$. Dit verband bestaat echter niet als het gaat om mensen die via de gemeente Rotterdam een uitkering ontvangen: $\chi^2(1) = 1.940$, $p = 0,16$. Deze cijfers suggereren dat het aantal kansarmen in de buurt is afgenomen dankzij de stedelijke vernieuwing. Uiteraard zijn niet alle werklozen kansarm, maar uit interviews komt hetzelfde beeld naar voren: de respondenten vertellen dat de buurt veel last heeft van kansarme mensen zonder goede dagbesteding of dag- en nachtritme. Zij zouden vooral in de verschillende galerijflats hebben gewoond. Nu die zijn gesloopt, is hun aantal afgenomen.

Er kan ook worden getoetst of stedelijke vernieuwing een rol heeft gespeeld in het aandeel allochtonen dat in de buurt woont. Tabel 7.3 laat zien hoe het aantal niet-Westerse allochtonen in de buurt zich ontwikkeld heeft.

Tabel 7.3: Ontwikkeling niet-Westerse allochtonen in de Herkingenbuurt en Zuidwijk in absolute aantallen en in percentage van de bevolking (bewerking COS, 2011)

	Herkingenbuurt				Zuidwijk			
	2001		2008		2001		2008	
Allochtonen	1.065	48,6%	1.449	61,7%	4.122	29,6%	4.421	36,4%

Statistische analyse laat zien dat er geen verband is tussen het gebied en de verandering in het aantal allochtonen: $\chi^2(1) = 0.629$, $p = 0,43$. Dat is enigszins opvallend omdat inkomen en etniciteit tot op zekere hoogte correleren en de inkomensverhouding wel veranderd is. Uit interviews kwamen twee oorzaken hiervoor naar voren. De herhuisvesting bracht een selectieve migratie op gang. Autochtonen grepen dit vaker aan om te verhuizen naar een andere wijk terwijl veel allochtonen na de stedelijke vernieuwing in de Herkingenbuurt terugkeerden. Daarbij komt dat er in de relatief veel allochtonen waren onder de middeninkomens die in de nieuwbouwwoning gingen wonen. Bij de bouw van woningen is dan ook speciaal rekening gehouden met de wensen van allochtone kopers.

In procentpunten steeg het aandeel allochtonen in de Herkingenbuurt sneller dan in de controlegroep. Dit is waarschijnlijk te wijten aan het passeren van een drempelwaarde. In 2008 was 8,2% van de bevolking een allochtoon van Westerse afkomst; 30,1% van de bewoners in deze buurt was autochtoon. Daarmee vormden autochtone Nederlanders dus een minderheid, maar ze waren wel de grootste minderheid omdat de groep allochtonen uiteenvalt in een groot aantal verschillende etnische groepen die onderling weinig anders met elkaar gemeen hebben dan hun statistische status.

Een laatste deelaspect van de bevolkingssamenstelling is de leeftijdsopbouw. Voor iedere leeftijdsgroep is getoetst of er een verband is tussen het gebied en de verandering over tijd. De resultaten staan weergegeven in tabel 7.4.

Tabel 7.4: Ontwikkeling leeftijdsopbouw in de Herkingenbuurt en Zuidwijk in absolute aantallen en in percentage van de bevolking (COS, persoonlijke communicatie).

Leeftijd	Herkingenbuurt				Zuidwijk			
	2001		2008		2001		2008	
0-4	187	8,5%	213	9,1%	836	6,0%	683	5,6%
5-9	121	5,4%	150	6,4%	691	5,0%	698	5,7%
10-14*	89	4,1%	130	5,5%	645	4,6%	572	4,7%
15-19	109	5,0%	115	4,9%	691	5,0%	621	5,1%
20-34**	591	26,9%	661	28,2%	3365	24,2%	2512	20,7%
35-54	515	23,5%	599	25,5%	3434	24,7%	3112	25,6%
55-64	157	7,2%	171	7,3%	1234	8,9%	1341	11,0%
65-79**	352	16,1%	198	8,4%	2172	15,6%	1677	13,8%
80+	72	3,3%	111	4,7%	828	6,0%	944	7,8%
Totaal	2.193	100%	2.348	100%	13.887	100%	12.160	100%

* $p < 0,05$

** $p < 0,001$

Binnen de leeftijdsgroep 20-34 jaar is duidelijk een significant verschil waarneembaar. De Herkingenbuurt trekt veel meer mensen die hun wooncarrière beginnen, Dit duidt erop dat de woningen in de buurt goed betaalbaar zijn voor starters, ook de nieuwe woningen. Het lijkt er echter niet op dat er hiermee ook veel jonge gezinnen naar de buurt zijn gehaald. De jongste leeftijdsgroep is hier de beste indicator voor. In deze groep is geen significant verband te vinden: $\chi^2(1) = 1,100$, $p = 0,29$. De ontwikkelingen in absolute aantallen lopen weliswaar sterk uiteen maar gecorrigeerd voor het totaal aantal inwoners is het verschil tussen de Herkingenbuurt en Zuidwijk kleiner. In de leeftijdsgroep van 10-14 jaar is wel een significant verschil tussen de gebieden. Gezinnen met iets oudere kinderen verhuizen minder vaak. Dit kan erop te duiden dat de Herkingenbuurt iets meer gezinnen met oudere kinderen vasthoudt; de volgende sectie gaat hier verder op in.

Het aantal ouderen van 65-79 jaar is in de Herkingenbuurt erg snel gedaald. Ouderen veranderen normaal gesproken relatief weinig van woning. Door de sloop werd een aantal van hen echter wel gedwongen om te verhuizen, terwijl er geen nieuwe ouderen naar de buurt toe komen. Daar komt bij dat elders in Pendrecht een groot aantal woningen speciaal voor ouderen is gebouwd.

7.2.5 Sociale cohesie

Verschillende respondenten gaven aan dat de Herkingenbuurt veel last heeft van een erg hoge mutatiegraad. Er is nauwelijks een kern bewoners aanwezig die er voor een lange periode blijft wonen. Daardoor kan er niet gemakkelijk sociale cohesie worden opgebouwd. De cijfers uit tabel 7.5 bevestigen dit. Het percentage vertrekkers is hoog, bijvoorbeeld dubbel zo hoog als in Hordijkerveld.

Tabel 7.5: Aantal vertrekkers naar een woning buiten de wijk, in de Herkingenbuurt en Zuidwijk in absolute aantallen en in percentage van de bevolking (bewerking COS, 2011).

	Herkingenbuurt				Zuidwijk			
	2001		2008		2001		2008	
Vertrekkers	364	18,8%	290	12,4%	1754	13,0%	1422	11,7%

Analyse wijst uit dat er een sterk verband is tussen het gebied en de verandering van het aantal vertrekkers over tijd: $\chi^2(1) = 33,504$, $p < 0,001$. Het aantal vertrekkers in de Herkingenbuurt is veel sneller gedaald. Het verschil tussen de twee buurten is zo groot omdat er in Zuidwijk nauwelijks daling in het aantal vertrekkers was wanneer wordt gecorrigeerd voor de daling in het totaal aantal inwoners. De stedelijke vernieuwing lijkt hieraan te hebben bijgedragen. Respondenten bevestigen dit beeld en stellen dat er met name in de nieuwe koopwoningen veel minder mutatie is. Dat biedt mogelijkheden voor het ontstaan van betere sociale cohesie.

Echter, uit interviews blijkt bepaald niet dat dit ook is gebeurd. Er komt een tragisch beeld over de sociale cohesie naar voren: verschillende respondenten stellen dat die er in het geheel niet is. Die is er ook nooit geweest, sinds de omslag eind jaren '80. Nu verdient dit beeld wel enige nuancering: niet alle respondenten denken dat de cohesie totaal ontbreekt en zelfs de meest somber gestemde bewoner heeft wel een goed contact met zijn eigen burens. Niettemin is de samenhang in dit gebied duidelijk erg laag. Van Bergeijk et al. (2008) concludeerden al eerder dat dit voor heel Pendrecht geldt. Er zijn enkele mogelijke oorzaken voor deze lage cohesie aan te wijzen. Als gezegd is de mutatiegraad extreem hoog. Daarnaast gaat het om een gebied met alleen maar minderheden, geen enkele etnische groep maakt meer dan 50% van de bevolking uit. Die verschillende groepen hebben maar weinig behoefte aan onderling contact. Dit is niet eens een vorm van discriminatie in enige richting maar meer het diepgewortelde psychologisch principe dat mensen het liefst contact maken met andere leden van hun eigen groep. Speculerend zou het verder kunnen dat het slechte imago van Pendrecht bewoners weerhoudt van meer sociale binding, Permentier et al. (2007) vonden eerder resultaten in die richting.

De bouw van koopwoningen heeft dan wel de mutatiegraad omlaag gebracht, maar daarmee is er de afgelopen jaren nog weinig sociale cohesie ontstaan. Ook binnen de groep kopers van de nieuwe woningen is nog geen goed contact ontstaan. De omgang tussen kopers en huurders lijkt niet goed te verlopen. Een plaatselijke sociaal medewerker van Woonstad vertelde:

“Er is vroeger wel eens gedacht dat er menging op zou treden. Dat effect zie je echter niet: het is toch wel een beetje “wij en zij”. Er is een groep kopers en een groep huurders. In de koopwoningen loopt de etniciteit evengoed door elkaar als in de huurwoningen, dus er is niet echt sprake van een etnische scheiding op dat gebied.”

Tussen de groepen kopers en huurders is dus weinig contact, maar *binnen* de verschillende groepen is de sociale cohesie ook niet best. De wijkagent van de Herkingenbuurt vertelde:

“De sociale cohesie die er nu is, is alleen maar gebaseerd op het feit dat ze allemaal tegelijk de sleutel hebben gekregen. Verder is het zo versnipperd als maar zijn kan; ook in de koopwoningen hebben de mensen volgens mij niet veel contact.”

Er is in dat opzicht dus een scheiding binnen de buurt ontstaan. Nu heeft die scheiding ook wel enkele voordelen; de wijkagent vertelde dat overlastgevers uit de huurwoningen zich nagenoeg nooit tussen de koopwoningen ophouden. Toch komt het beeld naar voren dat de stedelijke vernieuwing ondanks de lagere mutatiegraad weinig goeds heeft gedaan voor de sociale cohesie. De score van de standaardvragenlijst bevestigt dit ($\mu = 3,50$, $\sigma = 1,00$). Het is echter goed mogelijk dat meer tijd nodig is voordat er goede sociale cohesie ontstaat.

7.2.6 Veiligheid

De objectieve veiligheid kan worden afgeleid uit de veranderingen in de Leefbaarometer veiligheidsscores (Ministerie van BZK, 2011) die de afgelopen jaren zijn opgetreden. Het blijkt dat de Leefbaarometer score van de Herkingenbuurt tussen 2002 en 2008 is gedaald van -45 naar -46. Dat is precies in lijn met de wijk Pendrecht als geheel, waar de veiligheidsscore eveneens van -45 naar -46 daalde. Een klein cluster in het noorden van de Herkingenbuurt had overigens een kleine verbetering van -48 naar -47. Ook het vergelijkbare Zuidwijk laat een kleine daling zien van -38 naar -41. Dit zijn overigens geen grote veranderingen, over het algemeen kan geconcludeerd worden dat de objectieve veiligheidssituatie nagenoeg gelijk is gebleven.

De wijkagent van de Herkingenbuurt bevestigt het beeld dat er op het niveau van de buurt weinig verschil in de misdadaadjfers is. Toch ziet hij wel effecten van de stedelijke vernieuwing. Dat komt omdat criminaliteit en overlast binnen de Herkingenbuurt erg plaatselijk zijn. Mensen die overlast veroorzaken doen dat in de onmiddellijke nabijheid van hun eigen woning. Het komt zelfs regelmatig voor dat mensen inbreken in woningen in de galerijflat waar ze zelf ook in wonen. Nu een aantal galerijflats zijn vervangen door eengezinswoningen is een deel van de buurt rustiger geworden, in die delen zijn nu minder meldingen. De wijkagent vertelt:

“De veiligheid is misschien licht gestegen omdat er andere mensen komen wonen, met een positievere bijdrage aan de samenleving. De mensen die wonen in de laagbouw hebben een baan, hebben een zinvolle dagbesteding, hebben een inkomen en hebben dus bepaalde belangen. In de panden die nu nog overlast veroorzaken heeft 80% van de bewoners een uitkering. Wat dat betreft is het in de oudbouw gelijk gebleven en in de nieuwbouw iets verbeterd, maar dat speelt zich af op het niveau van de straat. Je ziet het dus niet in de indexen want die meten niet op een dergelijk niveau.”

Er moet wel worden opgemerkt dat dit resultaat erg gevoelig is voor waterbedeffecten. Het gaat hier om individuen, niet om groepen. Groepen kunnen door stedelijke vernieuwing worden opgebroken, met betere spreiding tot gevolg, maar individuen worden simpelweg verplaatst.

De subjectieve veiligheid lijkt ook iets verbeterd te zijn want over het algemeen voelen de mensen zich iets veiliger. De gemiddelde score op de standaardvragenlijst correspondeert met een lichte verbetering en een kleine standaardafwijking laat zien dat de respondenten hier grotendeels gelijk over dachten ($\mu = 5,00$, $\sigma = 0,82$). Het is moeilijk te bepalen of stedelijke vernieuwing hier nu echt een bijdrage aan heeft kunnen leveren. In de Herkingenbuurt waren de respondenten minder

expliciet over de relatie tussen publieke ruimte en veiligheid dan in Hordijkerveld. In interviews ontstond het beeld dat in de Herkingenbuurt de subjectieve veiligheid minder wordt bepaald door het uiterlijk van de buurt en meer door het imago. Pendrecht heeft een slechte naam als het gaat om veiligheid. Dit lijkt zwaar door te wegen in de mate waarin bewoners zich veilig voelen. Verschillende respondenten benadrukken dat bewoners van de Herkingenbuurt zich laten leiden door verhalen en berichtgeving waardoor ze zich veel onveiliger voelen dan feitelijk misschien nodig is.

7.2.7 Imago

Als gezegd speelt het imago van de wijk en haar buurtjes een grote rol in Pendrecht. De wijk heeft jarenlang te kampen gehad met veel negatieve berichtgeving, vooral over de veiligheid. Het lijkt erop dat er vandaag de dag minder slecht nieuws over de wijk naar buiten komt, maar de slechte naam van het gebied blijft bestaan. Hierdoor drukt het een grote stempel op de bewoners van de buurt. Veel betrokkenen trekken zich het slechte imago van de buurt aan. De afgelopen jaren lijkt het imago van de Herkingenbuurt echter wel ten goede gekeerd. Uit de standaardvragenlijst komt naar voren dat de respondenten een duidelijk waarneembare verbetering in het imago van de buurt zien ($\mu = 5,25$, $\sigma = 0,96$). Dat is een behoorlijke vooruitgang, maar niet genoeg om de slechte naam helemaal weg te nemen, zo blijkt uit de diepte-interviews.

Met behulp van diezelfde interviews is geprobeerd te achterhalen waar de verbetering vandaan komt. Dat blijkt lastig, het imago is een complex aspect en verschillende respondenten geven aan dat hun inzicht in de effecten op dit vlak beperkt is. De fysieke aspecten leveren duidelijk een bijdrage, zij het een kleine. Enkele respondenten droegen aan dat de aantrekkelijkere uitstraling gunstig is voor het imago. Het vervangen van oude galerijflats voor eengezinswoningen lijkt het meest te betekenen. Echter, de slechte naam van Pendrecht kwam niet van de fysieke aspecten maar van de veiligheid en de bevolkingssamenstelling. Stedelijke vernieuwing heeft hier op sommige deelaspecten wel vooruitgang geboekt, maar niet over de hele linie. Bovendien is het sterk de vraag of de verbetering op deze deelaspecten ook echt doorgedrongen is buiten Pendrecht zelf.

Waarschijnlijk komt een verandering in het imago van Pendrecht meer voort uit flankerend sociaal beleid. In de afgelopen zes jaar zijn er drie grote campagnes gestart om het imago van de wijk te verbeteren. Daar is erg veel moeite in gestoken en het lijkt resultaat te hebben afgeworpen. De respondenten geven aan dat bijna alle inwoners van de wijk bekend zijn met één of meer van de initiatieven. Het stedelijk vernieuwingsproject levert op dit gebied bijdrage aan het imago doordat het veel nieuwsberichten genereert. Op die manier komt er beter nieuws uit de wijk. Dat wil niet zeggen dat de campagnes in alle opzichten geslaagd zijn: de opkomst bij evenementen blijft laag.

De oorzaken van het imago blijven dus onzeker maar de gevolgen zijn veel duidelijker. Het slechte imago van de buurt bemoeilijkte het verkrijgen van meer een gedifferentieerde bevolking omdat veel mensen met een goed inkomen niet in de buurt willen komen wonen. Zij worden afgeschrikt door slechte berichtgeving. De projectmanager van de gemeente vertelt:

“Door het negatieve imago kwam ook herstructurering moeilijk van de grond. Je wilt eigenlijk met herstructurering bereiken dat er een meer evenwichtige verdeling komt tussen sociale huur en middeldure huur- en koopwoningen. Dat is natuurlijk heel moeilijk op moment dat er een negatief imago aan de buurt kleeft.”

Eerder is ook gesteld dat de subjectieve veiligheid sterk door het imago wordt beïnvloed en het is mogelijk dat het slechte imago de vorming van sociale cohesie tegenwerkt.

7.2.8 Reflectie deelvraag 4 voor de Herkingenbuurt

Welke maatschappelijke effecten zijn er in de praktijk bereikt en hoe kan het optreden van deze effecten worden verklaard?

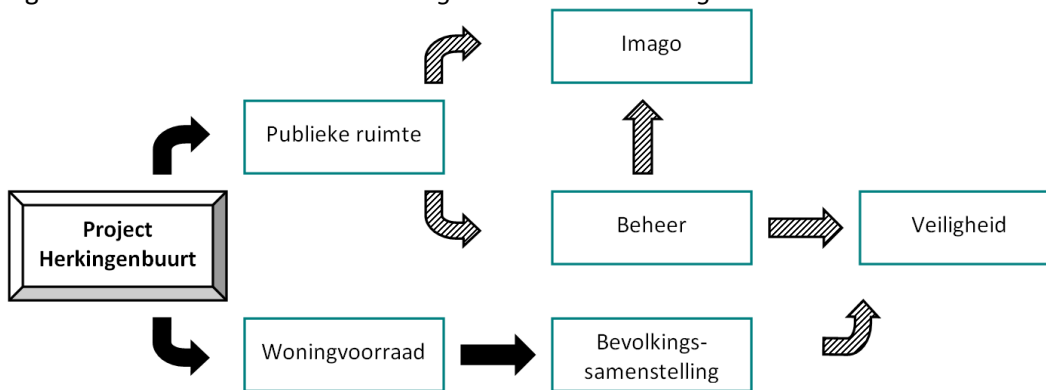
De stedelijke vernieuwing in de Herkingenbuurt was een groot project met drastische ingrepen. Het project had dan ook bijna automatisch grote gevolgen voor de fysieke aspecten. De woningvoorraad

en de publieke ruimte zijn aanzienlijk van samenstelling veranderd. Er zijn veranderingen in typologie maar ook de waardering van de fysieke omgeving is verbeterd. De respondenten waarderen de kwaliteit van de nieuwe of vernieuwde woningen. In de publieke ruimte zijn ook verbeteringen geboekt. De belangrijkste vooruitgang daar is dat het beheer een stuk gemakkelijker is geworden omdat er duidelijkere grenzen zijn tussen openbaar, semi-openbaar en particulier gebied. De publieke ruimte is ook aantrekkelijk geworden maar haar bruikbaarheid is betwist.

De grote veranderingen in de woningvoorraad lijken ook grote veranderingen in de inkomensverdeling te hebben veroorzaakt. Helaas zijn er geen precieze cijfers beschikbaar maar alle respondenten merken dat er procentueel gezien minder mensen met een laag inkomen in de buurt wonen. Het lijkt erop dat hierdoor ook het aantal kansarme bewoners gedaald is. De mutatiegraad is ook gedaald. Dat heeft echter niet geleid tot het ontstaan van meer sociale cohesie, die blijft namelijk onveranderd laag. Het lijkt erop dat een lage mutatiegraad een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde is voor het ontstaan van sociale cohesie. Wellicht speelt hier ook in mee dat de stedelijke vernieuwing de verkleuring van de buurt niet heeft afgeremd. Hierdoor blijft de buurt versplinterd in verschillende etnische groepen.

De veiligheid lijkt te profiteren van het project. Leefbaarometer gegevens laten nog geen verbetering zien maar de wijkagent vertelde dat de nieuw gebouwde delen van de buurt veel minder overlast en criminaliteit kennen, een resultaat van een andere bevolking met minder kansarme mensen. Door beter beheer ziet de buurt er ook meer opgeruimd uit. Dit lijkt iets bij te dragen aan de veiligheidsgevoelens, maar dan wel als het zwakste van de hier genoemde effecten. Ook het imago lijkt te profiteren van het feit dat de buurt er beter uitziet. Het imago is belangrijk; de slechte naam van Pendrecht zit veel bewoners en professionals dwars. Het bleek echter eens te meer een complex aspect. Waarschijnlijk heeft berichtgeving over Pendrecht een veel sterkere invloed dan de stedelijke vernieuwing. De gerealiseerde veranderingen staan schematisch weergegeven in figuur 7.4.

Figuur 7.4: *Gerealiseerde veranderingstheorie in de Herkingenbuurt*

7.3 Vergelijking beoogde en gerealiseerde effecten

7.3.1 Onvoorziene gebeurtenissen

Het project in de Herkingenbuurt werd niet gehinderd door veel verrassingen. De belangrijkste onverwachte gebeurtenis was dat er kort na het begin van het project werd besloten de stedelijke vernieuwing in de rest van Pendrecht versneld uit te voeren. Het stond vast dat de andere buurten uiteindelijk ook vernieuwd zouden worden, maar niet dat daar zo snel al zou worden begonnen.

De verkoop van woningen is uiteindelijk goed gelukt maar in eerste instantie liep ze niet geheel volgens plan. Daarom is een klein deel van de nieuwbouw uiteindelijk eerst een tijd als dure huurwoningen in de markt gezet. Deze woningen worden nu alsnog verkocht. De plannen om huurwoningen in de flats te verkopen aan de bewoners zijn ook niet helemaal gelukt; een deel van de bewoners was niet geïnteresseerd. Hierdoor is het percentage koopwoningen in de wijk wellicht iets kleiner dan oorspronkelijk was bedoeld. Het enige deelproject dat echt mis is gelopen was de verkoop van 24 woon-werkwoningen. Hier bleek niet of nauwelijks vraag naar te zijn. Op buurtniveau is het maatschappelijke effect hiervan op echter te verwaarlozen vanwege hun kleine aantal.

7.3.2 Reflectie deelvraag 5 voor de Herkingenbuurt

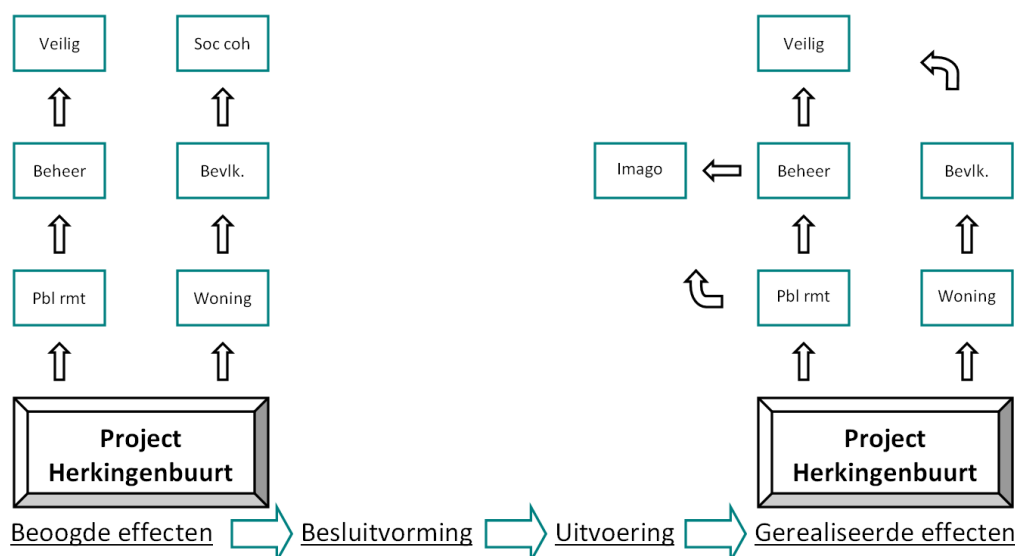
Bestaan er verschillen tussen de beoogde maatschappelijke effecten en de daadwerkelijk gerealiseerde maatschappelijke effecten en hoe kunnen deze verschillen worden verklaard?

Het project in de Herkingenbuurt heeft haar gestelde doelen bijna helemaal weten te bereiken. De fysieke verandering is, op details na, uitgevoerd zoals was bedoeld. Enerzijds is het niet verrassend dat deze fysieke doelen behaald zijn omdat het directe effecten betreft. De output leidt op deze aspecten bijna direct tot outcome, dus er kan relatief weinig mis gaan in het proces. Anderzijds stond niet vast dat de kwaliteit zo goed zou zijn dat men kan spreken over maatschappelijke effecten. Dat bleek wel het geval. De respondenten vinden dat de nieuwe woningen en publieke ruimte bijdragen aan de kwaliteit van leven. .

Ook een aantal indirecte effecten is behaald zoals ze beoogd waren. De aanpak van de buitenruimte heeft inderdaad het beheer vergemakkelijkt. De beter onderhouden buurt lijkt ook een klein effect op het veiligheidsgevoel te hebben gehad. Deze effecten spelen geen hele grote rol maar ze werken wel zoals oorspronkelijk beoogd werd. Het belangrijkste indirecte effect kwam voort uit de woningvoorraad. De duurdere woningen lijken inderdaad een meer gedifferentieerde bevolking te hebben bewerkstelligd. Er wonen nu meer mensen met een middeninkomen in de Herkingenbuurt. Helaas ontbreken de gegevens om te controleren of de bevolkingsamenstelling in dezelfde mate veranderde als de woningvoorraad. De reden dat de verkoop in eerste instantie niet goed van de grond kwam, wijst er op dat de verandering van bevolking wellicht wat achterbleef. Het project stelde zich ook ten doel om meer gezinnen te trekken of vast te houden. Data over het aantal jonge kinderen suggereert dat dit niet goed gelukt is. Andere data wijst er wel op dat het aantal kansarme bewoners in de buurt is gedaald. Dat werd officieel niet eens beoogd, maar het is wel behaald en lijkt bij te dragen aan de veiligheid.

Ten slotte was er het doel om sociale stijgers vast te houden door wooncarrières binnen de buurt mogelijk te maken. Dat effect is moeilijk te meten want het is moeilijk vast te stellen of echt naar een andere wijk zouden zijn verhuisd als de nieuwe woningen er niet waren geweest. De gedaalde mutatiegraad suggereert van wel. Echter, het behoud van stijgers wordt gezien als een middel om de sociale cohesie te verbeteren. Dat doel is niet behaald. Uit interviews ontstond het beeld dat de nieuwe middenklasser weinig contacten aanging met elkaar en de overige bewoners. In figuur 7.5 worden de beoogde en gerealiseerde veranderingen schematisch naast elkaar gezet.

Figuur 7.5: Beoogde en gerealiseerde veranderingen in de Herkingenbuurt

De analyse van de cases is hiermee compleet. In het laatste hoofdstuk worden conclusies getrokken.

8. Conclusie

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste inzichten uit dit onderzoek naast elkaar gezet. In paragraaf 8.1 worden de verschillende deelvragen beantwoord. Deelvragen 1 en 2 zijn met de literatuur beantwoord, terwijl deelvragen 3, 4 en 5 zijn beantwoord naar aanleiding van een case study naar de stedelijke vernieuwingsprojecten in Hordijkerveld en de Herkingenbuurt. Deze twee cases worden apart besproken. Paragraaf 8.2 beantwoordt vervolgens de hoofdvraag. Ze schetst eerst een algemeen beeld over de maatschappelijke effecten die stedelijke vernieuwing met zich mee kan brengen en gaat daarna in op discrepanties tussen beoogde en gerealiseerde effecten. Paragraaf 8.3 tot slot bevat de discussie. Wat zijn de theoretische implicaties van dit onderzoek, hoe kan volgend onderzoek hierop voortbouwen en welke aanbevelingen levert dit onderzoek op voor de praktijk?

8.1 Antwoord op de deelvragen

8.1.1 Theorie over effecten van stedelijke vernieuwing

Dit was niet bepaald het eerste onderzoek naar stedelijke vernieuwing, er is al veel onderzoek hieraan voorafgegaan. Het bestaand onderzoek kent echter enkele belangrijke hiaten: ten eerste waren eerdere studies niet gericht op zowel objectieve data als de beleving van direct betrokkenen, ten tweede richtten ze zich op effecten op wijkniveau terwijl individuele projecten spelen op buurtniveau en ten derde hebben ze causaliteit grotendeels buiten beschouwing gelaten. Niettemin kan de bestaande literatuur nieuw onderzoek wel goed op weg helpen. Er is dan ook bestaande kennis gebruikt om twee theoretische deelvragen te beantwoorden. Deze luiden:

1. Welke maatschappelijke effecten zijn relevant in het kader van stedelijke vernieuwing en hoe kunnen deze systematisch worden onderkend?
2. Wat is er uit de bestaande literatuur bekend over de veranderingen die stedelijke vernieuwing in een buurt kan bewerkstelligen?

Maatschappelijke effecten kunnen in principe alles omvatten wat van belang is voor mensen (Mitchell, 2000). Het is echter niet mogelijk om in alle kenmerken van het menselijk bestaan naar effecten van stedelijke vernieuwing te zoeken. Er is dus een model nodig om de verschillende aspecten van het maatschappelijke in kaart te brengen. Dergelijke modellen bestaan ook. Het best onderbouwde en meest bruikbare model komt van Leidelmeijer et al. (2008). Zij onderscheiden zes 'dimensies' waarop stedelijke vernieuwing maatschappelijke effecten kan veroorzaken. Ook dit model kent echter haar zwakke punten. Het is alleen geschikt voor objectieve gegevens waardoor de perceptie van bewoners grotendeels buiten beschouwing blijft. Daarom is hier gebruik gemaakt van een nieuw model. Uiteindelijk richt dit onderzoek zich in eerste instantie op zeven 'aspecten' van het maatschappelijke: woningvoorraad, publieke ruimte, voorzieningen, bevolkingssamenstelling, sociale cohesie, veiligheid en imago. Er wordt echter duidelijk de mogelijkheid opengelaten dat op lokaal niveau ook andere aspecten een rol spelen.

Uit de bestaande literatuur komt een eerste beeld naar voren hoe stedelijke vernieuwing deze zeven aspecten zoal kan beïnvloeden. De meest directe effecten kunnen worden behaald op de drie 'fysieke' aspecten: woningvoorraad, publieke ruimte en voorzieningen. Verbeteringen op deze drie aspecten werken direct door in het dagelijks leven van de bewoners (Parkes et al., 2002). Naast betere kwaliteit valt er ook effect te verwachten van betere uitstraling; de buurt wordt esthetisch aantrekkelijker (Kleinhans & Blok, 2010; Meier, 2009). Verandering op de drie fysieke aspecten kan ook gevolgen hebben voor de overige effecten, hier indirecte effecten genoemd.

Op basis van de literatuur blijkt dat de meeste indirecte effecten optreden via een verandering van de bevolkingssamenstelling. Een andere bevolking kan op zichzelf een aantal voordelen bieden. Het meest valt te verwachten van de spreiding van kansarmen. Lewis (1966) waarschuwde al dat een concentratie van kansarmen kan leiden tot 'cultures of poverty' en Nederlands onderzoek laat zien dat leefbaarheidproblemen inderdaad snel toenemen nadat een bepaalde drempelwaarde is overschreden (bijvoorbeeld Gijsbers et al., 2010). Meer middenklasse in

een buurt heeft echter nauwelijks gunstige gevolgen voor de andere mensen die in de buurt wonen (bijvoorbeeld Van Eijck, 2010). De verklaring is dat de welvarende nieuwe bewoners en de armere oorspronkelijke bewoners twee verschillende groepen gaan vormen die vooral langs elkaar heen leven. Dit komt voort uit het diep verankerde psychologische principe dat mensen het liefst omgaan met leden van hun eigen groep. Bijgevolg hebben projecten die bevolkingssamenstelling beïnvloeden op korte en middellange termijn geen gunstige gevolgen voor de sociale cohesie.

De literatuur suggereert ook dat stedelijke vernieuwing effect heeft op de veiligheid in een buurt. Het gaat dan om indirecte effecten uit de publieke ruimte, de bevolkingssamenstelling en de sociale cohesie (Wilson & Kelling, 1982; Wittebrood & Van Dijk, 2007; Shaw & McKay, 1969). Er zijn dus veel 'routes' van beïnvloeding mogelijk. Echter, omdat ze allemaal indirecte effecten betreffen kan men niet verwachten dat stedelijke vernieuwing alleen een totale ommekeer in de veiligheidssituatie teweegbrengt. Tot slot speelt ook het imago van een buurt een belangrijke rol. Imago komt niet voor in de dimensies van Leidemeijer et al. (2008) want het is louter subjectief in de zin dat het alleen in de percepties van mensen bestaat. Maar het werk van Permentier et al. (2007) maakt duidelijk dat er een feitelijke grondslag is voor het imago: een soort van hiërarchie van buurten die in de algemene opinie bestaat. Deze hiërarchie wordt bepaald aan de hand van onder andere de veiligheid en de bevolkingssamenstelling. Stedelijke vernieuwing kan deze aspecten beïnvloeden en zo de grondslag van het imago wegnemen. Bovendien laat cognitieve psychologie (O'Keefe, 2002) zien dat de start van een stedelijk vernieuwingsproject een 'keerpunt' kan vormen dat mensen dwingt hun mening aan te passen. Imago is belangrijk omdat het bepaalt welke mensen in een buurt willen wonen.

8.1.2 De verandering van Hordijkerveld

In de case studies is geprobeerd in kaart te brengen wat stedelijke vernieuwing in de praktijk voor effecten met zich meebrengt. In beide cases speelden drie deelvragen een rol:

3. Welke output is er in het kader van het stedelijk vernieuwingsproject gerealiseerd en welke doelstelling werd met het project beoogd te behalen?
4. Welke maatschappelijke effecten zijn er in de praktijk bereikt en hoe kan het optreden van deze effecten worden verklaard?
5. Bestaan er verschillen tussen de beoogde maatschappelijke effecten en de daadwerkelijk gerealiseerde maatschappelijke effecten en hoe kunnen deze verschillen worden verklaard?

De eerste case speelde zich af in Hordijkerveld, een grote buurt in de Rotterdamse wijk Groot-IJsselmonde. Hier is een groot aantal verschillende ingrepen toegepast, waaronder sloop en nieuwbouw, renovatie en een uitgebreide aanpak van de buitenruimte. De meeste onderdelen zijn volgens plan opgeleverd, met de belangrijke uitzondering van een groot aantal nieuwbouwwoningen die niet gebouwd zijn omdat de woningbouwcorporatie ze door de crisis op de woningmarkt niet verkocht kreeg. Hierdoor kwam de focus van het project vooral op de publieke ruimte te liggen.

Het doel achter deze ingrepen was, zoals het masterplan het uitdrukte, de kwaliteit van de wijk te verbeteren (BGSV, 2004). Deze verbetering van kwaliteit diende voor een deel op de fysieke aspecten te worden behaald. Sommige woningen waren bouwtechnisch zo goed als afgeschreven en andere waren dringend aan renovatie toe. De parken in de buurt stonden vol met begroeiing die weinig meerwaarde had dus de publieke ruimte diende overzichtelijker en bruikbaar te worden. Ook voorzieningen speelden een rol aangezien het buurthuis een nieuw gebouw op een betere locatie moest krijgen. Een ander deel van de kwaliteitsverbetering moest voortkomen uit een meer gedifferentieerde bevolkingssamenstelling. Er dienden meer mensen met een middeninkomen naar de buurt komen, al is niet geheel duidelijk waarom dat nodig was. De gedifferentieerde bevolking moest vooral worden bereikt met een meer gedifferentieerd woningaanbod. Van de publieke ruimte werden ook indirecte effecten verwacht: meer overzicht moest een beter veiligheidsgevoel geven en de geplande singel moest de waterhuishouding verbeteren, veel bewoners van Hordijkerveld vonden dit een even belangrijk punt als de meeste maatschappelijke aspecten.

Er zijn verschillende maatschappelijke effecten opgetreden. De betrokkenen waarderen de verandering van de fysieke aspecten. De woningen zijn prettiger om in te leven, maar vooral de publieke ruimte levert een grote bijdrage. Dankzij de aanleg van een singel ziet de buurt er veel mooier uit. Het imago heeft van de betere uitstraling geprofiteerd want dit lijkt te zijn verbeterd. Hordijkervelders zijn trots op hun mooiere buurt. Het verbeterde overzicht draagt ook bij aan de gevoelens van veiligheid, al maakt de sfeer in de buitenruimte maar een klein deel van het totale veiligheidsgevoel uit. De waterhuishouding is inderdaad sterk verbeterd. De effecten op het aspect voorzieningen zijn wisselend maar klein van omvang. Er zijn winkelgebouwen gesloopt, maar de winkels hadden het toch al zwaar. Het is goed dat het buurtcentrum in een nieuw gebouw gehuisvest is, maar op zichzelf heeft dit weinig sociale gevolgen. Ook op het aspect bevolkingssamenstelling is er niet echt veel veranderd. Er wonen iets meer mensen met een middeninkomen in Hordijkerveld, maar de andere deelaspecten laten weinig beweging zien. Er is bijvoorbeeld geen indicatie dat het aantal kansarmen echt is afgenomen en er is ook geen aanleiding om aan te nemen dat er meer jonge gezinnen in de buurt wonen. De mutatiegraad is gedaald maar dat lijkt meer toe te schrijven aan de crisis op de woningmarkt. Verder zijn er geen veranderingen in de sociale cohesie te merken.

Reflecterend op de doelen van het project mag men concluderen dat de meeste beoogde doelen in de praktijk ook zijn behaald. De aanpak van de publieke ruimte was een groot succes, de betrokkenen zijn hier erg positief over. De nieuw gebouwde huizen en de renovatie van andere woningen kunnen ook op waardering rekenen. Dat hierdoor het imago verbeterd is, was niet direct een doel maar het is wel opgetreden. De bevolkingssamenstelling is niet zoveel veranderd als er beoogd was, maar een aanzienlijk deel van de geplande nieuwbouw is dan ook (nog) niet uitgevoerd.

8.1.3 De veranderingen van de Herkingenbuurt

De tweede case speelde zich af in de Herkingenbuurt, onderdeel van de Rotterdamse wijk Pendrecht. Bij de analyse van dit project zijn dezelfde drie deelvragen beantwoord als in Hordijkerveld. In de Herkingenbuurt is ook een veelomvattend stedelijk vernieuwingsproject ingezet. Er speelden echter wat minder vormen van stedelijke vernieuwing want de nadruk lag hier sterk op verbetering van de woningvoorraad. Ongeveer 30% van alle woningen werd gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Een even groot deel werd gerenoveerd. Tegelijk werd ook de buitenruimte aangepakt.

De doelstellingen van het project lagen voor een belangrijk deel in de fysieke sfeer. Veel woningen in de buurt moesten simpelweg vervangen worden omdat ze bouwtechnisch aan het einde van hun levensduur waren. De woningen voldeden ook niet meer aan de eisen van deze tijd. De publieke ruimte was ook dringend aan een opknappbeurt toe. Het project moest de publieke ruimte verbeteren en het beheer ervan vergemakkelijken. Maar er waren ook doelen die meer in de sociale sfeer lagen. De belangrijkste daarvan was een verandering in de bevolkingssamenstelling. Er moesten meer mensen met een middeninkomen in de Herkingenbuurt komen, of blijven, wonen. Ook werd er beoogd meer jonge gezinnen naar de buurt te trekken. Het is echter niet duidelijk *waarom* er zo sterk werd ingezet op het aantrekken van deze groepen. In interviews suggereerden de opdrachtgevers verschillende 'bijeffecten', bijvoorbeeld meer draagvlak voor het winkelcentrum of het behoud van sociale stijgers. Niet één van deze informele doelen werd echter door iedereen genoemd.

Enkele jaren na de oplevering kan men concluderen dat er op de fysieke aspecten veel verbetering is geweest. Vooral de woningvoorraad is in veel opzichten van een betere kwaliteit. Dat draagt bij aan de kwaliteit van leven voor de bewoners. Samen met de verandering van de publieke ruimte heeft de woningvoorraad ervoor gezorgd dat de buurt er nu mooier en aantrekkelijker uitziet. Meer heldere overgangen tussen privé en openbaar dragen ook bij aan een beter beheer. De voorzieningen kennen geen verbetering want alle winkels in de buurt zijn gesloopt. Dit kan men omschrijven als een oneindige verslechtering maar dat gaat te ver want de winkeltjes liepen al jaren niet meer goed. De bevolkingssamenstelling van de buurt blijkt ook sterk veranderd wanneer men naar de inkomensverdeling kijkt. In de nieuwe huizen zijn inderdaad veel mensen met een middeninkomen komen wonen. De buurt kent significant minder werkloosheid. Wellicht is dit een indicatie dat er minder kansarmen in de buurt wonen, maar uiteraard is niet elke werkloze kansarm en niet elke kansarme werkloos. De onveiligheid in de nieuwbouwgedeeltes is lager. Er zijn signalen

dat dit komt door een kleiner aantal overlastveroorzakers dat daar woont. De verandering van de bevolking heeft dus een effect op de veiligheid. Het aantrekken van jonge gezinnen is minder goed gelukt. Verder is te zien dat de verkleuring van de buurt doorzet. Dat heeft zijn weerslag op de sociale cohesie. De etnisch versplinterde bevolking van de Herkingenbuurt vertoont voorlopig niet meer samenhang, ondanks dat de mutatiegraad in de buurt gedaald is. Er zijn wel signalen dat het imago van de buurt wat profiteert van een betere fysieke uitstraling.

Al met al zijn de doelen van het project in de Herkingenbuurt overwegend behaald, zeker op fysiek vlak. Er is ook een andere bevolkingsstelling gekomen maar de verdere effecten daarvan zijn niet groot. Eigenlijk is er alleen vooruitgang op de veiligheid, juist een effect dat niet specifiek beoogd werd. De economische effecten voor het winkelcentrum zijn klein. Per persoon hebben de nieuwe bewoners wel meer draagkracht maar het totaal aantal woningen is gedaald. Het vasthouden van sociale stijgers is in principe wel gelukt, getuige de gedaalde mutatiegraad, maar dat heeft weinig zin als de sociale cohesie niet verbetert. De doorwerking in andere maatschappelijke effecten is dus mager, maar dat behoorde officieel ook niet tot de doelstelling. Overigens kunnen op de langere termijn de draagkracht en de sociale cohesie beiden nog wel verbeteren.

8.2 Conclusies van dit onderzoek

Aan de hand van het literatuuronderzoek en de nieuwe empirische kennis uit de case study kan in deze paragraaf de hoofdvraag van dit onderzoek worden beantwoord. Deze luidde als volgt:

Hoe veroorzaakten stedelijke vernieuwingsprojecten maatschappelijke effecten en hoe kunnen eventuele verschillen tussen de beoogde en gerealiseerde maatschappelijke effecten van deze projecten worden verklaard?

De vraag zal in twee delen worden behandeld. Eerst wordt beschreven welke gangbare patronen van maatschappelijke effecten naar boven zijn gekomen. Daarna wordt ingegaan op de verschillen tussen beoogde en gerealiseerde effecten.

8.2.1 Maatschappelijke effecten van stedelijke vernieuwingsprojecten

Dit onderzoek onderscheidt zeven belangrijke aspecten waarop stedelijke vernieuwing invloed kan hebben. Hieronder worden de belangrijkste effecten op ieder van de aspecten beschreven.

De woningvoorraad is de eerste. Het is geen nieuws dat stedelijke vernieuwing een invloed kan hebben op de samenstelling en typologie van de woningvoorraad, dit volgt direct uit de output. Interessanter is de vraag hoe bewoners de verandering waarderen. Het gaat dan om subjectieve gegevens maar dit blijken geenszins een verzameling willekeurige meningen. Er kan namelijk grote intersubjectieve overeenstemming bestaan over de kwaliteit en het uiterlijk van nieuwe woningen. In allebei de cases werden deze aspecten sterk gewaardeerd. Daardoor wordt de kwaliteit van leven verbeterd en is het aanpakken van de woningvoorraad op zichzelf al een maatschappelijk effect. Wel moet worden opgemerkt dat niet alle bewoners hier even sterk in delen. Mensen in de buurt wiens eigen huis niet wordt aangepakt profiteren van de mooiere woningen in de buurt. Mensen wiens woning wordt gerenoveerd profiteren nog meer, net als de bewoners van nieuwbouwwoningen. Zij merken de betere kwaliteit. Voor de bewoners van gesloopte woningen is het proces veel minder gunstig; de herhuisvesting kan een ingrijpende en vervelende ervaring zijn.

Ook voor de publieke ruimte geldt dat het mogelijk is een intersubjectief beeld te schetsen van de mate waarin die verbeterd is. Uit dat beeld komt naar voren dat fysieke aanpak van de publieke ruimte zeer gunstige gevolgen kan hebben. Mogelijke effecten zijn dat het openbaar gebied mooier, bruikbaar en opener wordt. Bewoners hechten belang aan al deze effecten. De literatuur suggereert dat er ook voordelen zijn voor de gezondheid (De Bakker et al., 2008). Dat is niet naar voren gekomen in de case study, maar zeker niet uitgesloten. Bovendien kan een slimme aanpak van de publieke ruimte bijdragen aan het oplossen van lokale problemen. In Hordijkerveld kon het

aanleggen van een singel bijdragen aan de waterhuishouding terwijl in de Herkingenbuurt het beheer van groenvoorzieningen beter ging verlopen.

Veranderingen in de voorzieningen brengen ook maatschappelijke effecten met zich mee, maar hun bijdrage is niet groot. Het is nuttig om onderscheid te maken tussen winkelvoorzieningen en maatschappelijke voorzieningen. Stedelijke vernieuwing kan alleen de gebouwen beïnvloeden. Dat is een nuttige bijdrage, maar het echte effect voor de samenleving wordt bepaald door welke diensten er worden verleend. In het geval van maatschappelijke voorzieningen wordt dat bepaald door sociaal beleid. In het geval van winkels valt op dat het voor veel betrokkenen weinig verschil maakt wanneer slecht lopende buurtwinkeltjes worden gesloopt. Ouderen zullen hierop een uitzondering vormen; voor hen zijn deze winkeltjes wel van belang.

De bevolkingssamenstelling is van groot belang voor een buurt. Stedelijke vernieuwing kan de bevolking vooral beïnvloeden door aanpassingen in de woningvoorraad. Een veel betere publieke ruimte of voorzieningen kunnen ook enig effect hebben, maar dan moet de verandering wel erg groot zijn. In achterstandswijken woont over het algemeen een bevolking met lage inkomens. Daar zitten relatief veel kansarme mensen. Door meer mensen met een middeninkomen naar een buurt te trekken, kan het aantal kansarmen afnemen. Spreiding over meerdere gebieden zorgt er dan voor dat het probleem niet in even grote mate ergens anders weer opduikt. Behalve spreiding van kansarmen heeft de gedifferentieerde bevolking echter weinig effect. Economische effecten zijn op buurtniveau zeer beperkt te onderscheiden. Deze gaan pas een rol spelen op het niveau van de stad. Er gaan weinig zogenaamde 'neighbourhood effects' (Kleinans & Bolt, 2010) van uit want de nieuwe middenklasse werkt niet mee aan sociale stijging van de oorspronkelijke bewoners.

De reden daarvoor ligt in de sociale cohesie. Mensen gaan het liefst om met anderen die zoveel mogelijk op hen lijken (McPherson, et al., 2001). Dat wil zeggen dat het streven naar 'differentiatie' feitelijk een streven is naar uiteenlopende groepen die volgens psychologische inzichten langs elkaar heen gaan leven. In de twee cases van dit onderzoek kwam ook naar voren dat de verschillende groepen maar weinig contact met elkaar hebben. Ze staan elkaar niet naar het leven, maar ze profiteren ook niet van elkaar. Dit geldt voor inkomensgroepen evenzeer als voor etnische groepen. Op lange termijn kan stedelijke vernieuwing echter ook positieve effecten voor de sociale cohesie met zich meebrengen. Een aantrekkelijke buurt zal haar bewoners langer vasthouden en zo de mutatiegraad omlaag brengen. Het lijkt erop dat een lage mutatiegraad een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde is voor het ontstaan van sociale cohesie. In beide cases is geen verband gevonden maar het kan zijn dat dit op nog langere termijn wel ontstaat.

De literatuur suggereert dat de veiligheid via drie routes kan worden beïnvloed: via de publieke ruimte, via de bevolkingssamenstelling of via de sociale cohesie. Die laatste lijkt in de praktijk bijna niet haalbaar omdat er van stedelijke vernieuwing op de korte en middellange termijn geen positieve gevolgen kunnen worden verwacht. Men moet eerder waken voor negatieve gevolgen. Uit dit onderzoek blijkt dat de publieke ruimte wel een rol kan spelen, vooral als het gaat om de subjectieve veiligheid. Het effect is echter niet groot. De subjectieve veiligheid is in Hordijkerveld slechts mondjesmaat verbeterd, terwijl die verandering in de aantrekkelijkheid en overzichtelijkheid daar toch erg groot was. Nog meer verandering dan in Hordijkerveld lijkt bijna niet haalbaar. Het effect van de bevolkingssamenstelling op veiligheid kan veel groter zijn, ook als het gaat om objectieve veiligheid. In de Herkingenbuurt is op sommige plaatsen duidelijk minder overlast nu de oorspronkelijke bewoners met veel kansarmen in hun midden zijn opgevolgd door een nieuwe middenklasse. Uiteraard waren deze kansarmen niet de enigen die overlast veroorzaakten, maar de spreiding van kansarmen lijkt een nuttig en haalbaar doel.

Uit het literatuuroverzicht werd al duidelijk dat het imago van een buurt grote gevolgen heeft en de case study bevestigt dit. De Herkingenbuurt, en de hele wijk Pendrecht, hebben geen goed imago en dat zit veel betrokkenen erg dwars. Behalve dat het imago dus op zichzelf al belangrijk is, lijkt het er ook op dat een slecht imago de bevolkingssamenstelling beïnvloedt. Zolang de buurt een slecht imago heeft, is het erg lastig om nieuwe bewoners naar een gebied te trekken. Men kan dan alleen nog proberen om de zittende bewoners vast te houden. Of stedelijke vernieuwing het imago ook echt kan doen veranderen is een moeilijke vraag. Het lijkt erop dat een aantrekkelijker buurt,

met bovenal betere buitenruimte, een bijdrage kan leveren. Toch blijft de invloed beperkt want andere factoren, zoals negatieve berichtgeving, kunnen een imago sneller doen dalen dan stedelijke vernieuwingsprojecten het kunnen doen stijgen.

8.2.2 Discrepanties tussen beoogde en gerealiseerde effecten

Beide cases bevatten projecten die hun doelstellingen voor een groot deel hebben behaald. Er zijn enkele belangrijke oorzaken te noemen waarom dit is gelukt. De belangrijkste oorzaak is simpelweg dat de doelstellingen vrij voorzichtig waren gesteld. De literatuur laat zien dat er een groot aantal maatschappelijke effecten mogelijk behaald kan worden, maar de projecten streefden slechts een klein aantal daarvan na. Zo was het, officieel in ieder geval, geen doel om met een andere bevolkingssamenstelling bij te dragen aan de veiligheid. Het was geen doel om de etnische samenstelling te beïnvloeden zelfs al zou dit de sociale cohesie helpen. Het was geen doel om het imago van de buurten op welke manier dan ook te beïnvloeden. Wanneer dergelijke effecten toch optraden, konden ze worden aangemerkt als 'prettige bijeffecten'.

In veel gevallen is het ook verstandig om voorzichtige doelen te stellen. Het imago van een buurt is een bijzonder complex aspect. Hetzelfde geldt voor de veiligheid. Stedelijke vernieuwing zou deze aspecten alleen via indirecte effecten kunnen beïnvloeden en ondertussen kunnen autonome factoren alle progressie tenietdoen. Etnisch gedifferentieerd beleid kan puur academisch gezien wel gunstige gevolgen hebben, maar kunnen ook goede redenen zijn om er niet aan te beginnen. Het is voor opdrachtgevers uiteraard niet aantrekkelijk om zulke moeilijk bereikbare doelen te stellen, zeker als ze zelf maar gedeeltelijk invloed hebben op het bereiken van die doelen.

Toch is het opmerkelijk dat de beoogde veranderingstheorie naar een gedifferentieerde bevolkingssamenstelling loopt maar daarna niet verder. Dat roept de vraag op waarom het eigenlijk wordt nagestreefd. Is een gedifferentieerde bevolking een doel op zich geworden? In interviews gaven verschillende opdrachtgevers aan dat ze er wel degelijk effecten van verwachten. Zo werd er gesteld dat een nieuwe bevolking meer draagkracht heeft. Als dat een doel was, lijkt het niet goed behaald. Het redden van lokale winkelstrips gaat tegen de economische trend in. Bovendien daalt het totaal aantal inwoners wanneer flats worden vervangen door eengezinswoningen. Per saldo is de invloed op het draagvlak hooguit neutraal.

Andere opdrachtgevers stelden dat het een doel was om sociale stijgers voor de buurt te behouden door hen de mogelijkheid te geven binnen de buurt wooncarrière te maken. Ook dat roept weer de vraag op of het dan een doel op zich is. Als dat zo is, lijkt het alsof de tijden van 'Bouwen voor de buurt' herleven. Dat programma is later bekritiseerd omdat de buurt er niet door vooruit ging. Het is mogelijk dat men beoogde om door sociale stijgers vast te houden de sociale cohesie te verbeteren, maar dat effect lijkt niet goed te werken. Men mag niet uit het oog verliezen dat het aanpassen van de woningvoorraad en de bevolking ook financieel ingegeven kan zijn. De verkoop van woningen is voor corporaties ook een manier om de renovatie te bekostigen van huurwoningen die toch moesten worden gesloopt.

Er zijn meer oorzaken die verklaren waarom er weinig discrepanties waren tussen beoogde en gerealiseerde doelen. Een tweede oorzaak ligt in de opzet van dit onderzoek. Hier is alleen aandacht besteed aan de relatie tussen outcome en output. De output is als uitgangspunt genomen en daarom zijn er alleen cases geselecteerd waar het grootste deel van de output ook daadwerkelijk opgeleverd is. Dat geeft een enigszins vertekend beeld: in de dagelijkse praktijk zijn er ook veel projecten die niet eens van de grond komen. De keuze om output als uitgangspunt te nemen betekende ook dat bij voorbaat vaststond dat de objectieve kant van de fysieke dimensies veranderingen zou laten zien.

Aan de andere kant komt lang niet al het succes van deze projecten rechtstreeks voort uit de output. Zo stond niet bij voorbaat vast dat de subjectieve kant van de fysieke dimensies ook gewaardeerd zou worden. Dat was in beide cases echter wel het geval, de betrokkenen zijn erg te spreken over de nieuwe kwaliteit en aanblik. Het lijkt er dus op dat fysiek beleid in steden een fase heeft bereikt waar ze effectief bouwprojecten kan opleveren die bewoners ook graag in hun buurt willen zien. Op de fysieke aspecten kan stedelijke vernieuwing goede resultaten boeken.

Tot slot kan men concluderen dat betere woningen inderdaad een bevolkingssamenstelling met meer middeninkomens genereren. Dat is een vrij eenvoudige redeneerlijn, maar wel de belangrijkste redeneerlijn achter veel stedelijke vernieuwing. Zodra de woningen eenmaal zijn opgeleverd kan het niet anders dan dat er mensen met een beter inkomen in gaan wonen, omdat mensen met lagere inkomens simpelweg de huur of hypotheek niet kunnen opbrengen. Toch is het niet helemaal een triviale conclusie. Het lot van de woon-werkwoningen in de Herkingenbuurt laat zien dat er grenzen zijn aan het type woningen dat men in achterstandswijken verkocht kan krijgen.

8.3 Discussie

8.3.1 Theoretische implicaties

De conclusies van dit onderzoek kunnen de theoretische kennis over stedelijke vernieuwing vergroten. Net zo belangrijk als de conclusies zelf is echter de wijze waarop ze zijn verkregen. Dit onderzoek heeft een nieuw model ontwikkeld om het maatschappelijke in kaart te brengen en een nieuwe wijze van dataverzameling om dit model van informatie te voorzien. Het model komt voort uit de zes dimensies van Leidelmeijer et al. (2008), maar kent aanzienlijke aanpassingen om een meer compleet beeld mogelijk te maken.

Het grootste verschil zit niet zozeer in het toevoegen van het aspect imago, maar meer in een andere toepassing van de bestaande dimensies. Het model van Leidelmeijer en zijn collega's is uiteindelijk alleen maar geschikt voor objectieve gegevens, waardoor een belangrijk deel van de ontwikkelingen in stadsbuurten buiten beschouwing blijft. Dit onderzoek houdt ook rekening met subjectieve factoren, zoals de waardering van mensen voor bepaalde aspecten van een buurt. Subjectieve gegevens in een onderzoek meenemen is omstreven, omdat het als risico met zich meebrengt dat de uitkomsten een verzameling losse meningen worden zonder grotere lijn. Dat bleek hier echter niet het geval. Het blijkt goed mogelijk te zijn om een beeld te construeren dat gebaseerd is op percepties en toch kan rekenen op aanzienlijke intersubjectieve overeenstemming. Het zou een groot gemis zijn geweest als deze informatie buiten beschouwing was gelaten. Bij het aspect publieke ruimte bijvoorbeeld is de verandering in waardering ver te prefereren boven het gebruik van objectieve gegevens zoals de verandering in het aantal vierkante meters publieke ruimte. Dat getal had in beide cases een vertekend beeld gegeven. Alleen de aspecten bevolkingssamenstelling en imago worden zo uiteenlopend gewaardeerd dat er geen goed intersubjectief beeld van is te geven.

In de case studies van dit onderzoek is het nieuwe model voor het eerst gebruikt. Er is steeds gevraagd of respondenten ontwikkelingen zagen die buiten het bereik van de zeven aspecten vallen, maar er zijn geen andere factoren consequent aan het licht gekomen. Dat is een indicatie dat de zeven aspecten samen genoeg zijn om een vrij compleet beeld te vormen. Al met al kan worden vastgesteld dat het doorontwikkelde model theoretisch gezien een vooruitgang is bij het in kaart brengen van maatschappelijke veranderingen. Methodologisch gezien is het ook een verbetering omdat er gebruik wordt gemaakt van een gecombineerd kwalitatief/kwantitatieve wijze van dataverzameling met meerdere onderzoeksmethoden die elkaar versterken. Een praktisch nadeel is dat het door de toevoeging van kwalitatieve gegevens niet langer mogelijk is om de verbetering in een totaalcijfer uit te drukken. Het nieuwe model is dus niet geschikt als monitor.

De conclusies van het onderzoek zijn ook terug te koppelen naar de theorie. Dit onderzoek onderschrijft eens te meer dat een gedifferentieerde bevolking, in inkomen, etniciteit of welk opzicht dan ook, niet positief is voor de sociale cohesie. Daarmee sluit het zich aan bij het werk van onder andere Uitermark (2003) en Putnam (2007). Ook kwam naar voren dat mensen zich veiliger voelen wanneer er duidelijk aandacht besteed wordt aan de publieke ruimte. Dat ondersteunt de Broken Windows Theory (Wilson & Kelling, 1982). Ten slotte blijkt dat de theorie van Florida (2001), die het belang van voorzieningen benadrukt, niet geldig is op een schaal zo laag als het buurtniveau.

8.3.2 Volgend onderzoek

Er zijn een aantal aanknopingspunten voor volgend onderzoek. Dit onderzoek beperkte zich tot de relatie tussen output en outcome; input werd buiten beschouwing gelaten. Toekomstig onderzoek zou de gevonden effecten kunnen afzetten tegen de input om zo het maatschappelijk rendement van

een project vast te stellen. Verder is gebleken dat het aspect imago eigenlijk een eigen onderzoek verdient. Wat zijn de precieze oorzaken en gevolgen? Wie wordt erdoor geraakt en wie niet? Wat is de invloed van imago op de woningwaarde? Het zou ook interessant zijn om te bezien of de gevonden maatschappelijke effecten ook in afwijkende cases te zien zijn, zoals cases buiten Rotterdam-Zuid. Zijn de gevonden effecten specifiek voor dit gebied? Analyse van een project in een middenklasse buurt zou nieuw licht op stedelijke vernieuwing kunnen werpen. Zijn de gevonden effecten specifiek voor achterstandswijken? Ook is het interessant om een project te onderzoeken waar geen sloop en nieuwbouw is geweest. Zijn er dan nog sociale effecten haalbaar?

Dergelijk vervolgonderzoek kan voortbouwen op het model en de wijze van dataverzameling die hier zijn gepresenteerd. Zoals gezegd kan het hier ontwikkelde model een goede basis vormen om maatschappelijke effecten in kaart te brengen. Dat wil niet zeggen dat het model geen verbeterpunten kent. De indeling in zeven aspecten blijft in de diepste zin een instrument om een potentieel oneindig aantal effecten te ordenen. Dat wil zeggen dat er altijd grensgevallen optreden waarbij effecten net buiten de gebruikte zevental vallen. Gerichte aanpassingen kunnen de meest problematische grensgevallen wegnemen. Zo zijn er goede argumenten om het aspect voorzieningen te splitsen in maatschappelijke voorzieningen en winkelvoorzieningen. Deze twee hebben maar weinig gemeenschappelijk. Ook kunnen volgende onderzoekers overwegen om de economie of de gezondheidssituatie als aspecten mee te nemen. Bestaand onderzoek suggereert dat de economie geen prominente plek inneemt, maar die hypothese dient nog wel getoetst worden. De gezondheid verbeteren is zelden een doel, maar het heeft de potentie om een belangrijk indirect effect te zijn.

Ook de dataverzameling kan verder worden verbeterd. Een onderzoek met veel middelen zou enquêtes kunnen gebruiken om de set van onderzoeksmethoden verder aan te vullen. Nu blijft de interne validiteit een aandachtspunt vanwege het relatief kleine aantal respondenten. Ideaal gezien zou een elite-interview bijvoorbeeld vaststellen dat een overzichtelijkere publieke ruimte de veiligheidsgevoelens verbeterd, maar een representatieve enquête onder een groot aantal bewoners vaststellen hoe die veiligheidsgevoelens exact zijn. De standaardvragenlijst die nu gebruikt is, was slechts bedoeld als instrument om de interpretatie van interviews te vergemakkelijken, niet om een grootschalige enquête te vervangen. De drie bestaande onderzoeksmethoden kennen alle drie nog kleine verbetermogelijkheden. De analyse van bestaande documenten kan meer betrouwbaar worden gemaakt wanneer twee verschillende onderzoekers samenwerken. De statische secundaire analyse worden verbeterd met gegevens op buurtniveau over de inkomensverdeling en criminaliteit. Momenteel zijn deze gegevens binnen Rotterdam niet op buurtniveau beschikbaar maar dat verandert wellicht in de toekomst. De interviews kunnen altijd nog verder verfijnd worden met een uitgebreider bestand respondenten. Een interview met een toonaangevende ondernemer zou nog een beter beeld van de economie kunnen geven. Daarnaast kan men meer willekeurige bewoners interviewen van verschillende leeftijden. Nu komt het beeld van jongeren bijvoorbeeld indirect. De betrouwbaarheid van de standaardvragenlijst zou profiteren van samengestelde antwoordschalen van meerdere vragen. Echter, dan wordt het aantal vragen al snel onacceptabel groot, in aanmerking genomen dat er met dezelfde persoon ook al een diepte-interview wordt afgenomen.

8.3.3 Praktische aanbevelingen

Dit onderzoek heeft alleen oog gehad voor de relatie tussen output en outcome. De kosten van deze projecten zijn buiten beschouwing gelaten. Dit onderzoek kan dus geen antwoord geven op de vraag of deze projecten de samenleving meer opleveren dan ze kosten. Er zal dus geen totaaloordeel worden gegeven over de vraag of het beleid van stedelijke vernieuwing wel of niet moet worden doorgezet, dat was geen doel van dit onderzoek. Het beleid zal blijven bestaan, dat is een gegeven. In hoofdstuk 1 is al betoogd dat helemaal niets doen in achterstandswijken politiek onacceptabel is en uiteindelijk tot gettovorming kan leiden. Zelfs als het ISV-programma in 2015 ten einde loopt, zullen overheidsinstellingen en hun partners projecten blijven uitvoeren in achterstandswijken.

De invulling van die projecten staat echter nog niet vast. Dit onderzoek kan laten zien hoe het stedelijk beleid het beste ingevuld kan worden om zo veel mogelijk positieve maatschappelijke effecten te bereiken. De kennis is nuttig voor in de praktijk, vooral bij het afwegen welke projecten

toegang moeten krijgen tot schaarse financiële middelen. Ten behoeve van de toepassing in de praktijk sluit dit onderzoek af met praktische aanbevelingen:

1. Fysieke doelstellingen zijn even gerechtvaardigd als sociale doelstellingen

Uit dit onderzoek komt naar voren dat fysieke doelstellingen directer te bereiken zijn voor stedelijke vernieuwing dan sociale doelstellingen. Dat lijkt wellicht triviale kennis maar dat is het zeker niet. Het is niet vanzelfsprekend dat de bewoners de aanpak van de woningvoorraad en de publieke ruimte ook waarderen. Uit dit onderzoek is echter naar voren gekomen dat dit wel het geval is. Stedelijke vernieuwing kan de bewoners van kwetsbare wijken een betere woning schenken, een mooier aanzicht van de wijk, een bruikbaarere en veiligere publieke ruimte waar het aantrekkelijker is om in te verblijven. Dat zijn allemaal nobele maatschappelijke effecten die direct invloed hebben op de leefbaarheid van een buurt, oftewel de 'quality of life' van bewoners.

De laatste jaren is er in doelstellingen steeds meer aandacht gekomen voor sociale doelstellingen. Daar is op zich niets mis mee, maar ze mogen de bovenstaande effecten niet ondersneeuwen. Voor stedelijke vernieuwing alleen (zonder flankerend beleid) blijken sociale doelen namelijk erg moeilijk te behalen. Dit onderzoek liet eens te meer zien dat stedelijke vernieuwing niet zorgt voor meer sociale cohesie in een buurt en niet bijdraagt aan sociale stijging van de oorspronkelijke bewoners. De veiligheid kan wel verbeteren, maar het effect is niet zo groot.

Wanneer er (al dan niet onder druk van bezuinigingen) een afweging moet worden gemaakt tussen verschillende individuele projecten, mogen de fysieke effecten dus niet buiten beschouwing blijven. Dit zijn juist de meest haalbare effecten en ook zij kunnen de betreffende bewoners vooruit helpen. Er is zelfs niets mis mee om projecten op te starten zonder sociale doelen na te streven.

2. Zorg voor samenhang tussen fysiek en sociaal beleid

Dat het fysiek beleid 'in zijn eentje' moeilijk sociale doelen kan behalen, wil niet zeggen dat het geen bijdrage kan leveren als het onderdeel is van een groter integraal beleid. Stedelijke vernieuwing kan geen sociale cohesie creëren, maar het kan wel de randvoorwaarden daarvoor sterk verbeteren. Zo kan de mutatiegraad in een buurt omlaag worden gebracht. Een lage mutatiegraad is in de conclusies al omschreven als een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde voor sociale cohesie. Het creëren van nieuwe gebouwen voor maatschappelijke voorzieningen is eveneens een vorm van randvoorwaarden scheppen, net als het verbeteren van het imago. Flankerend sociaal beleid kan dan uiteindelijk het resultaat 'oogsten'. Samenvattend: als fysiek beleid dan toch sociale doelen nastreeft, zorg er dan voor dat het in samenhang met ander beleid gebeurt. Wanneer beleidsmakers een afweging moeten maken tussen een project in een buurt waar veel sociaal beleid wordt gevoerd en een project zonder flankerend sociaal beleid, is de keuze duidelijk.

Daarmee is integraal beleid nog geen panacee. Beleidsmakers dienen zich te realiseren dat een samenspel van stedelijke vernieuwing en sociaal beleid een complexe opgave is. Sociaal beleid kent haar eigen boekenkasten vol literatuur omdat ook die vorm lang niet altijd succesvol is.

3. Werk aan het imago van buurten alvorens verandering in de bevolkingssamenstelling te beogen.

De rol van het imago van buurten mag niet worden onderschat. Dit onderzoek liet zien dat er grofweg drie routes zijn waarom fysiek beleid kan doorwerken in de sociale aspecten: ten eerste via de publieke ruimte (maar de effecten van die route zijn vrij klein), ten tweede via de woningvoorraad en vervolgens de bevolkingssamenstelling en ten derde via het imago. De derde route kan een aantal voordelen met zich meebrengen. Bewoners gaan bijvoorbeeld beter met elkaar en de omgeving om als ze in enige mate trots op hun buurt kunnen zijn. Wanneer hun buurt juist een slecht imago heeft, zullen de bewoners dat erg vervelend vinden.

Daar komt nog bij dat het imago ook een soort van noodzakelijke voorwaarde lijkt om succes te hebben op de tweede route. Het is duidelijk geworden dat veel mensen met een midden- of hoger inkomen niet snel naar een buurt zullen verhuizen met een slecht imago. Als niemand naar het gebied toe wil verhuizen, kan de bevolkingssamenstelling ook niet echt veranderen. De enige optie is

dan om mensen uit de buurt zelf langer vast te houden. Dat is een beperkt instrumentarium en vertoont veel gelijkenis met de mislukte 'Bouwen voor de buurt' gedachte.

Helaas is het imago een complex aspect waar nog lang niet alles over bekend is. Maar uit dit onderzoek komen sterke aanwijzingen naar voren dat stedelijke vernieuwing hierbij een rol kan spelen, al is het maar omdat een project 'aankondigt' dat mensen binnenkort hun mening moeten gaan herzien. Dat in aanmerking genomen, lijkt het een goed idee om in een buurt eerst buitenruimte projecten uit te voeren en enkele jaren later pas de woningvoorraad aan te pakken. De eerste projecten kunnen dan het imago verbeteren, waar mogelijk in samenwerking met communicatiebeleid en imagocampagnes. In het oog springende projecten, zoals de aanleg van een singel, zijn hier erg geschikt voor. Wanneer het imago verbeterd is, is het gemakkelijker om meer mensen van buitenaf te trekken, mocht dat de doelstelling zijn.

4. Zorg dat projecten voldoende omvang hebben.

Het relevante niveau van stedelijke vernieuwing is een buurt, niet een straat, zo bleek eens te meer uit dit onderzoek. Veel stedelijke vernieuwingsprojecten richten zich op de sloop en nieuwbouw van slechts één blok. Afgezien van bouwtechnische reparaties kunnen daar niet veel maatschappelijke effecten van worden verwacht. Het project is dan te klein om te worden opgemerkt door media of andere buitenstaanders, dus het imago verandert niet. De enkele nieuwe bewoners die worden aangetrokken, maken ook geen verschil. De literatuur suggereert dat de bevolkingssamenstelling bepaalde drempelwaarden kent. Ook dit onderzoek vindt voorzichtige aanwijzingen in die richting. Een paar nieuwe bewoners zijn niet voldoende om de bevolkingssamenstelling over een drempel heen te tillen. Het spreiden van kansarmen heeft dan weinig zin. Men kan beter in één buurt 200 woningen slopen en opnieuw bouwen dan in tien buurten 20 woningen vervangen.

Uit de methodologische hoofdstukken van dit onderzoek kwam overigens nog een reden naar voren waarom kleine projecten ongunstig zijn voor beleidsmakers. Het buurtniveau is echt het kleinst mogelijke schaalniveau waarop men nog maatschappelijke effecten kan vaststellen. Van nog kleinere projecten valt het resultaat niet te meten. Wie wil er opdracht geven tot een project waarvan het effect niet te meten is?

5. Benoem alle doelen: Stel expliciete en complete veranderingstheorieën op

Beleidsmakers moeten hun doelen explicieter opstellen. Op dit moment is van veel projecten niet goed duidelijk wat ze willen bereiken. De doelstellingen zijn niet nauwkeurig genoeg uitgewerkt. Vanuit het Rijk leeft de gedachte dat fysiek beleid ook aan sociale doelstellingen bij moet dragen. Dat is niet gemakkelijk, maar ook niet onmogelijk. In de doelstellingen van individuele projecten is echter weinig terug te zien van deze Rijksdoelstellingen. In beide cases was de enige officiële niet-fysieke doelstelling het bereiken van een meer gedifferentieerde bevolkingssamenstelling.

Feitelijk is een gedifferentieerde bevolking echter een *middel*; het lijkt geen zinnig doel op zich. Wanneer dat middel gebruikt wordt, zou het daarom ook duidelijk moeten zijn waarom het wordt ingezet en welke resultaten ervan worden verwacht. Uiteraard is het niet altijd zeker dat deze resultaten ook behaald worden omdat andere factoren binnen de buurt de effecten van stedelijke vernieuwing weer teniet kunnen doen. Het is begrijpelijk dat beleidsmakers niet graag veranderingstheorieën op papier zetten als ze zelf maar beperkt kunnen beïnvloeden of alle beoogde effecten ook behaald worden. Maar dan nog steeds zijn er normatieve en praktische redenen om expliciete veranderingstheorieën op te stellen. Ten eerste hebben burgers, vooral de burgers die gedwongen moeten verhuizen, er recht op te weten waarom een project wordt ingezet en wat het dient te bereiken.

Ten tweede is het een vereiste voor effectieve beleidsevaluaties, zowel vooraf als achteraf. Zolang de verwachtte effecten niet duidelijk zijn, kunnen er geen volledige *ex ante* maatschappelijke kosten-batenanalyses worden uitgevoerd. Als men bijvoorbeeld niet officieel opschrijft dat men de sociale cohesie wil verhogen, kan men ook niet gewaarschuwd worden dat dit waarschijnlijk niet gaat lukken. Zo wordt sturing onmogelijk. Zoals de Romeinse filosoof Lucius Seneca zei: "Wanneer men niet weet naar welke haven men zeilt, is geen enkele wind gunstig."

Literatuur

- Alleman, T., Storm, I., & Penris, M. (2005) *Beweging en veiligheid in de wijk. Handleiding 'bewegingsbevorderende en veilige wijken*. Bilthoven: RIVM
- Allers, M.A. (2009) Rijksbegroting 2010: gemeenten moeten bezuinigen, maar niet allemaal even veel. *Tijdschrift voor Openbare Financiën*, 41, 5, pp. 283-292
- Atkinson, R. (2004) The Evidence on the Impact of Gentrification: New Lessons for the Urban Renaissance. *European Journal of Housing Policy*, 4, 1, pp. 107-131
- Bakker, de, D., Van Dijk, C., & Verheij, R. (2008) Contacten in achterstandswijken. *Huisarts en Wetenschap*, 51, 12, 585-587. Ontleend aan <http://www.nivel.nl>
- Bekkers, V.J.J.M. (2007) *Beleid in beweging: Achtergronden, benaderingen, fasen en aspecten van beleid in de publieke sector*. Den Haag: Boorn/Lemma
- Bennett, W.L. (2008) *News. The politics of illusion*. (8e editie) New York. Pearson/Longman
- Bergeijk, van, E., Kokx, A., Bolt, G., & Van Kempen (2008) *Helpt herstructurering? Effecten van stedelijke herstructurering op wijken en bewoners*. Delft: Eburon
- BGSV (2004) *Masterplan vernieuwing Hordijkerveld*. Rotterdam: TIME Bureau voor grafische vormgeving,
- Blokland, T. (2008) *Ontmoeten doet er toe*. Den Haag: Vestia. Ontleend aan http://www.vestia.nl/Vestia%20brede%20brochures/corporate%20brochures/brochure%20Ontmoeten_P02.pdf
- Boeije, H. (2005) Kwalitatief onderzoek. In: 't Hart, H., Boeije, H., & Hox, J. (Eds). *Onderzoeksmethoden* (7^e editie) (pp. 253-289). Amsterdam: Boom onderwijs
- Bolt, G., & Van Kempen, R. (2003) *Tussen fysiek en sociaal: Een literatuuronderzoek naar de relatie tussen fysieke en sociale verschijnselen in steden*. Den Haag: Kenniscentrum Grote Steden.
- Bolt, G., & Torrance, M.I. (2005) *Stedelijke herstructurering en sociale cohesie*. Utrecht: DGW/NETHUR
- Brady, H.E., & Collier, D. (2004) *Rethinking social inquiry: Diverse tools, shared standards*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Breejen, den, F., Huigsloot, P., Kosteweg, J.A.C., Van Leerdam, J., Lieshout, R.B.T., Rosenberg, F.A., & De Wildt, (2006) *Stedelijke vernieuwing: Kosten en baten*. Amsterdam: SEO.
- Byrne, D. (2005) Complexity, Configurations and Cases. *Theory, Culture and Society*, 22, 5, pp. 95 – 111. DOI: 10.1177/0263276405057194
- Cate, ten, F. (1998) *Woningcorporaties in Nederland*, Weesp: Nesta Communicatie
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2010) *Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899*. Ontleend aan <http://statline.cbs.nl/StatWeb>
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2011) *Bestaande koopwoningen naar woningtype en regio*. Ontleend aan <http://statline.cbs.nl/StatWeb>
- Centrum voor Onderzoek en Statistiek (2011) *Buurtmonitor gemeente Rotterdam*. Ontleend aan <http://rotterdam.buurtmonitor.nl/>
- Champion, T. (2001) Urbanization, suburbanization, counter urbanization and reurbanization. In: Paddison, R. (Ed.), *Handbook of urban sciences* (pp. 143-160). London: SAGE
- Clark, E. (1991) Rent Gaps and Value Gaps: Complementary or Contradictory? In: Van Weesep, J., & Musterd, S. (Eds.) *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Utrecht: Stedelijke Netwerken
- Cohen, M.D., March, J.G., & Olsen, J.P. (1972) A Garbage Can Model of Organizational Choice. *Administrative Science Quarterly*, 17, 1, pp. 1-25
- Deelgemeente Charlois (1999) *Wijkvisie Pendrecht 2000-2011*. Rotterdam: Deelgemeente Charlois
- Deelgemeente Charlois (2000) *Notie De vernieuwing van de Herkingenbuurt-Pendrecht*. Rotterdam: Deelgemeente Charlois
- Deetman, W., & Mans, J. (2011) *Kwaliteitssprong Zuid: ontwikkeling vanuit kracht*. Werkendam: AVANT GPC

- Deuten, J., & De Kam, G. (2005) *Weten van renderen. Nieuwe wegen om het maatschappelijk rendement van woningcorporaties zichtbaar te maken*. Rotterdam: SEV
- Doff, W. (2010) *Puzzling neighbourhood effects: Spatial selection, ethnic concentration and neighbourhood impacts*. Amsterdam: IOS Press
- Dogan, M. (2004) From Social Class and Religious Identity to Status Incongruence in Post-Industrial Societies. [abstract] *Comparative Sociology*, 3, 2, pp. 163-197. DOI: 10.1163/1569133041738054
- dS+V (2001) *Herkingenbuurt Pendrecht – Rotterdam: Randvoorwaarden stedenbouw en buitenruimte*. Rotterdam: dS+V gemeente Rotterdam.
- dS+V (2006) *Stedenbouwkundige randvoorwaarden “Hordijkerveld Deelplan II en Smeetsveld”*. Rotterdam: dS+V gemeente Rotterdam.
- Duany, A. (2001) Three Cheers for Gentrification. *The American Enterprise*, 12, 3, pp. 36-39, Ontleend aan <http://www.highbeam.com/>
- Duinker Van der Torre (z.j.) Tekeningen Pendrecht: Herstructurering Herkingenbuurt. Ontleend aan <http://www.dvdt.com/project.php?n=3,1,84,-1&t=0>
- Eijk, van, G. (2010) *Unequal networks. Spatial segregation, relationships and inequality in the city*. Amsterdam: IOS Press.
- Elffers, H., W. Bernasco, W., & Bruinsma, G.J.N. (2005) *Ruimtelijke effecten van plaatsgebonden maatregelen tegen misdaad. Een overzicht van de stand van zaken*. Leiden: Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving.
- Elsinga, M., Blokland, T., Van Bortel, G., & Klaufus, C. (2008) *Effecten van de verkoop van corporatiewoningen aan huurders*. Rotterdam: SEV
- Es, van, E. (2007) Plannen Pendrecht, 1949 – 1965. In: Van den Brink, G. (Ed.) *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse Probleemwijken* (pp. 225-235). Amsterdam: Bert Bakker
- Florida, R. (2001) *The Rise of the Creative Class*, New York: Basic Books
- Friedrichs, J., G. Galster & S. Musterd (2003) Neighbourhood Effects on Social Opportunities: The European and American Research and Policy Context. *Housing Studies* 18, pp. 797-806
- Geurtz, C. (2006) *Gentrification: Wijken en Beleid*. Masterscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam. Ontleend aan <http://www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/>
- Gijsberts, M., Vervoort, M., Hevekes, E., & Dagevis, J. (2010) *Maakt de buurt verschil? De relatie tussen de etnische samenstelling van de buurt, interetnisch contact en wederzijdse beeldvorming*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau
- Graaf, van der, P., & Duyvendak, J.W. (2009) Thuisvoelen in stedelijke vernieuwing: Buurthechting in Nederlandse achterstandswijken. *Sociologie*, 5, 2: pp. 261-276
- Gulicher, T. (2008) De invloed van groene open ruimte in de omgeving op de waarde van woningen. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam. Ontleend aan <http://www.vastgoedkennis.nl/docs/MSRE/08/Gulicher.pdf>
- Haffner, M. Oei, A. & Elsinga, M. (2007) *Gebiedsafspraken; Opereren in een herstructureringsnetwerk in Hordijkerveld en de Transformatiezone in Pendrecht*. Gouda: Habiforum
- Hale, C. (1995) Fear of crime: A review of the literature. *International Review of Victimology*, 4, 2, pp. 79-150
- Hoove, ten, S. (2006, 11 november) Winsemius slaat alarm over probleemwijken. *De Volkskrant*. Ontleend aan www.volkskrant.nl
- Iersel, van., J., Leidelmeijer, K., & Schijf, A. (2006) *APK voor wijken; instrumentontwikkeling*, Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Iersel, van, J., Leidelmeijer, K., Van der Vlucht, M., & Wouters, R. (2007) *Midterm Review ISV II; verdieping van en achtergronden bij de prestaties van de steden*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Interprovinciaal Overleg (2010) *Van vliegwiel tot smeerolie: ervaringen uit de provincies met de tweede periode Stedelijke Vernieuwing*. Ontleend aan http://www.ipo.nl/sites/default/files/van_smeerolie_tot_vliegwiel.pdf

- Jones, B.D. (2003) Bounded Rationality and Political Science: Lessons from Public Administration. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 13, 4, pp. 395-412
- Kam, de, G., & Needham, B. (2003) *Een hele opgave: Over sociale cohesie als motief bij stedelijke herstructurering*. Utrecht: DGW/NETHUR
- Kamp, H. (2003) *Voortgang Stedelijke Vernieuwing en de aanpak van vijftig wijken*. Ontleend aan <http://www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/downloads/brief-kamp-50wijken.pdf>
- Kleinmans, R.J., & Bolt, G. (2010) *Vertrouwen houden in de buurt: Verval, ervaring en collectieve zelfredzaamheid in stadsbuurten*. Den Haag: Nicis Institute
- Kleinmans, R.J., & Kruijthoff, H.M. (2002) *Herstructurering: in het spoor van de vertrekkers: een exploratief onderzoek naar de ervaringen van herstructureringsurgente uit Hoograven (Utrecht) en Morgenstond (Den Haag)*. Utrecht: DGW-NETHUR Partnership. Ontleend aan <http://www.otb.tudelft.nl/>
- Kleinmans, R.J., Priemus, H. & Engbersen, G. (2007) Understanding social capital in recently restructured urban neighbourhoods: two case studies in Rotterdam. [abstract] *Urban studies*, 44, 5, pp. 1069-1091. DOI: 10.1080/00420980701256047
- Koopmans, C. (2006) 'Zachte' beleidseffecten in maatschappelijke kostenbatenanalyses: Hoe kan het beter? *Tijdschrift voor politieke economie*, 27, 3, pp. 4-19
- Koppenjan, J.F.M., & Klijn, E.H. (2004) *Managing uncertainties in networks; a network approach to problem solving and decision-making*. Londen: Routledge.
- Kromhout, B. (2007) De wederopbouw van Nederland. Nederland leek een schone lei, klaar om opnieuw te worden ingetekend. *Historisch Nieuwsblad*, 5, Ontleend aan <http://www.historischnieuwsblad.nl/artikel/hitlist.lasso>
- Latten, J., Nicolaas, H., & Wittebrood, K. (2005) Concentratie allochtonen toegenomen. *Bevolkingstrends. Statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland*, 53, 3, pp. 90-95.
- Leidelmeijer, K., Bogaerts, A., Roet, W. (2010) *Jongerenoverlast in perspectief Een analyse van de omstandigheden die van invloed zijn op de overlast van jongeren*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Leidelmeijer, K., & Van Kamp, I. (2003) *Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid; naar een begrippenkader en conceptuele inkadering*. Bilthoven: RIVM
- Leidelmeijer, K., Van Lensel, J., & Giesbers, I. (2009) *Kwaliteit van buurt en straat: tussen feit en fictie*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Leidelmeijer, K., Marlet, G., Van Iersel, J., Van Woerkens, C., Van Reijden, H. (2008) *De Leefbaarometer: Leefbaarheid in Nederlandse wijken en buurten gemeten en vergeleken*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Leidelmeijer, K., Marlet, G., Van Woerkens, C., & Schulenberg, S. (2011) *Omslagpunten in de ontwikkeling van wijken: leefbaarheid en selectieve migratie*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Leidelmeijer, K., & Schulenberg, R. (2010) *Buurtleefbaarheid begrepen. Achtergronden en beleidsinvloeden bij leefbaarheidsverbetering*. Amsterdam: RIGO Research en Advies.
- Leidelmeijer, K., Schulenberg, R., & Bogaerts, A. (2009) *Waterbede effecten van het wijkenbeleid; Nulmeting*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Lewis, O. (1966) The culture of poverty. *Scientific American*, 215: pp. 19-25. Ontleend aan <http://languaix.pbworks.com/f/Culture+of+Poverty.pdf>
- Ley, D. (1996) *The new middle class and the remaking of the central city*. Oxford: Oxford University Press.
- Lijphart, A (1971) Comparative politics and the comparative method. *American Political Science Review*, 65, 3, pp. 682-693. DOI:10.2307/1955513.
- Lubbe, M., & De Boer, L. (2010) *Evaluatie werkwijze GSB 2005-2009. Spoor 2*. Amsterdam: LPBL
- Maas, J., Spreeuwenberg, P., Van Winsum-Westra, M., Verheij, R.A. De Vries, S., & Groenewegen, P.P. (2009) Is green space in the living environment associated with people's feelings of social safety? *Environment and Planning A*, 41, 7, pp. 1763-1777

- Marlet, G. (2010) Bedrijf in de buurt. *TPE digitaal*, 4, 2, pp. 93-105. Ontleend aan http://www.tpedigitaal.nl/assets/static/3_-2-2010.pdf
- Marlet, G., & Van Woerkens, C. (2006) *De effectiviteit van grotestedenbeleid 2000-2004*. Utrecht: Stichting Atlas voor gemeenten
- Marlet, G.A., & Van Woerkens, C.M.C.M. (2007) *Op weg naar Early Warning. Omvang, oorzaak en ontwikkeling van problemen in de wijk*. Utrecht: Stichting Atlas voor Gemeenten
- Marlet, G., & Van Woerkens, C. (2008) *Leefbaarheid in Breda; Rapport november 2008*. Utrecht: Stichting Atlas voor gemeenten.
- Marlet, G., & Van Woerkens, C. (2010) *De effectiviteit van Grotestedenbeleid 2005-2009*. Utrecht: Stichting Atlas voor gemeenten.
- McMillan, D.W., & Chavis, D.M. (1986) Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14, 6-23
- McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J.M. (2001) Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*. 27:415-44. DOI: 10.1146/annurev.soc.27.1.415
- Meier, S. (2009) Le Medi: Mediterraan gevoel te koop in Rotterdam. Over de aantrekkingskracht van gethematiseerde woningbouw voor de nieuwe stedelijke middenklasse. *Sociologie*, 5, 2, pp. 277-299
- Meij, de, S. (2010) *Subjectieve en objectieve veiligheid: een overbrugbare kloof? Over wat gemeenten kunnen doen om het veiligheidsgevoel van hun burgers te verbeteren*. Masterscriptie, Erasmus Universiteit Rotterdam. Ontleend aan thesis.eur.nl/theses/law_culture_society
- Michalos, A.C. (1997) Combining social, economic and environmental indicators to measure sustainable human well-being. *Social Indicators Research*, 40, 2, pp 221-258. DOI: 10.1023
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2004) *Samenwerken aan de Krachtige Stad: Uitwerking van het stelsel Grotestedenbeleid 2005-2009 (GSB III)*. Den Haag: Ministerie van BZK
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2011) *VROM Leefbaarometer*. Ontleend aan <http://www.leefbaarometer.nl>
- Ministerie van Economische Zaken (2007) Regeling EFRO doelstelling 2 programmaperiode 2007-2013. *Staatscourant*, 222, pp. 8-13
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (1992) *Beleid voor Stadsvernieuwing in de Toekomst*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (1997) *Nota Stedelijke Vernieuwing*. Den Haag: SDU Uitgevers
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2000) *Nota Wonen: Mensen Wensen Wonen. Wonen in de 21e eeuw*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2004a) *Leefbaarheid door de tijd*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2004b) *Leefbaarheid van wijken*. Ontleend aan <http://www.rigo.nl/site/LinkClick.aspx?fileticket=qAabzWNZICw=&tabid=67>
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2009a) *Beleidskader ISV3*. Ontleend aan http://www.senternovem.nl/mmfiles/AMVB_beleidskader_ISV-3_tcm24-303831.pdf
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2009b) *Rangorde 40 wijken*. Ontleend aan <http://www.nicis.nl/dsresource?objectid=86562>
- Mitchell, G. (2000) Indicators as tools to guide progress on the sustainable development pathway. In: Lawrence, R.J. (Ed). *Sustaining human settlement*. Londen: Urban International Press.
- Mul, J. (2010) *Te koop: leefbaarheid Gevolgen van de verkoop van sociale huurwoningen op leefbaarheid en sociale stijging*. Masterscriptie Universiteit Utrecht. Ontleend aan [http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2010-0820-200253/te%20koop%20-%20leefbaarheid%20\(2010\).pdf](http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2010-0820-200253/te%20koop%20-%20leefbaarheid%20(2010).pdf)

- Musterd, S. (2008) Residents' Views on Social Mix: Social Mix, Social Networks and Stigmatisation in Post-war Housing Estates in Europe. *Urban Studies*, 45, 4, pp. 897-915. DOI: 10.1177/0042098007088473
- Newman, P.W.G. (1999) Sustainability and cities: extending the metabolism model. *Landscape and Urban Planning*, 44, 4, pp. 219-226. DOI 10.1016/j.physletb.2003.10.071
- O'Keefe, D. (2002) *Persuasion; Theory and research*. (2e editie) London: Sage,
- Oord, van den, K. (2008) Rokende Schoorstenen. In: Brood P., Kok, R., Mak, G., Somers, E. Speet, B., & Van Stipriaan, R. (Eds.) *Het grote vaderlandse geschiedenisboek* (pp. 71-81). Zwolle: Waanders
- Oppelaar, J. & Wittebrood, K. (2006) *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Ouwehand, A. & Davis, S. (2004) *Operatie geslaagd vervolgingreep noodzakelijk: Evaluatieonderzoek naar de effecten van wijkaanpak in naoorlogse wijken in de jaren negentig*. Delft: Onderzoeksinstituut OTB
- Pacione, M. (1990) Urban liveability: a review. *Urban Geography*, 11, 1, pp. 1-30. DOI: 10.2747/0272-3638.11.1.1
- Parkes, A., Kearns A., & Atkinson, R. (2002) What makes people dissatisfied with their neighbourhoods? *Urban Studies*, 39, 13, pp. 2413-2438.
- Permentier, M., Van Ham, M., & Bolt, G. (2007) Behavioural responses to neighbourhood reputations. *Journal Housing Built Environ*, 22, pp. 199-213. DOI: 10.1007/s10901-0079075-8
- Pinkster, F., (2011) Buurtbinding en verhuismotieven. In: Wittebrood, K., & Permentier, M. (Eds.) *Wonen, wijken & interventies: Krachtwijkenbeleid in perspectief* (pp. 73-93). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau
- Prak, N.L., & Priemus, H. (1986) A model for the analysis of the decline of postwar housing. *The International Journal of Urban and Regional Research*, 10, pp. 1-7.
- Putnam, R. (2007) E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. *Scandinavian Political Studies*, 30, pp. 137-174.
- Raatgever, A. (2011) *KEI-Overzicht: Stedelijke ontwikkeling van Nederland in vogelvlucht*. Ontleend aan http://www.kei-centrum.nl/impls/kei/framework/cf/KEIpersoonlijk_dossier.cfm?dossier_id=18&output=pdf
- Ragin, C.C. (1987) *The comparative method. moving beyond qualitative and quantitative strategies*. Los Angeles: University of California Press.
- Ragin, C. C. (2000) *Fuzzy-Set Social Science*. Chicago: University of Chicago Press
- Reed, M. & Harvey, D.M. (1996) Social Science and the Study of Complex Systems. In: Kiel, L.D., & Elliott, E. (eds). *Chaos Theory in the Social Sciences* (pp 295-324). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Rosenberg, F., Thedinga, A., & Wever, E. (2009) *MKBA investering in leefbaarheid 'het Timorplein'*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Rosenbrand, M. & Van der Voordt, Th. (2006) Kleinschalige voorzieningen voor hoogopgeleiden. *Rooilijn*, 39, 7, pp. 396-401.
- Rousseau, M. (2001) Re-imaging the City Centre for the Middle Classes: Regeneration, Gentrification and Symbolic Policies in 'Loser Cities'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33, 3, pp. 770-788. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2009.00889.x
- Samenwerkingsverband Regio Eindhoven (2006) *Regionale begrippenlijst wonen (01-01-2006)*. Ontleend aan http://www.sre.nl/upload/104484_822_1140439930328-begrippenlijst_wonen_01_jan_06_tm_30_jun_06.pdf
- Sanderse, C., Verweij, A., & De Beer, J. (2010) Wat waren de belangrijkste ontwikkelingen in het verleden? In: Volksgezondheid Toekomst Verkenning, *Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: RIVM
- Schaar, van der, J., & Hereijgers, A. (1991) *Volkshuisvesting: een zaak van beleid*. Utrecht: Spectrum

- Schnabel, P. (2002) Bedreven en gedreven. Een herorientatie op de rol van de Rijksoverheid in de samenleving. In: Peper, B., Schnabel, P., Tjeenk Willink, H., & Tromp, B. (Eds.) *Haagse tegenstrijdigheden* (pp. 71-90). Amsterdam: Salomé
- Schneider, C.Q. & Wagemann, C. (2006). Reducing Complexity in Qualitative Comparative Analysis (QCA): Remote and Proximate Factors and the Consolidation of Democracy. *European Journal of Political Research*, 45, 5, pp. 751-786.
- Schoemaker, R. (2004) *Pendrecht de nieuwe tuinstad voor iedereen. Masterplan*. Rotterdam: dS+V gemeente Rotterdam.
- Schulenberg, R., Leidelmeijer, K., & Rombouts, H. (2010) *Buurtleefbaarheid beschreven. Ontwikkeling in de veertig aandachtswijken*. Amsterdam: RIGO Research en Advies.
- Schutjens, V.J.A.M. (1993) *Dynamiek in het draagvlak. Huishoudensontwikkelingen en winkelbestedingen in oudere naoorlogse wijken*. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
- Shaw, C.R., & McKay, H.D. (1969). *Juvenile delinquency and urban areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Slob, A., Bolt, G., & Van Kempen, R. (2008) *Na de sloop. Waterbedeffecten van gebiedsgericht stedelijk beleid*. Den Haag: Nicis Institute
- Smith, N. (1996) *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge
- Smith, T., Nelischer, M., & Perkins, N. (1997) Quality of an urban community: a framework for understanding the relationship between quality and physical form, *Landscape and Urban Planning*, 39, 2, pp. 229-241
- Soer, M. (2009) 'Uitsluitend werkzaam in het belang van verbetering der volkshuisvesting'. *Woningbouwverenigingen in Utrecht na de invoering van de Woningwet*. Masterscriptie, Universiteit Utrecht. Ontleend aan [http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2009-0813-200148/Masterthesis%20M.Soer%20\(klein\).pdf](http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2009-0813-200148/Masterthesis%20M.Soer%20(klein).pdf)
- Teisman, G.R., Van Buurten, M.W., & Gerrits, L. (Eds.). (2009). *Managing complex governance systems. Dynamics, self-organisation and coevolution in public investments*. Londen: Routledge.
- Tiel, van, S. (2007) *Bestuurskundig onderzoek. Een methodologische inleiding*. (2^e editie) Bussem: Coutinho.
- Uitermark, J. (2003) 'Social Mixing' and the Management of Disadvantaged Neighbourhoods: The Dutch Policy of Urban Restructuring Revisited. *Urban Studies*, 40, 3, pp. 531-549. DOI: 10.1080/0042098032000053905
- Uitermark, J., Duyvendak, J.W., & Kleinmans, R. (2007) Gentrification as a governmental strategy: social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam. *Environment and Planning*, 39, pp. 125-141. DOI: 10.1068/a39142
- Veldboer, L.P.M. (2010) *Afstand en betrokkenheid in de gemengde wijk. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam*.
- Veldboer, L.P.M., Engbersen, R., Duyvendak, J.W., & Uytendaele, M. (2008) *Helpt de middenklasse? Op zoek naar het middenklasse-effect in gemengde wijken*. Den Haag: Nicis Institute
- Verberk, H.P.F.G. (1973) *Stadsvernieuwing, een succes of een mislukking?* Doctoraalscriptie, Universiteit van Tilburg. Ontleend aan <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=92688>
- Vervoort, M. (2011) *Living together apart? Ethnic concentration in the neighbourhood and ethnic minorities' social contacts and language practices*. Proefschrift, Universiteit Utrecht.
- Vestia (2008) *Hordijkerveld: Rustig wonen in het groen*. Rotterdam: Platform P.
- Visser, P., & Van Dam, F. (2006) *De prijs van de plek: Woonomgeving en woningprijzen*. Rotterdam: NAI Uitgevers
- Vogelaar, E. (2007) *Wijkenselectie en Wijkentoeer*. Ontleend aan http://www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/KEI2003/documentatie/VROM_brief_wijkenselectie_mrt2007.pdf
- VROM-raad (2006) *Stad en Stijging: sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*. Advies 054. Den Haag: VROM

- VROM-raad (2009) *Publieke Ruimte: Naar een nieuwe balans tussen beeld, belang en beheer*. Advies 073. Den Haag: VROM
- Watt, P. (2006) Respectability, Roughness and 'Race': Neighbourhood Place Images and the Making of Working-Class Social Distinctions in London. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30, 4, pp. 776-797. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2006.00688.x
- Weatherburn, D., & Lind, B. (2001) *Delinquent-prone communities*. Cambridge: Cambridge University Press
- Werkman, E. (1963) *100 jaar bouwen, 50 jaar Nationale Woningraad. Beknopt overzicht van de geschiedenis van de volkswoningbouw in Nederland*. Alphen aan den Rijn: Samson
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005) *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Western, B., & Jackman, S. (1994) Bayesian Inference for Comparative Research. *American Political Science Review*, 88, 2, pp. 412-423.
- Wilson, J. & Kelling, G. (1982) The police and neighbourhood safety: Broken windows, *The Atlantic Monthly*, 127, pp. 29-38.
- Wittebrood, K., & Van Dijk, T. (2007) *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau
- Wittebrood, K., & Permentier, M. (2011) *Wonen, wijken & interventies: Krachtwijkenbeleid in perspectief*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau
- Wouden, van der, R., Hamers, B., & Verwest, F. (2006) *Toekomstverkenning Grotestedenbeleid: een beschouwing*. Bilthoven: Ruimtelijk Planbureau
- Zwet, van der, R. (2009) *Voorzieningen dichtbij. Een verkenning*. Utrecht: Movisie. Ontleend aan http://www.burgersaanhetsuur.nl/Publicaties/2009/126432/Voorzieningen_dichtbij.pdf

Bijlage 1: Lijst van geïnterviewde personen

Hordijkerveld

Harmen Biezepol	Bewoner
Astrid Bos	Wijkagent, politie Rotterdam-Rijnmond
Robbert Eberhard	Projectleider, Vestia-Estrade
Ed George	Huismeester, Vestia
Frans de Jong	Gebiedsmanager, gemeente Rotterdam (OBR)
Gré Kortweg	Opbouwwerker, Perspect
Harry Kraaijeveld	Projectleider, deelgemeente IJsselmonde
Juanita Pengel	Medewerker Leefbaarheid, Vestia
Sandra Prins	Stedenbouwkundige, gemeente Rotterdam (dS+V)
Wil van de Sijde	Penningmeester, Bewonersvereniging Hordijkerveld
Gerard van Sinderen	Bewoner, Bewonersorganisatie Hordijkerveld
Rob Smit	Buurtconciërge, Vestia
Wim Steenbergen	Bewoner, Bewonersorganisatie Hordijkerveld
Baukelien Vogelaar	Projectmanager, gemeente Rotterdam (PMB)

Herkingenbuurt

Riki Aarden	Projectleider, Nieuwe Unie (huidige Woonbron)
Jan Cees Blok	Gebiedsmanager Charlois, gemeente Rotterdam (OBR)
Barbara van den Broek	Stedenbouwkundige, gemeente Rotterdam (dS+V)
Bert Jonker	Projectmanager, gemeente Rotterdam (PMB)
Lidwien van den Houten	Wijkcoördinator, deelgemeente Charlois
Meta Peeters	Bewoner
Ruud Pesik	Bewoner
Theo Spronk	Wijkagent, politie Rotterdam-Rijnmond
Joop Stobbe	Medewerker sociaal beleid, Woonstad
Rieks Westrik	Opbouwwerker, Charlois Welzijn

De zwart gedrukte functies zijn de functies van respondenten uit de buurt zelf. Zij zijn *betrokkenen*. De groen weergegeven functies zijn de functies van respondenten die betrokken waren bij de opdrachtgevende instanties. Zij waren *opdrachtgevers*. Aan de laatstgenoemde groep is geen standaardvragenlijst voorgelegd. De weergegeven functie is steeds de meest relevante functie die een respondent tijdens de loop van het project heeft bekleed. Deze functie komt niet altijd meer overeen met de functie die een respondent vandaag de dag bekleedt.

Bijlage 2: Voorbeeld interviewhandleiding

-Case: XXX

-Rol: XXX (Opdrachtgever met ook inzicht in gerealiseerde effecten)

- Scriptieonderzoek voor Erasmus en OBR.
 - Onderzoek naar effecten van stedelijke vernieuwing.
 - Wat kunnen stedelijke vernieuwingsprojecten, bouwprojecten, voor een buurt betekenen?
 - Daarom een paar projecten in het bijzonder, waaronder Hordijkerveld
 - In dat kader interview met u, ik begrijp dat u een rol heeft gespeeld
 - Dit interview heeft een aantal vragen over de buurt. De doelen, het verloop en de gevolgen van het project. Duurt ongeveer 40 minuten
 - Uw antwoorden dienen als informatie voor mijn onderzoek; u kunt het aangeven als u niet bij name wilt worden genoemd
 - Vind u het goed als ik dit gesprek opneem?
1. Kunt u de functie die u had omschrijven die u hebt bij XXX? Welke rol hebt u binnen deze organisatie gespeeld in het tot stand komen wat er tot nu toe in de buurt gebouwd is?
 2. Als u de buurt zou moeten omschrijven: wat voor buurt is het?
 3. Kunt u kort beschrijven wat het project XXX volgens u inhoudt?
 4. Dan wil ik graag wat feitelijke kenmerken van het project bespreken.
 - a) Welke onderdelen zijn tot nu toe uitgevoerd? Wat is er al gerealiseerd?
 - b) Wie zijn er bij betrokken? Wie zijn de opdrachtgevers?
 - c) Welke rol speelde uw eigen organisatie hier precies in?
 - d) Wat verliep goed en welke problemen zijn er opgetreden?
 5. Eerst wil ik bespreken welke effecten project XXX in eerste instantie beoogd werd te realiseren.
 - a. Wat waren zwakke punten van de buurt voordat het project begon? *Kunt u daarvan specifieke voorbeelden geven?*
 - b. Waren er naar uw mening één of meer problemen die ten grondslag lagen aan de andere zwakke punten?
 6. Het project is ontworpen om (sommige) zwakke punten aan te pakken.
 - a. Welke zwakke punten *beoogde* het project aan te pakken?
 - b. Welke redeneerlijn werd hierbij gevolgd?
 - c. Waren er, naast verbetering van deze zwakke punten, ook andere doelstellingen voor het project? Wat was in dit geval de redeneerlijn?
 - d. Werde het project ook beoogd om de woonvr/publ r/voorz/bvlkng/veilig/soc coh/imago te beïnvloeden? (*Alleen die aspecten die nog niet genoemd waren*)
 - e. Is er naar uw mening rekening gehouden met de gevolgen die dit project voor andere, omliggende buurten zou hebben? Welke gevolgen werden verwacht?
 7. Daarnaast wil ik bespreken wat er in de praktijk ook echt is gebeurd. Daarvoor wil ik u een vragenlijst voorleggen. Dit is een vragenlijst naar de veranderingen die volgens u sinds het begin van het project in Hordijkerveld zijn opgetreden. De vragenlijst dient om uw

antwoorden goed te kunnen vergelijken. Wanneer u vragen hebt over het invullen van deze lijst, stel ze gerust.

8. Laten we wat dieper ingaan op uw antwoorden op de vragenlijst. *Aparte nadere toelichting bij elk puntje.*
 - a. *Kunt u voorbeelden geven?*
9. Zijn er, naast de aspecten uit de vragenlijst, ook andere aspecten van de buurt veranderd door de stedelijke vernieuwing? Hoe komt dat?
10. Welke effecten hangen in uw visie met elkaar samen? Zijn er effecten die op hun beurt nieuwe effecten teweegbrengen?
11. Niet alle beoogde effecten, hoeven in de praktijk ook te zijn opgetreden.
 - a. Zijn er effecten die wel werden beoogd, maar (nog) niet in de praktijk zijn opgetreden?
 - b. Waarom denkt u dat deze effecten niet zijn opgetreden? Wat denkt u dat de oorzaak is?
 - c. Verwacht u dat het project op langere termijn deze effecten alsnog weet te bewerkstelligen?
 - d. Wat vindt u, terugkijkend, van de doelstelling die het project geacht werd te realiseren?
 - e. Hoe komt het dat er doelstellingen zijn opgesteld die in de praktijk (nog) niet haalbaar bleken? **OF:** Hoe komt het dat de beoogde effecten die het project moest behalen van tevoren zo goed zijn ingeschat?
12. Daarmee naderen we het einde van dit interview. Wilt u verder nog iets vertellen over het project **XXX**?

Dank u wel voor uw medewerking. Ik stuur zo snel mogelijk een verslag van dit interview per e-mail naar u op. Als u hierin zaken ziet staan die niet helemaal goed uw mening weergeven, kunt u dat nog aangeven. Daarin stel ik u nogmaals de vraag of u er problemen mee heeft als u met name in het onderzoek wordt genoemd.

Dank u wel.

Vragenlijst effecten

Welkom. Dank u voor uw medewerking aan het interview vandaag. Dit interview houden we in het kader van een onderzoek naar stedelijke vernieuwing. Doel van het onderzoek is om te bezien welke effecten een stedelijk vernieuwingsproject met zich meebrengt. Het interview is speciaal gericht op één stedelijk vernieuwingsproject: de veranderingen in de Herkingenbuurt. Sinds 2002 zijn in de Herkingenbuurt bouwprojecten geweest om de buurt te verbeteren.

Naast het interview is er een korte vragenlijst om te bezien wat de belangrijkste gevolgen van deze bouwprojecten voor de buurt waren. Deze vragenlijst dient als een eerste aanzet. Tijdens het gesprek gaan we verder op uw antwoorden in.

De vragenlijst bestaat uit 8 vragen. De meeste vragen gaan over de mate waarin één aspect van de Herkingenbuurt is veranderd. Iedere vraag bevat een korte toelichting waarin de inhoud van dit aspect kort wordt toegelicht.

Het beantwoorden van de vragen werkt met behulp van 7-puntsschalen. Hieronder staat een *voorbeeldvraag*.

In hoeverre vindt u dat de **parkeermogelijkheden** in de Herkingenbuurt sinds het begin van de **stedelijke vernieuwing** veranderd zijn?

→ *Met de parkeermogelijkheden wordt bedoeld hoe moeilijk het is voor bewoners om hun auto dicht bij huis te parkeren*

1 2 3 4 5 6 7
Sterk verslechterd Sterk verbeterd

De getallen hebben de volgende betekenis:

1. **Sterk verslechterd**
2. **Verslechterd**
3. **Licht verslechterd**
4. **Niet verbeterd en ook niet verslechterd**
5. **Licht verbeterd**
6. **Verbeterd**
7. **Sterk verbeterd**

Voor extra duidelijkheid staat de toelichting ‘sterk verbeterd’ en ‘sterk verslechterd’ aan de uiteinden van de schaal. Kleur steeds één bolletje in; het bolletje dat het dichtste bij uw mening ligt.

Het gaat hier om uw persoonlijke mening over de veranderingen dus er zijn geen goede of foute antwoorden.

1. In hoeverre vindt u dat de kwaliteit van de **woningen in de Herkingenbuurt sinds het begin van de stedelijke vernieuwing in 2002 zijn veranderd?**

→ *Het gaat hier om de aantrekkelijkheid en wooncomfort gemiddeld over alle woningen in deze buurt.*

1 2 3 4 5 6 7
 Sterk verslechterd Sterk verbeterd

2. In hoeverre vindt u dat de kwaliteit **publieke ruimte in de Herkingenbuurt sinds 2002 is veranderd?**

→ *Met de publieke ruimte wordt de niet-overdekte, openbare ruimte bedoeld. Het gaat hier om de aantrekkelijkheid en de bruikbaarheid van de publieke ruimte.*

1 2 3 4 5 6 7
 Sterk verslechterd Sterk verbeterd

3. In hoeverre vindt u dat de **winkelvoorzieningen in de Herkingenbuurt sinds 2002 zijn veranderd?**

→ *Het gaat hier om de aanwezigheid van een voldoende gevarieerd winkelaanbod.*

1 2 3 4 5 6 7
 Sterk verslechterd Sterk verbeterd

4. In hoeverre vindt u dat de **maatschappelijke voorzieningen in de Herkingenbuurt sinds 2002 zijn veranderd?**

→ *Met maatschappelijke voorzieningen worden scholen, buurthuizen en andere instellingen zonder winstoogmerk bedoeld. Het gaat om de aanwezigheid van voldoende maatschappelijke voorzieningen.*

1 2 3 4 5 6 7
 Sterk verslechterd Sterk verbeterd

5. In hoeverre vindt u dat de **veiligheid in de Herkingenbuurt sinds 2002 is veranderd?**

→ *Het gaat er hier om hoe veilig u zich in de buurt voelt en in welke mate u overlast van andere bewoners ervaart.*

1 2 3 4 5 6 7
 Sterk verslechterd Sterk verbeterd

6. In hoeverre vindt u dat de **sociale cohesie in de Herkingenbuurt sinds 2002 is veranderd?**

→ *Het gaat er hier om goed u vindt dat de buurtbewoners over het algemeen met elkaar omgaan.*

1 2 3 4 5 6 7
 Sterk verslechterd Sterk verbeterd

7. In hoeverre vindt u dat het **imago** van de Herkingenbuurt sinds 2002 is veranderd?

→ Het gaat er hier om hoe Rotterdammers de Herkingenbuurt beoordelen vergeleken met andere buurten in Rotterdam.

	1	2	3	4	5	6	7	
Sterk verslechterd	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Sterk verbeterd

8. In de bovenstaande vragen is steeds gevraagd naar aspecten. Wat zijn voor de leefbaarheid van een buurt de belangrijkste aspecten? De indeling is 1 (meest belangrijk) tot 8 (minst belangrijk). Naast de zeven eerder gevraagde aspecten staat ook de bevolkingssamenstelling in dit rijtje.

- Imago
- Publieke ruimte
- Winkelvoorzieningen
- Maatschappelijke voorzieningen
- Woningen
- Sociale cohesie
- Veiligheid
- Bevolkingssamenstelling

1.

5.

2.

6.

3.

7.

4.

8.